

Олександр Габович
Володимир Кузнєцов
Надія Семенова

УКРАЇНСЬКА
ФУНДАМЕНТАЛЬНА
НАУКА
І ЄВРОПЕЙСЬКІ
ЦІННОСТІ

НАУКОВА МОНОГРАФІЯ

Видання 2-ге, доповнене

Київ
Видавничий дім
«Києво-Могилянська академія»
2016

УДК 001(477)

ББК 72(4Укр)

Габович О., Кузнєцов В., Семенова Н.

Відповідальний редактор *Кузнєцов В.*

Г12 Українська фундаментальна наука і європейські цінності. – Видання 2-ге, доповнене. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2016. – 284 с.

ISBN 978-966-518-698-4

Чи є сьогоднішня організація української академічної науки найкращою з можливих? Чи сприяє вона відродженню українського суспільства? Чи на часі проведення всебічного аналізу стану української науки із застосуванням загальноприйнятих у світовій науці критеріїв? Яке місце в системі організації науки мають посідати європейські цінності? Автори пропонують відповіді на ці запитання, усвідомлюючи при цьому, що вони не є остаточними. Монографія презентує важливу інсайдерську інформацію про стан речей, даючи можливість читачеві зробити свої висновки і включитися в обговорення цієї вкрай актуальної теми. Зокрема, в книзі розглянуто певні концептуальні аспекти дослідження науки: ціннісний, термінологічний, філософсько-правовий, когнітивний і наукометричний. Автори вважають, що підтримувана державою так звана наукова еліта України не має права претендувати на цей високий статус. Думка авторів: для збереження та розвитку української науки потрібні об'єктивне бачення ситуації, політична воля і продумані активні дії як влади, так і самих науковців.

Книга розрахована на науковців, державних службовців і всіх, хто цікавиться наукою та освітою як державними інституціями.

Рецензенти:

Олексій Верхратський, д-р мед. наук, member of Academia Europaea, Real Academia Nacional de Farmacia (Spain); German National Academy of Sciences Leopoldina

Тетяна Гардашук, д-р філос. наук

Юрій Джулай, канд. філос. наук

Валерій Зажигалов, д-р хім. наук, проф., чл.-кор. НАН України

Василь Мірошніченко, канд. юрид. наук, адвокат

Сергій Одулов, д-р фіз.-мат. наук, проф., чл.-кор. НАН України, дійсний член (Fellow) Оптичного Товариства Америки

Norwegian Embassy

Видання здійснене за підтримки

Посольства Норвегії в Україні

*та посередництва Молодіжного центру з проблем
трансформації соціальної сфери «Соціум XXI»*

ISBN 978-966-518-698-4

© Габович О., Кузнєцов В.,
Семенова Н., 2016

© Видавничий дім «Києво-
Могилянська академія», 2016

ЗМІСТ

FOREWORD

by J. E. Fredriksen Ambassador of
the Kingdom of Norway to Ukraine 7

СЛОВО ДО ЧИТАЧА 8

ВСТУП

Формулювання проблеми 11

Глибинні та поверхневі структури
в контексті цінностей науки 22

РОЗДІЛ I

ЕКСПЛІКАЦІЇ

Академія і «академії» 26

«Західне» і пострадянське розуміння
терміна «академія» 31

«Академія» і «академіки» 33

Типи членства в НАНУ 35

Потенціал української науки і проблеми
його реалізації 39

РОЗДІЛ II

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ОРГАНІЗАЦІЇ АКАДЕМІЧНОЇ НАУКИ

Конституція України як першоджерело
європейських та вітчизняних правових цінностей 46

Чи була дореформена РАН ідеальною? 49

Історичний ракурс питання щодо створення
державних академій 53

Сучасне врегулювання правовідносин
у науковій сфері: роль і статус академій 59

До якого саме розряду юридичних осіб
належать академії? 63

Що вище – верховенство самоврядності чи
верховенство права? 71

Статут НАНУ як скарбниця «цінностей»	
радянського права.....	75
Правові висновки.....	90

РОЗДІЛ III

ЕЛІТИ І ЦІННОСТІ

Поняття еліти	98
Фундаментальна наука як механізм продукування нового знання	103
Нове знання як доконечна передумова входження до наукової еліти	112
Авторитет ученого і його присутність у публічному просторі	114
Імперативні вимоги до рівня наукових досліджень пересічних та персональних членів державних академій.....	120
Довічна стипендія як чинник демотивації науковця	122

РОЗДІЛ IV

ЄВРОПЕЙСЬКЕ НАУКОМЕТРИЧНЕ БАЧЕННЯ НАУКИ ТА НАУКОВОЇ ЕЛІТИ УКРАЇНИ

Національні та міжнародні оцінки наукових досягнень	128
Хто є хто згідно зі Scopus	135
Google Scholar versus Web of Science та Nature Index 2014.....	139
Підсумки.....	144

РОЗДІЛ V

ДЕЯКІ ОПРИЛЮДНЕНІ ТА НЕОПРИЛЮДНЕНІ МАТЕРІАЛИ ПРО НАУКУ

<i>К. Твардовський. Про гідність університету</i>	148
Симптоми тяжкої хвороби, або Що являє собою вітчизняна наука?	152
Лист Президентів України Віктору Ющенку	160

Пропозиції до проекту «Концепції розвитку наукової сфери України»	161
<i>О. Габович.</i> Нотатки стороннього	168
Відкритий лист «Перший крок до подолання корупції в науці та освіті»	173
Інформація про засідання Комітету Верховної Ради України з питань науки і освіти 28.03.2014 р.	178
Прес-реліз НАН України	178
Прес-реліз Верховної Ради України	181
Деякі виступи	
В. Кузнецов	183
І. Єгорченко	185
Лист Прем'єр-міністрові України Арсенію Яценюку 21.06.2014 р.	194
Лист Міністерства освіти і науки України	197
Лист до першого заступника Міністра освіти і науки України І. Совсун	198
<i>В. Аджієв.</i> Дисертації та репутації: випадок Альбіону	202

РОЗДІЛ VI

ДОПОВНЕННЯ ДО ДРУГОГО ВИДАННЯ

Від авторів	206
<i>В. Локтєв.</i> Вітальне слово	207
<i>Л. Суржик.</i> Закон чи пастка для науки?	228
<i>О. Скрипник.</i> Українська наука: фінансувати чи не фінансувати? «Експертам» присвячується	233
<i>М. Іоргов.</i> Міркування щодо положень про Національну раду з питань розвитку науки і технологій	237
<i>С. Грабовський.</i> Розстріл науки. Урядова зондеркоманда та її асистенти	240
<i>Н. Шульга.</i> Реформа наукової сфери України. Досвід десятиліття	245
<i>В. Кириченко.</i> Радикальний погляд на стан науки в Україні, або Чий вуха стирчать за небажанням змін	260

Які цінності важливі для вченого?	
Університет штату Мічиган.....	267
<i>Р. Пеннок</i> . Плекання культури етичної цілісності науки: правовий та ціннісний підходи	269
ПІСЛЯМОВА	275
РЕЗЮМЕ	278
CONTENTS	280

FOREWORD

It is well known that scientific development is of fundamental importance to modern society. Science and education as fundamentals for development has also been highlighted internationally in recent years. It was a key message of the Norwegian Prime Minister during UN general assembly in 2015. However, in many post-soviet countries, hidden beyond the iron curtain for decades, the expectations of newer generations to see development in this field are far from being met.

Ukrainian science should have all the prerequisites to be a promoter of progress and a catalyst of universal values, however the less dynamic sides of soviet heritage hampered such development. All scientific branches suffered from this, but social sciences and humanities, in particular.

Unfortunately, the essence of the old Soviet law codex remains, despite some more or less cosmetic novel changes. This fact is still not fully recognized and there is therefore a limited societal demand for fundamental transformation. In addition to the marginalization of the problem in view of the armed conflict in Eastern Ukraine and the grave economic situation, this behavior is also exacerbated by conservatism. It is natural and understandable to resist developments that cast a critical light on a system and ideas that have been taken for granted. Such resistance might, however, endanger the European future of Ukraine, forcing young scientists to leave the country, perhaps never to return.

The restoration and incorporation of the scientific community of Ukraine into the greater European scientific community is therefore a crucial link in the overarching European integration of the country. In the book “Ukrainian Basic Science and European Values” the authors analyze this problem in more detail for the first time in the independent Ukraine.

The Norwegian Embassy decided to support the second enlarged edition of the book as a part of our contribution to assist Ukraine to join the political, economic, scientific and moral space of contemporary Europe. The new material presents a wide spectrum of opinions and creates a good basis to discuss the future of science and education in Ukraine.

*J. E. Fredriksen
Ambassador of the Kingdom of Norway to Ukraine*

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Однією з необхідних умов успішного просування нашої країни у цивілізований світ є розвиток науки. Наука виробляє нове знання і шукає шляхи його практичного застосування в межах чинних соціальних, культурних, політичних, економічних, ціннісних умов і традицій. Їх радикальна зміна, що врешті відбувається в сучасній Україні, не може не відбиватися на організації нашої науки, успадкованої від радянських часів. Невдоволеність ситуацією об'єднує і захисників, і критиків наявної системи. Але вони суттєво різняться розумінням сценаріїв виходу з критичного стану і, природно, власним баченням майбутнього української науки. Захисники пов'язують надії на розквіт науки із суттєвим збільшенням її фінансування в рамках чинних організаційних структур. Водночас критики вважають, що умовою прогресу української науки є реформування її інституційних підвалин з огляду на світову практику і досвід перетворень у країнах колишнього соціалістичного табору.

Аж ніяк не претендуючи на всеохопну повноту висвітлення всіх причин становища, в якому опинилася українська наука, та вичерпний їх аналіз, автори сподіваються, що це дослідження стане поштовхом до проведення всеосяжного й об'єктивного аудиту української науки на ґрунті прийнятих у світовому науковому просторі цінностей та оцінок. Зауважимо, що майбутнє нашої науки істотно залежить від того, наскільки адекватними є суспільні уявлення про її минуле і сучасне та наскільки вони будуть враховані в процесі її реформування.

Висловивши викладені в книзі погляди, автори, як і має бути в науці, залишаються відкритими для об'єктивної критики. Наші аргументи й міркування звернені до представників політичного і наукового істеблїшменту, до всіх наукових працівників, яким небайдужа доля науки та країни.

Автори вдячні своїм колегам-науковцям Леонїду Алмазову, Іринї Бачериковї, Наталїї Вельбовець, Федору Ваську, Петру Голоду, Валерїю Зажигалову, Валерїю Клименку, Сергїю Одулову, Володимиру Хоменку, Роману Чернїзі, Ігорю Шевченку та Володимиру Шкодї за плїднї обговорення порушених у книзі питань, а також рецензентам за зробленї зауваження. Зрозумїло, що всі перелїчені особи не несуть нїякої відповідальностї за наші можливі помилки в цьому непростому аналізі. Автори також щиро вдячні синам нашої співавторки панї Семеновї Андрїю та Максиму Худикам за надання біографїчної та бібліографїчної інформації про неї та доступ до її надрукованих і ненадрукованих наукових праць. Наша подяка голові Комїтету Верховної Ради України з питань науки і освїти, кандидату педагогїчних наук панї Лїлїї Гриневич за запрошення на обговорення «Концепції розвитку Національної академії наук України на 2014–2023 роки» і надану можливість висловити критичне ставлення до цього документа. Окрема подяка Іринї Єгорченко, яка підготувала розширений варіант свого стислого виступу на цьому обговоренні.

О. Габович, В. Кузнєцов

*Есть ценностей незыблемая скала
Над скучными ошибками веков...*

О. Манделъштам, 1914

Wir reden über Werte, ihr redet über Preise.

Juri Andruchowytsh¹

*The HCP value of a researcher is exactly equal to the
number of high-impact publications the researcher
has produced².*

¹ Нам ідеться про цінності, їм ідеться про ціни. Юрій Андрухович (нім.). – *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 2014, November, 19. <http://www.faz.net/aktuell/feuilleton/debatten/juri-andruchowytsh-die-eu-enttaeuscht-die-ukraine-13273068.html>.

² «Значення показника HCP [highly cited publications – високої цитованості публікацій] науковця точно дорівнює кількості його публікацій у журналах з великим імпаکت-фактором». *Waltman L., Eck N. J. van, Wouters P.* Counting Publications and Citations: Is More Always Better? // *Journal of Informetrics*, 2013, 7, 3: 635–641.

ВСТУП

Одним з основоположних принципів наукової діяльності, як різновиду творчої діяльності, є забезпечення академічних свобод для академічної спільноти, кожного науковця окремо та всіх разом. Це реалізується через свободу досліджень, розробок, дискусій, викладання тощо.

З офіційного сайту НАНУ¹

Формулювання проблеми

«Цінності, – як підкреслював видатний український філософ В. Лісовий, – відіграють важливу роль у перетворенні реальності... [вони] виконують роль підстави для дії: спрямовуючи індивідуальну і колективну дії... забезпечують граничні (останні) підстави для дій та діяльності»². Важливою та малодослідженою сферою функціонування суспільних (передусім моральних³ та правових⁴) цінностей є фундаментальна наука

¹ http://www.nas.gov.ua/text/pdfNews/15_vidbir_doslid_dlya_finansuvannya.pdf.

² Лісовий В. Цінність // Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – С. 708.

³ Як свідчать численні варіанти так званих моральних кодексів учених, справа обмежується їхнім оприлюдненням, ніколи не доходячи до аналізу того, як висловлені в них цінності реально втілюються в наукове життя. Приклади таких кодексів див.: *Етичний кодекс членів Фулбрайтівського товариства України*. – Миколаїв: Європрес, 2007; *Етичний кодекс ученого України*. http://www1.nas.gov.ua/infrastructures/Legaltexts/nas/2009/regulations/OpenDocs/090415_2.pdf. та Кодекс научної етики. Всеукраїнская общественная организация «Украинская федерация ученых». Пер. С. Чернозуб. <http://www.courier-edu.ru/cour0601/600.htm>.

⁴ Напр., у ювілейному числі провідного правознавчого часопису, присвяченому 65-річчю заснування загальновідомого Інституту держави та права ім. В. М. Корецького, навіть не згадано про правове регулювання наукової сфери, хоча всі автори розглядають право як універсальну та необхідну форму упорядкування будь-яких соціальних відносин. Див.: *Право України*, 2014, 5. Як свідчить Збірник матеріалів круглого столу (Київ, 17 жовтня 2014 року), не бачать жодної проблеми в цій сфері також студенти і викладачі нашої головної кузні майбутніх правоохоронців – Національної академії внутрішніх справ. Див.: *Проблеми становлення України як демократичної та правової держави: матеріали круглого столу*. – К.: Національна академія внутрішніх справ, 2014.

як галузь високопрофесійної інтелектуальної праці, інституційною метою та результатом якої є отримання нових достовірних знань про будь-які природні або штучні реалії, серед яких людство існує і з якими воно взаємодіє. В цій царині, як і в інших сферах суспільного життя, цінності виконують конститутивні, формуючі, спонукальні, нормативні, регулятивні та оцінні функції. Вони сприяють утворенню та консолідації наукових спільнот, породжують їхню стратифікацію, структурують, диференціюють та специфікують їхню діяльність, визначають форми її організації, реалізації й оцінювання отриманих результатів. Нехтування цінностями призводить до суттєвого обмеження, викривлення та занепаду науки, як це сталося в гітлерівській Німеччині, де європейські цінності зневажалися впродовж дванадцяти років¹, і в Радянському Союзі, де підміна понять, аморальність та відверта імітація наукових досліджень, особливо в соціально-гуманітарних науках, стали способом існування наукової спільноти впродовж довгих десятиліть². Ці «традиції» панують і нині на пострадянському просторі. Щоб не бути голослівними щодо останнього зауваження, згадаймо хоча б про сфальшовані дисертації в РФ на базі безсоромного плагіату та неіснуючих власних публікацій у підсумкових переліках³. Не кращі справи і в Україні, яка лише зараз робить певні боязкі кроки, позбавляю-

http://www.naiu.kiev.ua/files/naukova-diyalnist/naukovi-zaxodi/zbirniki/zbir_prob-stanov.pdf#page=83. Організатори (досвідчені юристи) пишуть, що вони «не несуть відповідальності за поданий матеріал». Зауважимо, що присвячення круглого столу Дню юриста та 25-й річниці створення ГПО «Народний рух України» виглядає як спроба отримати індульгенцію за дії їхніх вихованців, які брали активну участь у подіях 2013–2014 років на боці режиму Януковича.

Як можна зрозуміти з переліку назв та змісту доповідей, правове регулювання науки не цікавить і молодих аспірантів, майбутніх поважних членів юридичної спільноти, які через десяток-другий років отримають жадані наукові звання кандидатів та докторів правових наук (або, після чергової начебто проєвропейської реформи системи наукових ступенів – звання Ph.D. або Doctor of Law), посади у Конституційному і Верховному судах тощо. Див.: *Сучасні проблеми правової системи України*: Зб. наук. праць / Редколегія: Ю. С. Шемшученко, Ю. Л. Бошицький, С. В. Бобровник, О. В. Чернецька, О. І. Мацегорін, А. С. Машко, З. А. Тростюк, С. І. Юшина. — К.: Видавництво Європейського університету, 2008.

¹ Див.: *Cardona M., Marx M.* The Disaster of the Nazi-power in Science as Reflected by Some Leading Journals and Scientists in Physics. A Bibliometric Study // *Scientometrics*, 2005, 64, 3: 313–324.

² Див.: *Шноль С. Э.* Герои, злодеи, конформисты российской науки. – Москва: УРСС, 2010.

³ Див.: *Калабрина А.* Липовые диссертации, липовые публикации // *Троицкий вариант*, 2014, 164:13.

чи плагіаторів незаслужених ступенів¹. Водночас аморальні вчинки найвідомішого плагіатора країни² академіка НАНУ та Національної академії правових наук В. Литвина не були піддані навіть формальному осуду з боку наукового керівництва та широкої науково-освітнянської громадськості.

У сучасній літературі з філософії науки більш-менш дослідженими є такі епістемологічні цінності наукового знання, як об'єктивність, інтерсуб'єктивність, істинність, несуперечливість, відтворюваність, можливість верифікації, обґрунтованість, точність, узгодженість, системність, евристичність, краса, потенційна та реальна практична корисність, перманентний розвиток, уточнення тощо³. До цінностей власне пізнавальної діяльності, які сповідують сучасні науковці, належать також конструктивно-критичне ставлення до існуючого наукового знання, сучасних організаційних форм науки та методів оцінки результатів наукової діяльності; постійне вдосконалення експериментальних, технічних та розумових засобів і способів його здобуття, перевірки

¹ Див.: Рішення Атестаційної колегії МОН. <http://www.mon.gov.ua/ua/news/39186-ministerstvo-osviti-i-nauki-ukrayini-vede-borotbu-z-plagiatom>.

² Див.: *Толочко О., Яковенко Н.* Потрапили в історію // Критика, 2006, 7–8: 22–25.

³ Див.: *Ручка А. А.* Социальные ценности и нормы. – К.: Наукова думка, 1976; *Философия и ценностные формы сознания.* – Москва: Наука, 1978; *Идеалы и нормы научного исследования.* – Минск: Изд-во БГУ, 1981; *Наука и ценности.* – Новосибирск: Наука, Сибирское отделение, 1987; *Ценностные аспекты развития науки.* – Москва: Наука, 1990; *Бургин М., Кузнецов В.* Аксиологические аспекты научных теорий. – К.: Наукова думка, 1991; *Старостин Б. А.* Ценности и ценностный мир. – Москва: Компания Спутник, 2002; *Шохин В. К.* Философия ценностей и ранняя аксиологическая мысль. – Москва: Издательство Российского университета дружбы народов, 2006; *Касавин И. Т., Филатов В. П., Шахов М. О.* (отв. ред.). Ценностный дискурс в науках и теологии. – Москва: Институт философии РАН, 2009; *Микешина Л. А.* Ценности в познании; Ценности эпистемологические // *Касавин И. Т.* (гл. ред.). Энциклопедия эпистемологии и философии науки. – Москва: Канон+, РООИ «Реабилитация», 2009. – С. 1114–1116; *Rescher N.* Introduction to Value Theory. – New Jersey: Prentice Hall, 1969; *Laudan L.* Science and Values – Berkeley: University of California Press, 1984; *Restivo S. P.* Science, Society, and Values. Towards a Sociology of Objectivity – Bethlehem: Lehigh University Press, 1994; *Lemos R. M.* The Nature of Value. Axiological Investigations. – Gainesville: University Press of Florida, 1995; *Lacey H.* Is Science Value Free? Values and Scientific Understanding. – London: Routledge 1999; *Crowther P.* Philosophy After Postmodernism: Civilized Values and the Scope of Knowledge. – London: Routledge, 2003; *DePaul M., Zagzebski L.* (eds). Intellectual Virtue. Perspectives from Ethics and Epistemology. – Oxford: Clarendon Press, 2003; *Kincaid H., Dupré J., Wylie A.* Value-Free Science. Ideals and Illusions. – Oxford: Oxford University Press, 2007; *Pritchard D., Millar A., Haddock A.* The Nature and Value of Knowledge. Three Investigations. – Oxford: Oxford University Press, 2010; *Baehr J.* The Inquiring Mind. On Intellectual Virtues and Virtue Epistemology. – Oxford: Oxford University Press, 2011; *Briggles A., Mitcham C.* Ethics and Science. An Introduction. – Cambridge: Cambridge University Press, 2012 etc.

та застосування (понять, концепцій, теорій, методів, експериментального обладнання, вимірювальних приладів тощо); інтелектуальна чесність науковців, прозорість викладання отриманих знань; оприлюднення лише достовірних та перевірених знань; неприховування наявних суперечностей, цитування використовуваних джерел; категорична заборона плагіату тощо. Подібні цінності є універсальними для науки в цілому і для національних (за місцем проживання дослідників) наукових спільнот зокрема¹.

Проте кожна національна наука (мається на увазі державна інституція та соціальне середовище, а не якийсь міфічний національний різновид знання) твориться в конкретному суспільстві. Тому ступінь і якість реалізації зазначених внутрішніх наукових цінностей залежить від того, які в цьому суспільстві декларуються та/або існують суспільні цінності та як вони втілюються в науці. Як показує історичний досвід, наука може сяк-так розвиватися навіть за обставин, що суперечать справжньому шляхетному духові наукових цінностей. Прикладом слугує існування науки в тоталітарних державах на кшталт нацистської Німеччини² та Радянського Союзу³, про що вже йшлося вище. Однак за всіх інших рівних умов наука квітне тільки

¹ Крім того, «заняття реальної научної діяльністю со временем формируют рациональный тип мышления, который, грубо говоря, не позволяет называть белое черным. Имитация же научной деятельности формирует иррациональный тип мышления, которому свойственны более размытые границы между истиной и ложью, между добром и злом; такой человек легко идет на то, чтобы назвать белое черным, и искренне обижается, если его в этом кто-то изобличает. Иррациональный мозг суверен и самовнушаем. Его обладатели часто теряют связь с реальностью и продолжают жить в своем придуманном мире. К сожалению, последствия этого явления приходится ощущать всем окружающим». *Постовцев А.* Нет дыма без огня // Троицкий вариант, 2014, 160: 3.

² Див.: *Walker M.* Nazi Science. Myth, Truth, and the German Atomic Bomb. – New York: Plenum Press, 1995; *Sluga H.* Heidegger's Crisis: Philosophy and Politics in Nazi Germany. – Harvard: Harvard University Press, 1993; *Frosh S.* Hate and the «Jewish Science». Anti-Semitism, Nazism, and Psychoanalysis. – New York: Palgrave Macmillan, 2005; *Cormwell J.* Hitler's Scientists. Science, War, and the Devil's Pact. – London: Penguin, 2003; *Hentschel K.* (ed.). Physics and National Socialism. An Anthology of Primary Sources. Basel: Springer, 2011; *Ball Ph.* Serving the Reich. The Struggle for the Soul of Physics Under Hitler. – Chicago: University of Chicago Press, 2014.

³ Див.: *Поповский М.* Управляемая наука. – London: Overseas Publications Interchange Ltd, 1978; *Сойфер В. Н.* Власть и наука. Разгром коммунистами генетики в СССР. – Вашингтон: ЧеРо, 2002; *Gerovitch S.* From Newspeak to Cyberspeak. A History of Soviet Cybernetics. – Cambridge: The MIT Press, 2002; *Идеология и наука* (дискуссии советских ученых середины XX века). – Москва: Прогресс-Традиция, 2008; *Kojevnikov A.* Stalin's Great Science. The Times and Adventures of Soviet Physicists. – Singapore: Imperial College Press, 2004; *Громов Р.* Философия как объект правового регулирования. Пути профессионализации философского образования в СССР // Логос, 2 (98), 2014. – С. 43–64.

у вільних, за Карлом Попером, суспільствах, в яких діє принцип верховенства права, свобода думки і свобода слова¹.

Після розпаду Радянського Союзу та різноманітних складних перипетій історії незалежної України її народ, переживши Революцію гідності 2014 р., нарешті визначився з тим, що наше геополітичне майбутнє пов'язане з Європою в широкому розумінні цього слова, тобто із Західною цивілізацією. На важкому й довготривалому шляху до останньої мають відбутися засвоєння, адаптація та імплементація в усі сфери суспільства так званих європейських цінностей².

Як слушно підкреслив М. Попович, «особливості європейської цивілізації виявляються насамперед у системі цінностей, які створені європейськими націями і домінують сьогодні в цивілізованому світі. Європа вперше створила феномен емпіричної і теоретичної науки, тобто систему критеріїв, за якими певні припущення приймаються спільнотою як істинні або відкидаються як хибні, знання будуються на абстрактних об'єктах, набувають форм логічно організованої внутрішньо несуперечливої наукової теорії та інтерпретуються на даних експерименту і спостереження»³.

Дослідники визнають певну розмитість і нечіткість терміна «європейські цінності»⁴. Понад те, на перший погляд, сама наука як суспільна цінність і асоційовані з нею цінності не входять до «європейського» переліку⁵. Дійсно, за результатами соціологічних опитувань, «на першому місці серед ідеалів для опитуваних у 27 країнах ЄС виявилися права людини (37 %), потім у списку – мир (35 %), демократія (34 %), верховенство закону (22 %), повага до інших культур (17 %), солідарність (15 %), повага до життя людини (14 %), рівність (13 %), особиста свобода (11 %), толерантність (10 %), самовираження (4 %), і на останньому місці у переліку цін-

¹ Див.: *Popper K.* Відкрите суспільство та його вороги. – К.: Основи, 1994; *Walker M.* (ed.). *Science and Ideology. A Comparative History.* – London: Routledge, 2003.

² Див.: Що таке європейські цінності? Як їх розуміють європейці? European Research Organization. <http://eura.org.ua/wp-content/uploads/2010/01/Європейські-цінності-як-їх-розуміють-європейці.doc>.

³ *Попович М.* Європа як система цінностей // Вимір раціональності як чинник європейської інтеграції України. – К.: Наукова думка, 2014. – С. 3.

⁴ Див.: *Гервас С.* Європейські цінності: між ідеалом, дискурсом і реальністю. <http://rethinkingdemocracy.org.ua/themes/Ghervas.html>.

⁵ Див.: *Arts W., Halman L.* (eds). *European Values at the Turn of the Millennium.* – Leiden: Brill, 2004; *Амельченко Н.* Цінності об'єднаної Європи. – К.: Лабораторія законодавчих ініціатив, 2013. http://parlament.org.ua/upload/docs/European_Values.pdf.

ностей – релігія, яка виявилася важливою для 3 % опитаних. Щоправда, 5 % респондентів не знали, що відповіді на запитання, чи, можливо, вважали, що (спільних) європейських цінностей не існує»¹.

Чому в цьому досить різноманітному й хаотичному переліку відсутні наука й асоційовані з нею цінності? Ця дивовижна обставина має місце, незважаючи на те, що в Західному світі саме високий рівень розвитку науки забезпечив реальне (хоча й далеко не ідеальне) функціонування майже всіх інших цінностей. Саме наука створила матеріально-економічні, технологічні та організаційні умови для високого рівня добробуту більшості членів західних суспільств, недосяжного всього сто років тому навіть для представників панівних класів.

Нерозуміння важливості науки більшістю громадян «золотого мільярда», ймовірно, можна пояснити повсякденністю і доступністю «звичайних» благ, забезпечених саме наукою. Скажімо, сучасний містянин усвідомлює важливість наявності в його квартирі холодного і гарячого водопостачання та електрики тільки тоді, коли вони відсутні. Так само він ставиться і до телебачення, мобільного зв'язку, GPS і Інтернету. При цьому більшість громадян з університетською гуманітарною освітою не розуміє принципів роботи цих благ і не підозрює, що їх конструювання і створення стало можливим тільки на підставі теорії відносності та квантової механіки, про які їм, цим освіченим громадянам, не спромоглися розповісти в сучасній школі.

Одним із перших на втрату допитливості в благополучних обивателів звернув увагу Альберт Ейнштейн ще в ті часи, коли передовими (заснованими на класичній електродинаміці Джеймса Кларка Максвелла) технічними досягненнями були телеграфний, радіо- та телефонний зв'язок: «Соромно має бути тому, хто користується чудесами науки, втіленими у звичайному радіоприймачі, і при цьому цінує їх так само мало, як корова ті чудеса ботаніки, які вона жує. Не будемо ж забувати, яким чином цей чудовий засіб зв'язку став надбанням людства! Джерелом усіх наукових досягнень є дарована богом допитливість та невтомна праця експериментатора і творча фантазія інженера-винахідника»².

¹ Цюпин Б. Європейські цінності: реальність чи міф? <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25131805.html>.

² Ейнштейн А. О радио // Эйнштейн А. Собрание сочинений в четырех томах. – Т. 4. – Москва: Наука, 1967. – С. 141.

Зазначимо, що організаційно-правові умови існування й розвитку західної науки, засновані на європейських цінностях, настільки очевидні (а окрім того, вже й утілені в життя англосаксонською цивілізацією), що зараз про них майже не говорять ані філософи науки, ані інші вчені. Про них не нагадують точнісінько так, як не дратують вихованих дітей, не кажучи вже про їхніх батьків, нагадуваннями про необхідність користуватися носовичком при нежитю чи туалетним папером, водою і милом після відвідування вбиральні. В цьому сенсі принципово важливі для науки та її розвитку європейські цінності мають, так би мовити, прихований, глибинний характер.

Сучасним правовим і поки що, на жаль, здебільшого декларативним утіленням цих цінностей у нашій країні є багатостраждальна Конституція України. Зухвалою брехнею були спроби экс-президента В. Януковича переконати всіх, що з конституційною теорією та практикою у нас все гаразд¹. На другому році його каденції таке твердження на тлі наруги над Конституцією і рештою законів сприймалося як плювок в обличчя. Тоді злочинні неправові дії залишилися без належної реакції – науково-юридичний корпус промовчав, не було і відсічі народу. Все це стало одним із головних чинників установаження та постійного зміцнення впродовж 2010–2013 років злодійської диктатури в Україні.

Що ж до української науки, то її шлях до Європи означає передусім просування у європейський дослідницький простір².

¹ «Українська влада суворо дотримується положень Конституції про права та свободи людини і громадянина й робитиме все необхідне для наповнення цих положень справжнім змістом». Янукович В. Двадцять років України: Наш шлях лише починається // Дзеркало тижня, 2011, № 29. http://gazeta.dt.ua/POLITICS/dvadtstat_rokiv_ukrayini_nash_shlyah_lishe_pochinaetsya.html.

² Чинний Статут НАНУ формулює навіть більш амбітну задачу «сприяння інтеграції вітчизняного інтелектуального потенціалу у світовий науковий простір». «Слова, слова, слова», як сказав шекспірівський Гамлет в одноіменній п'єсі. Див., напр.: Рижко Л. В. Науковий простір: філософський і наукознавчий аспекти. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2000; Розгляд широкого, але далеко не повного кола проблем, пов'язаних із входженням України до європейського наукового простору, див.: *Національна академія наук України: проблеми розвитку та входження в європейський науковий простір* // за ред. О. С. Онищенко, Б. А. Маліцького. – К.: Національна академія наук України, Центр дослідження науково-технічного потенціалу та історії науки імені Г. М. Доброва, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, 2007. На превеликий жаль, у цьому цікавому фактологічному дослідженні автори повністю уникають розгляду концептуальних засадничих питань організаційно-правового статусу НАНУ. На констатуючому інформативному рівні деякі правові аспекти організації науки викладені в розділі 1.3. «Законодавчі

Адже, як відомо, «союз [Європейський] має своєю ціллю зміцнення наукової та технічної бази шляхом формування Європейського дослідницького простору, в якому вільно переміщуються дослідники, наукові знання та технології, та його заохочення до перетворення на більш конкурентоспроможний, зокрема у сфері промисловості, водночас сприяючи всій дослідницькій діяльності, що вважається необхідною на підставі інших Глав Договорів»¹. Лісабонський договір, в якому зафіксоване поняття дослідницького простору, має стати не лише предметом наукових досліджень², а й ціннісно-правовою основою для регулювання будь-яких наукових досліджень, які здійснюються в Україні.

Зауважимо, що про повноправне «входження української науки в європейський і світовий науковий простір», як свідчить визнаний серед вітчизняних юристів-теоретиків фахівець з історії становлення організаційно-правових засад академічної науки³, заступник директора Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук, член-кореспондент Національної академії правових наук України В. Нагребельний, йшлося ще при заснуванні Української Академії наук у 1918 р. Збігло чимало часу, і «сприяння інтеграції вітчизняного інтелектуального потенціалу у світовий науковий простір» знову постало одним із ключових напрямів розвитку діяльності НАНУ в Указі Президента України Л. Кучми «Про додаткові заходи щодо державної підтримки Національної академії наук України» від 10 березня 2000 р. № 456. В нагально потрібному, на думку Нагребельного, Законі України «Про Національну академію наук України» також має міститися положення про «сприяння інтеграції вітчизняної науки у світовий науковий простір, розширен-

засади науково-технологічної політики» колективної монографії: *Актуальні питання методології та практики науково-технологічної політики* // за ред. Б. А. Маліцького. – К.: Центр дослідження науково-технічного потенціалу та історії науки імені Г. М. Доброва НАН України, Державний Фонд фундаментальних досліджень, 2001. – С. 32–46.

¹ Стаття 179.1. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу (2010/C 83/01). <http://www.minjust.gov.ua/file/23491>.

² Див.: *Березовська І. А., Лисенко О. М.* Лісабонський договір як правова основа для регулювання зовнішніх зносин Європейського Союзу // *Часопис Київського університету права*, 2011, 1, 307–311. http://kul.kiev.ua/images/chasop/2011_1/307.

³ Див.: *Шемчученко Ю. С., Усенко І. Б., Чехович В. А., Оніщук М. В., Нагребельний В. П.* Правовий статус Академії наук України (історія та сучасність). – К.: Наукова думка, 1993.

ня участі наукових установ Академії у міжнародному співробітництві шляхом розвитку співпраці Академії та її інститутів з міжнародними та зарубіжними академіями наук, товариствами та науковими установами, делегування своїх представників до міжнародних наукових рад, комісій та інших міжнародних консультативних органів, надання додаткової підтримки виданню наукових праць вітчизняних учених за кордоном та в Україні іноземними мовами, забезпечення належного захисту та реалізації прав вітчизняних учених на створені ними об'єкти інтелектуальної власності»¹.

На тлі офіційного визнання нагальної потреби у просуванні української науки у світовий науковий простір не може не здивувати відсутність у сучасній колективній монографії НАНУ² з правових засад наукової діяльності будь-яких згадок про угоди та співробітництво НАНУ із західними науковими установами. Проте зацікавлений дослідник, піднявши засадничі документи, що характеризують правовий статус НАНУ, з жахом виявляє, що в них міститься пакет, що міцно прив'язує НАНУ до «материнського лона» Росії. Наводимо перелік:

Решение Совета глав государств СНГ «О согласованных мерах по воссозданию и сохранению общего научного пространства в рамках Содружества Независимых Государств», 1995;

Положение об эмблеме Международной ассоциации академий наук, 1997; Положение о медали Международной ассоциации академий наук «За содействие развитию науки», 1997;

Постановление Совета Межпарламентской Ассамблеи государств – участников Содружества Независимых Государств «О предоставлении Международной ассоциации академий наук статуса наблюдателя при Межпарламентской Ассамблее государств – участников СНГ», 2007;

Протокол совещания руководителей государственных организаций по науке и технике с участием представителей Международной ассоциации академий наук, 2008;

Положение о международном конкурсе «Научная книга» Международной ассоциации академий наук на лучший научно-издательский проект, 2009;

¹ Нагребельний В. П. Правовий статус Національної академії наук України та проблеми його вдосконалення // Часопис Київського університету права, 2013, 2: 10.

² Див.: *Правовий статус Національної академії наук України. Історія та сучасність: До 95-річчя створення НАН України*. Відп. ред. Ю. С. Шемшученко. – К.: Юридична думка, 2013.

Меморандум о взаимопонимании между Международной ассоциацией академий наук и межгосударственным Фондом гуманитарного сотрудничества государств – участников Содружества Независимых Государств, 2009;

Соглашение о сотрудничестве между Международной ассоциацией академий наук и Евразийской ассоциацией университетов, 2010;

Соглашение о Создании совета по сотрудничеству в области фундаментальной науки государств – участников Содружества Независимых Государств, 2011.

Симптоматично, чи не так?

Якщо керуватися аналогією зі статтею 9 Конституції України «Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України», то включення наведених вище документів, схвалених Президією НАНУ, означає, що вони є частиною внутрішнього академічного законодавства. Виникає природне запитання: якщо насправді існують подібні угоди із західноєвропейськими науковими установами, то чому вони не включені вельми освіченими знавцями права з числа старійшин НАНУ до корпусу документів стосовно правового статусу НАНУ?

Перебуваючи на стажуванні в Нідерландах у 1994 р., один з авторів під час відвідування в складі групи науковців з СНГ та колишнього соціалістичного табору Нідерландської Королівської академії наук і мистецтв, поставив її представникам запитання, чи існує угода про співробітництво між НАНУ та НКАНМ? Відповідь була негативною, але містила інформацію про таку угоду між РАН та НКАНМ. Навіть у ті «порівняно вегетаріанські» часи реакція росіян на таку інформацію була поблажливо зверхньою, а колишніх «братів» по соцтабору – здивованою. Минуло двадцять років. То невже НАНУ не має бодай якихось угод про співробітництво з європейськими академіями? Ми достеменно знаємо, що такі угоди існують. Але чому вони не ввійшли до корпусу документів про правовий статус НАНУ? В світлі цієї дивної обставини виникає чергове риторичне запитання: «В який науковий простір спрямовує НАНУ її керівництво разом із академічними правниками: в європейський чи так званий євразійський?»¹

¹ Варто звернути увагу на одну знакову мовну «дрібницю». В результаті виконання проєктів у рамках Державної цільової науково-технічної програми України «Нанотехно-

Зазначимо, що про безумовну орієнтацію саме на євразійський простір свідчить і такий, на перший погляд, незначний факт, що мовою Коротких річних звітів НАНУ крім української є також російська, тобто державна мова Російської Федерації, наука якої ніколи не була, не є і, як впливає з наявних тенденцій розвитку науки, не буде світовим лідером. Підкреслимо, що ми не проти співпраці з науковими установами країн колишнього Радянського Союзу. Що ж до Росії, то така співпраця стане доречною тільки після припинення її агресії проти України та зміни її агресивної політичної еліти.

Отже, інтеграція української академічної науки з міжнародною науковою спільнотою на практиці реалізується через інтеграцію з євразійським російськомовним науковим простором. Проте всі розмови українського наукового істеблішменту про інтеграцію зі світовим науковим простором, тобто з англomовним середовищем, передусім з його євроатлантичним ядром та Японією, мають суто ритуальний і декларативний характер. Тим самим дискредитується важлива справа, яку перетворюють на своєрідні пошуки чаші Святого Грааля, над якими кепкував ще Марк Твен¹.

З огляду на сказане вище, ми започаткували дослідження, метою якого є обґрунтування важливості імплементації в українську фундаментальну науку таких європейських цінностей, як верховенство права, рівність перед законом та справедливість, а також виявлення тих проблемних точок, де відсутність цих цінностей або їхнє свідоме чи несвідоме спотворення гальмує розвиток науки, а отже, й освіти. В процесі дослідження використовуватимемо п'ять типів концептуальної аргументації: ціннісний, термінологічний, філософсько-правовий, когнітивний та наукометричний. У межах кожного типу будемо розрізняти поверхневі та глибинні структури.

Зазначимо, що наші посилання на цінності не є ані ритуальними реверансами перед міфічними бездоганними європейцями, ані безпідставними мріями про швейцарські золоті гори та анг-

логії та наноматеріали» у 2014 р. опублікована монографія за редакцією віце-президента НАН України А. Наумовця (фактично стислі реферати робіт). Вона не містить жодної статті українською мовою. Виникає також питання, чому її не надруковано англійською, адже майже всі представлені в монографії автори мають англomовні публікації в рейтингових західних журналах. Див.: *Наноразмерные системы и наноматериалы: исследования в Украине*. НАН Украины. – К.: Академперіодика, 2014.

¹ Див.: *Твен М.* Янки при дворе короля Артура. – Минск: Госучпедиздат Министерства просвещения БССР, 1956.

лійські зелені галявини. Без опанування цими цінностями життя сучасної людини (не кажучи вже про будь-яку творчу особистість) стає безглуздим, злиденним і нешляхетним. Розуміючи привабливість цінностей заможного світу для мешканців світу провінційного та бідного, безсоромні вітчизняні ділки від пропаганди миттєво використали цю ідею для власних меркантильних потреб.

Йдеться, зокрема, про так звану наукову еліту. Саме тому надзвичайно важливо конкретно і детально дослідити, якою мірою європейські цінності присутні у прихованому від широкого загалу житті науковців. Зауважимо, що концептуальний аналіз понять цінностей, академії та академіків, наукового знання та його новизни, наукової еліти, верховенства права, наукової діяльності та її оцінок – це лише перший крок до всеосяжного, ретельного й об'єктивного соціологічного, політичного, правового, економічного, психологічного, освітянського, організаційного, культурологічного й історичного дослідження феномена української науки. Цей крок є особливо необхідним, адже, не з'ясувавши зміст та значення цих понять, не усвідомивши наявності їх свідомого або несвідомого перекручування, важко розраховувати на справжнє реформування наукових реалій, які нинішні ентузіасти намагаються зрозуміти і покращити. Постала цілком реальна загроза псевдореформування, яке неминуче призведе до смерті української науки. Імітаційна броунівська метушня, супроводжувана патетичною лексикою, лише допомагає зберегти існуючий статус-кво. Згадаймо, що впродовж останніх тридцяти років чергові спроби «реформування» відбувалися під патріотичними гаслами перебудови, розбудови незалежної держави, національного відродження, поширення «справжнього» релігійного світогляду, нового українського мислення, життя по-новому.

Глибинні та поверхневі структури в контексті цінностей науки

Ключовий інструмент дослідження – змістове узагальнення понять «глибинна структура» та «поверхнева структура», котрі функціонують у сучасній структурній лінгвістиці та її філософії.

Як відомо, поверхнева структура відповідає звуковій, матеріальній стороні мовної одиниці (слова, речення, текст тощо),

тоді як глибинна структура – її значенню¹. Ця антитетична пара понять зазнала численних змін і критики, що зумовило надання їй різних смислів у формальній лінгвістиці². Незважаючи на це, її використовують багато сучасних лінгвістів і філософів мови, навіть ті, хто дотримується різних тлумачень лінгвістики та її проблематики, зокрема Ноам Хомський³ та Уоллес Чейф⁴.

Будемо розглядати як *глибинні* структури ті засадничі цінності, які обґрунтовують, роблять можливими, спричиняють, оформлюють суспільні явища, відносини та дії. У певному сенсі посилення на цінності є останнім і найбільш вагомим аргументом у будь-якій суспільній дискусії. Але *сучасне* суспільство є плюралістичним. Існування груп з різними інтересами віддзеркалюється у наявності різних цінностей та їхніх систем. Право функціонує як ефективний спосіб узгодження цих інтересів. В ідеалі воно базується на цінностях, які мають поділяти всі суспільні страсти, якщо вони згодні співіснувати в межах одного соціуму. Правовим утіленням багатьох спільних цінностей є норми законів. Якщо розрив суспільних цінностей, притаманний різним великим групам населення, стає занадто великим, ані ціннісна, ані правова рівновага стають неможливими. Тоді відбуваються різного штибу революції або громадянські війни. Під час цих суспільних катаклізмів переможені супротивники аж ніяк не сприймають цінності переможців. Натомість вони залишають перебудоване суспільство (країну) або фізично (еміграція), або ментально (внутрішня еміграція, вічне мовчання). Але лідери тих, хто програв, зазвичай гинуть у цій безкомпромісній боротьбі. Через подібні процеси зміни цінностей проходили всі європейські країни. Україні як суб'єкту довелося робити це, будучи російською колонією. Наразі ж питання стоїть руба: або свобода і прийняття європейських цінностей усім суспільством, або зни-

¹ Див.: *Хомський Н.* Язык и мышление. – Москва: Издательство Московского университета, 1972.

² Огляд історії розвитку цього поняття та дискусій навколо нього див.: *Seuren P.* Early Formalization Tendencies in 20-th Century American linguistics, pp. 2020–2034; *Bundy D.* On the Origins and Early Developments of Chomskyan Linguistics: The Rise and Fall of the Standard Model, pp. 2034–2039; *Seuren P.* Sentence-Oriented Semantic Approaches in Generative Grammar, pp. 2201–2213 // *History of the Language Sciences: An International Handbook on the Evolution of the Study of Language from the Beginnings to the Present.* Ed. S. Auroux, E. F. K. Koerner, H.-J. Niederehe, and K. Versteegh. Volume 3. – Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2006.

³ Див.: *Chomsky N.* Language and Thought. – Wakefield, Rhode Island & London: Moyer Bell, 1993; *Chomsky N.* Language and Mind. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

⁴ Див.: *Чейф У. Л.* Значение и структура языка. – Москва: Прогресс, 1975.

щення всього українського суспільства як частини європейського ціннісного і морально-правового простору і встановлення режиму нового, ще жорстокішого колоніального гноблення з реінкарнацією цінностей тоталітарного типу.

Поверхневими структурами в ціннісних суспільних системах варто вважати такі об'єкти (самі по собі досить важливі та цікаві), як мода в одязі, архітектурі, способах проведення дозвілля. До них можна віднести також субкультури в царинах підліткової поведінки, характер спортивного вболівання тощо. В науці поверхневою структурою можна вважати стиль наукових досліджень. Скажімо, англосаксонський та німецький стилі значно різняться між собою. Водночас глибинна суть наукових результатів однакова в межах обох систем досліджень. Інакше і бути не може, зважаючи на об'єктивний характер справжньої науки.

Протиставлення поверхневих і глибинних структур може бути використано не лише для яскравішого відображення відомих широкому загалу рис науки, а й для виокремлення тих реальних сторін її життєдіяльності, які не усвідомлені навіть самими дослідниками. Наприклад, типовим для офіційних органів влади, а отже, й у суспільній свідомості, є поверхнєве уявлення наукових інституцій як адміністративного, тобто науково-організаційного, продукту, виробленого окремими (часто міфологізованими¹) видатними постатями та бюрократичними структурами. При цьому з аналітичного поля зору повністю зникають глибинні «правила гри в науку» та механізми її функціонування.

На нашу думку, в такому розумінні різниці між глибинними та поверхневими структурами прихований значний евристичний потенціал, який ми будемо намагатися використовувати і надалі. З його допомогою виокремлено та проаналізовано зв'язок ступеня реалізації в українській фундаментальній науці такої глибинної європейської цінності, як верховенство права, з ефективністю науки як складної соціальної системи здобуття, оцінювання та інженерно-практичного застосування знань.

¹ Див.: *Салахутдинов Г.* Блеск и нищета К. Э. Циолковского. <http://fb2.booksgid.com/content/16/geliy-salahutdinov-ble-sk-i-nischeta-k-e-ciolkovskogo/1.html>.

РОЗДІЛ I

ЕКСПЛІКАЦІЇ

Академія і «академії»

Якщо на клітці слона прочитаєш напис «буйвіл», не вір очам своїм.

Козьма Прутков¹

При розгляді питання про академічну організацію наукової діяльності потрібно врахувати багатозначність слова «академія» та похідних від нього слів. З'ясувати це допоможе концептуальна експлікація деяких часто вживаних понять та розгляд низки принципів сторін організації наукової діяльності в різних країнах.

Як цілком правильно й неодноразово констатував Б. Патон, у всіх розвинених країнах держава створює й підтримує науково-дослідні інститути, центри та лабораторії². Одні перебувають при університетах, інші – об'єднуються в самоврядні організації (асоціації, товариства, академії), які координують і контролюють діяльність своїх складових. Спільним для них є те, що основним родом їхньої діяльності є проведення й забезпечення наукових досліджень. Парадигмальними прикладами таких організацій можна вважати французький Національний центр наукових досліджень (Centre National de la Recherche Scientifique – CNRS) і німецьке суспільство Макса Планка (Max-Planck-Gesellschaft – MPG). Вони виконують суттєву частину національних фундаментальних/базисних і прикладних/технічних/інженерних наукових досліджень.

В Україні є цілих шість таких організацій: Національна академія наук України (НАНУ), Національна академія медичних наук України, Національна академія мистецтв України, Національна академія педагогічних наук України, Національна академія правових наук України та Національна українська академія аграрних наук.

¹ *Сочинения Козьмы Пруткова.* – Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1959.

² Див.: Патон Б. Академическая форма организации науки полностью себя оправдывает // Поиск, 2011, 46 // <http://www.poisknews.ru/theme/science-politic/2437/>. Див. також: Малицький Б. А., Єгоров І. Ю., Лобанов Л. С., Попович О. С. Про академічну організацію наукової діяльності в Україні в контексті світових тенденцій організації науки (аналітична записка). <http://www1.nas.gov.ua/Chronicle/Publishers/nov/press/Documents/Academichna%20organizatsiya%20naukovoї%20diyalnosti>; *Академії наук країн Європи*: у 2-х кн. / НАН України, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського; редкол.: О. С. Онищенко (голова) та ін. – К.: Наукова думка. – Кн. 1.; Кн. 2. – 2012.

НАНУ є найбільшою з них за кількістю наукових співробітників, наукових установ і загальним обсягом національної наукової продукції (фундаментальних і прикладних досліджень, статей, книг, винаходів, патентів тощо)¹. Хоча решта академій побудовані за її образом та подобою, результати їхньої наукової діяльності практично невідомі світовій спільноті, що унеможлиблює порівняння їх із закордонними аналогами за міжнародними критеріями. Більше того, в статутах цих академій відсутня обов'язкова вимога проведення наукових досліджень на світовому рівні².

На перший, суто формальний погляд, НАНУ і РАН нічим, крім слова «академія» у своїх назвах, не відрізняються від CNRS і MPG. Всі вони є самоврядними організаціями, головною проголошеною метою існування або місією яких є отримання нового наукового знання і його практичне застосування. Справді, на офіційному сайті НАНУ наведена така характеристика її статусу та місії: «Національна академія наук України згідно з чинним законодавством є вищою державною науковою організацією України, що заснована на державній власності та користується правами самоврядності, яка полягає у самостійному визначенні тематики досліджень, своєї структури, вирішенні науково-організаційних, господарських, кадрових питань, здійсненні міжнародних наукових зв'язків. Академія об'єднує дійсних членів, членів-кореспондентів та іноземних членів, усіх науковців її установ, організовує і здійснює фундаментальні та прикладні дослідження з найважливіших проблем природничих, технічних та соціогуманітарних наук»³.

Фактично тими ж словами характеризують себе CNRS і MPG. CNRS is «governmental organization under the administrative authority of the France's Ministry of Research. ...[It plays] pivotal

¹ Див.: *Наукова та інноваційна діяльність в Україні*. Статистичний збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2014. – С. 155. <http://ukrstat.gov.ua/>; *Національна академія наук України: Структура, динаміка та ефективність наукового потенціалу. Статистичний та наукометричний аналіз*. – К.: НАНУ, Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва, 2014.

² У цьому зв'язку звертає на себе увагу ситуація, коли деяких членів цих академій обрано також персональними членами НАНУ. Чи означає це обрання належну оцінку отриманих ними результатів світового рівня чи їх обрано на підставі інших критеріїв, наприклад адміністративного характеру? Чи означає це, що їхня наукова діяльність відповідає тим жорстким вимогам, які Статут НАНУ імперативно висуває до претендентів на персональне членство у цій структурі?

³ <http://www.nas.gov.ua/aboutNASU/Pages/default.aspx>.

role in the French scientific community [and] ... covers all scientific areas. [Its activity is] spanning from novel fundamental concepts to forerunner applications. [It] independent[ly] defines its own research strategy, ... has laboratories throughout France [and] ... supports collaboration and networking throughout the world»¹. «The Max Planck Society (MPG) for the Advancement of Science is an independent, *non-profit* research organization. ... The primary goal of MPG is to promote research at its own institutes. The research institutes of MPG perform basic research in the interest of the general public in the natural sciences, life sciences, social sciences, and the humanities. ... The variety of topics in the natural sciences and the humanities at Max Planck Institutes complement the work done at universities and other research facilities in important research fields»².

Крім цих підтримуваних державою наукових організацій у багатьох країнах існують і організації іншого роду (public organizations), дотичні до науки. В їхній назві також традиційно міститься термін «академія». В Україні – це Українська академія наук³, Українська технологічна академія⁴, Українська академія політичних наук⁵, Українська академія історичних наук⁶, Академія вищої школи України⁷, в Німеччині – the Bavarian Academy of Sciences and Humanities⁸, у Франції – Académie française⁹, у США – The National Academy of Sciences¹⁰, у Великій Британії – Royal Society¹¹. Фінансування їхньої діяльності здійснюється здебільшого за рахунок внесків членів і спонсорів, у тому числі держави. Жодна з них не керує підпорядкованими науководослідними установами, тому що їх просто не існує.

Для детальнішого інформування читача про академічний вимір наукового життя звернемо його увагу на нещодавно опубліковану в Україні книгу, присвячену європейським академіям¹².

¹ http://www.ambafrance-ua.org/article.php3?id_article=1038.

² http://www.mpg.de/pdf/annualReport2006/annualReport2006_067_070.pdf.

³ Див.: <http://www.uan.ua/>.

⁴ Див.: <http://ukrsmb.info/uta-en.htm>.

⁵ Сайт відсутній.

⁶ Див.: <http://www.history.org.ua/journal/1999/3/19.pdf>.

⁷ Див.: <http://www.anvsu.org.ua>.

⁸ Див.: <http://www.badw.de/englisch/index.html>.

⁹ Див.: http://en.wikipedia.org/wiki/Acad%C3%A9mie_fran%C3%A7aise.

¹⁰ Див.: http://www.nasonline.org/site/PageServer?pagename=ABOUT_main_page.

¹¹ Див.: <http://royalsociety.org/page.asp?id=1019>.

¹² Див.: *Академії наук країн Європи*: у 2-х кн. – К.: НАН України, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, 2012. Ці грубезні томи загальним обсягом у

У ній можна знайти майже енциклопедичну інформацію бюрократичного та біографічного характеру про зародження, історію та сучасну діяльність європейських установ, назва яких містить сакраментальне слово «академія» (зрозуміло, мовами країн, де функціонує відповідна установа). Маються на увазі відомості про їхню сферу діяльності й офіційно проголошену місію; про особливості організаційної побудови: найвищий керівний орган та інші керівні органи і періодичність обрання їхніх керівників – Загальні збори, Генеральна асамблея, Таємний комітет, Пленум або Збори депутатів; орган безпосереднього керівництва – Президія, Правління, Рада, Дирекція, Адміністративний комітет, Адміністративне бюро або Колегія; термін повноваження керівників; кількість членів та різновиди членства; наявність відділень або комісій; процедури обрання та затвердження нових членів тощо. Іноді в книзі вказані джерела фінансування організаційної та дослідницької (в разі її проведення) діяльності. Зроблено особливий наголос на візитах до України керівних діячів академій або урядів та підписання угод стосовно науки¹. В ній також наведені бібліографічні дані про керівників та їх заступників з портрета-

128,15 обл.-вид. аркушів нараховують 1784 сторінки формату 70×100^{1/16}, наклад – 500 примірників. Як випливає з переліку літературних посилань та змісту, основним джерелом отримання інформації про європейські академії слугували їхні відкриті офіційні сайти. Тобто, якщо у всьому світі спостерігається тенденція до переносу інформації з паперових на електронні носії, видання такого величезного двотомника свідчить про зовсім протилежне спрямування наполегливої наукової праці його авторів та укладачів, а саме від електронних носіїв до паперових: назад до Й. Гутенберга. Нам залишається лише гадати, з якою метою було прийнято рішення про його видання та скільки воно коштувало. До речі, згідно з *Коротким річним звітом НАНУ за 2012 рік* (стор. 30. <http://www.nas.gov.ua/text/report/2012ua.pdf>) усього в Національній академії видано 785 назв книжкової продукції обсягом 16574,0 обл.-вид. аркушів. Отже, на обговорюване видання пішло майже 8 % усієї монографічної паперової продукції НАНУ, причому середній обсяг виданих книжок дорівнює $16574,0 : 785 = 21,1$ обл.-вид. арк., тобто він є шестеро менший, ніж цей двотомник. Цифри будуть ще більш вражаючими, якщо врахувати кількість та обсяг книжок, надрукованих соціально-гуманітарними відділеннями НАНУ. Але дані по відділеннях відсутні в цьому звіті. Окрім того, дані про кількість надрукованих книг не враховують праць, виданих власним коштом авторів. Наприклад, в Інституті філософії переважну частину книжок видано за власні гроші авторів або з допомогою благодійних вітчизняних та закордонних фондів, або окремих осіб, однією з форм вдячності котрим є допомога в їхній науковій діяльності.

¹ Наприклад, у розділі, присвяченому Албанії та її Академії наук, зазначено, що «у 2003 р. Україну з офіційним візитом відвідав Віце-прем'єр, Міністр закордонних справ Республіки Албанія І. Мета, якого прийняв Президент України Л. Д. Кучма. По завершенні переговорів були підписані п'ять двосторонніх документів», в тому числі Угода про співробітництво в галузі освіти, науки та культури (Ор. сіт., Кн. 1. – С. 22). Цікаво було б дізнатися про конкретних бенефіціарів та результати виконання цієї угоди після більш ніж десяти років її підписання.

ми і фотографіями, перераховані внутрішні академічні премії та нагороди, періодичні академічні видання, зв'язки з іншими академіями, бібліотечне забезпечення тощо. Зі зрозумілих причин інформація про українські державні академії дуже деталізована, що можна пояснити намаганням укладачів довести відомості про вітчизняні здобутки до світової наукової спільноти. Щоправда, для практичної реалізації цього бажання варто було б перекласти фоліант англійською.

Але цей монументальний труд не торкається декількох питань, які є принциповими для нашого дослідження. Почнемо із загального зауваження. У Передмові пояснено різницю між добровільними об'єднаннями вчених на кшталт Лондонського Королівського товариства (згідно із запропонованою в нашій книжці термінологією, *науковими клубами*), «які не мають власних науково-дослідних установ, а їхні члени проводять наукові дослідження переважно в лабораторіях або науково-дослідних центрах університетів та вищих навчальних закладів»¹, та підтримуваними переважно державним коштом об'єднаннями дослідницьких установ (*державними академіями*). Але з невідомих причин укладачі дискримінують численні українські наукові клуби та обмежуються інформацією лише про українські державні академії. Це виглядає дивним на тлі розгалуженої інформації про численні закордонні наукові клуби.

З огляду на значущість обговорюваної праці слід навести ще кілька специфічних зауважень.

По-перше, згаданий фоліант майже не інформує читача про визнані науковим світом результати наукових досліджень, які можна пов'язати з кожною конкретною згаданою академією. Якщо ж така інформація наведена, то не роз'яснено, чи є такі результати наслідком існування академії як організації, що керує об'єднаними в ній дослідницькими установами, чи ці результати пов'язані з академією лише завдяки обранню до неї нових членів, які отримали їх поза академією. Тобто в основному тексті не визначена принципова відмінність між академіями як науковими клубами й академіями як об'єднаннями дослідницьких установ, хоча про неї і йдеться у Передмові.

По-друге, автори не порушують питання про організаційно-правові засади утворення та функціонування всіх описаних європейських академії.

¹ Op. cit., Кн. 1. – С. 15.

По-третє, поза увагою авторів залишається болюче для України питання про статус так званих персональних членів академій та їхні привілеї. Зі змісту двотомника незрозуміло, чи є існування інституції персональних членів особливістю деяких пострадянських державних академій, чи воно притаманне також іншим фінансованим державою науковим організаціям.

По-четверте, хоча при створенні розділів про конкретну академію автори користувалися як паперовими, так і електронними джерелами з відповідного офіційного сайту, вони чомусь зовсім не використали дані Інтернету про результати її наукової діяльності в разі, коли вона має у своєму складі певні дослідницькі установи.

«Західне» і пострадянське розуміння терміна «академія»

На Заході термін «академія» вживається переважно для позначення громадських організацій (public organizations), які мають стосунок до наукових досліджень, але безпосередньо їх не проводять. Членство в них є почесним, і підставою для його отримання служить визнання наукових результатів номінантів. Члени подібних організацій, як правило, не отримують регулярної, значної за національними мірками, грошової винагороди за своє членство. В цьому їх можна порівняти з членами наших рад із захисту докторських і кандидатських дисертацій, які отримують символічні суми за участь у їхній праці або не отримують їх зовсім (на практиці існують корупційні винагороди для членів рад, але ці таємниці українського наукового життя ми не розглядаємо). Західні публічні організації мають постійний найманий допоміжний персонал для забезпечення діяльності своїх членів під час присутності на зборах. Членство в цих організаціях, за словами нашого колеги, члена (ordinary fellow) Баварської академії наук, професора Карлоса Мулінеса, «it's all honours but no money»¹. Загалом ці організації вважають за честь мати у своєму складі видатних учених. Вони є своєрідними клубами визнаних видатних науковців.

Надалі, щоб уникнути термінологічної плутанини, подібні публічні організації незалежно від їх самоназв, де присутній термін «академія», будемо називати науковими чи академічними клубами. На нашу думку, саме тому, що з терміном «академія»

¹ Приватний лист до В. Кузнєцова.

асоціюються наукові клуби, його не використовують у західній науці для позначення організацій, що займаються винятково науковими дослідженнями. Фактично типовий науковий клуб включає осіб, котрі, по-перше, не є керівниками наукових організацій цього клубу через відсутність таких посад у клубі, по-друге, можуть бути керівниками наукових організацій, що не входять у клуб, по-третє, їх обирають раніше обрані члени, по-четверте, вони є основними платниками внесків на утримання клубу.

Однак у колишньому СРСР терміном «академія» позначали виключно організації, які перебували на повному державному забезпеченні¹. Після розпаду СРСР в Україні та деяких інших пострадянських країнах (зокрема, в Росії) виникли численні самокеровані громадські організації науковців, котрі по суті є науковими клубами, в назві яких присутній термін «академія»². Прикладом є Російська академія природничих наук³ та Українська академія наук. Вони, як і західні громадські організації, функціонують за рахунок доходів від власної діяльності, членських внесків та спонсорської допомоги. До їх числа належить також Український науковий клуб, хоча в його назві немає слова «академія»⁴.

Незважаючи на існування цих академічних клубів, коли в Україні говорять про «справжні» академії, то мають на увазі виключно наукові організації, діяльність яких забезпечується державним бюджетом. Наскільки нам відомо, приватний капітал

¹ Деякі російські вчені вказують ще на один денотат терміна «академія», який ототожнює у свідомості широкого загалу академію з її головним керівним органом. «Когда говорят слова “Академия наук (Российская академия наук. – Авт.)”, далеко не все ваши слушатели, я уверен, понимают, что одним и тем же словом называются три совершенно разные вещи. С одной стороны, это примерно 2 тысячи академиком... Это институты Академии наук, в которых сейчас работает около 100 тысяч человек. И это собственно Министерство науки, которым раньше была Академия наук. Это президиум с тысячами сотрудников аппарата. И далеко не каждый академик участвовал в работе этого аппарата. Это совершенно разные вещи. Она была построена в советское время, еще во времена Сталина, – иерархическим, феодальным образом, когда верхушка этой науки была куплена совершенно немислимыми, по меркам самых богатых стран, материальными благами. И вот такая иерархическая система противоречит духу науки, духу свободного поиска, духу дискуссий. Вот такая иерархия и “вертикаль”, которая была построена, – это одна из главных проблем. И то, что сейчас роль Министерства науки взяло на себя ФАНО, это пока никак не изменило главной проблемы. Все равно наука у нас построена по очень иерархическому принципу. И на принятие решений, важных для ученых, они почти не имеют никакого влияния. Это и есть главная проблема» // *Продлим мораторий на разгром науки?* Участвуют Андрей Цатурян, Игорь Чубайс, Анатолий Вершик, Юрий Рыжов. <http://www.svoboda.org/content/transcript/26731831.html>.

² Див.: *Перелік суспільних академії наук.* <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1335037>.

³ Див.: <http://www.raen.info>.

⁴ Див.: www.nauka.in.ua.

поки відмовляється брати участь в їх фінансуванні, та й взагалі опікуватися наукою, хоча дехто із можливих меценатів підтримує, наприклад, сучасне мистецтво. Частина зазначених наукових організацій проголосила себе правонаступниками українських академій, які існували ще до виникнення СРСР (наприклад, НАНУ), інші виникли вже після набуття Україною незалежності (Національна академія педагогічних наук¹, Національна академія правових наук²).

Таким чином, термін «академія» в Україні відповідає різним за своєю природою і джерелами фінансування науковим організаціям. Тому з методологічної точки зору хибно при аналізі науки в Україні виходити з уявлень про денотати терміна «академія», якими послуговується західна наукова спільнота. Цю обставину необхідно враховувати і при визначенні суто «українського» сенсу таких похідних від «академії» термінів, як «академік». Оскільки ці терміни не належать до числа наукових³, то для знаходження їх стандартних словникових значень звернімося до кількох словників загальної лексики⁴.

«Академія» і «академіки»

З неприциповими фразеологічними відмінностями всі ці словники розглядають термін «академія» наступним чином: «a (formal) society / association / institution of people whose purpose is to promote / advance / cultivate a particular aspect of knowledge / culture / science / literature / letters / arts. При цьому як прототипи академій *Oxford* указує на «the Royal Academy of Arts, Académie française⁵, or the former USSR Academy of Sciences», а *Longman* – на the Hungarian Academy of Science. Звертає на себе увагу, що два останніх словника підкреслюють почесність членства в академіях: «membership is an honour» і «members are

¹ Див.: <http://www.apsu.org.ua/>.

² Див.: <http://www.aprnu.kharkiv.org/>.

³ Зокрема, про це свідчить відсутність цих термінів у: *Godman A., Payne E. M. F. Longman Dictionary of Scientific Usage*. – Harlow: Longman Group, 1987.

⁴ Див.: *Encarta. World English Dictionary*, 1999, 2000 Microsoft Corporation; *Webster's Encyclopedic Unabridged Dictionary of the English Language*. – New York: Gramercy Books, 1993; *The New Shorter Oxford English Dictionary*. Oxford: Clarendon Press, 1993 та *Longman Dictionary of English Language and Culture*, Harlow: Longman, 1993. Посилаючись на ці словники, ми використовуємо скорочення відповідно *Encarta*, *Webster*, *Oxford* та *Longman*.

⁵ Зазначимо, що ця академія є інституцією з частковою (дуже невеликою) державною підтримкою, яка не йде в жодне порівняння з увагою держави до НАНУ. http://en.wikipedia.org/wiki/Académie_française.

usually elected as an honour». Жодна з розглянутих словникових статей не зупиняється на організаційно-правовому статусі академій, на джерелах їх фінансування, механізмах отримання членства і винагородах за членство або, навпаки, на членських внесках. У західному науковому співтоваристві, коли йдеться про академії, то *by default* передбачена їхня публічна природа (*public nature*), обрання нових членів старими, відсутність регулярної грошової винагороди за членство та фінансування таких академій коштом власної діяльності й членських внесків, що, проте, не виключає і часткової державної підтримки. Згідно з таким розумінням терміна «академія», ці джерела розглядають термін «a member of an academy» як референт терміна «academician». А саме: «However, firstly, “members/fellows of an academy” are only distinguished scientists and, secondly, members of service personal are not “members of an academy”».

Таким чином, інтерпретація терміна «академія» визначає інтерпретацію терміна «академік». Тому, за всієї поваги до *Oxford*, не можна погодитися з тим, що він розглядає the former USSR Academy of Sciences в одному шереху з the Royal Academy of Arts і Académie française. Причина нашого заперечення полягає в тому, що перша була державною організацією, а другі були й залишаються організаціями громадськими. Відповідно й членство в них має різний характер, наділяє їхніх членів різними правами і накладає на них різні обов'язки.

Крім «academician» на Заході використовують і другий, похідний від «academy», термін «academic», який має два основних значення. Він, по-перше, може позначати особу, яка має стосунок до викладання (або навчання) в університеті чи іншій подібній освітній установі. An academic is «university teacher: somebody teaching or conducting research at an institution of higher learning» (*Encarta*), «a student or teacher at a college or university» (*Webster*), «a (now spec. Senior) member of a university or similar institution» (*Oxford*) та «a college or university teacher» (*Longman*). Це значення терміна «academic» означає оплачувану викладацьку роботу осіб, яких так називають, посідання ними певної високої позиції в ієрархії викладачів і відрізняється від стандартного, прийнятого, зокрема, в Україні, значення терміна «academician». Проте одна й та сама людина, будучи «academic», може бути й «academician», якщо одночасно вона є членом академії і, як правило,

має визнані науковою спільнотою результати (зробила значний внесок у відповідну галузь науки). В іншому випадку *academic* не є *academician*.

По-друге, термін «academic» може вказувати на наукові заняття особи або на її успіхи в них безвідносно до її викладацької діяльності або членства в академіях. An academic is «scholarly person: somebody with scholarly background or attitude» (*Encarta*), «a person engaged or excelling in scholarly pursuits» (*Oxford*). В цьому значенні терміна «academic» теж може бути «academician», якщо він є членом однієї з академій.

Типи членства в НАНУ

Членство (*fellowship*) у західній академії як науковому клубі є дихотомічним, тобто стосовно будь-якої людини можна сказати, вона є чи не є членом клубу. Говорячи формально, специфічна для кожного клубу характеристична функція або функція приналежності має два значення: 1 і 0. Для члена клубу її значення дорівнює 1, а для стороннього – 0. Однак коли йдеться про членство в НАНУ, то все і з погляду юридичного, і з погляду звичаєвого дуже заплутано, а саме: функція приналежності до неї є композицією загальної функції приналежності і персональної функції приналежності.

По-перше, коли йдеться про членство в НАНУ взагалі, то за деякими винятками (див. далі) маються на увазі науковці, для яких НАНУ є основним місцем праці. Для них значення загальної функції приналежності дорівнює 1. Однак у ній працюють і ненаукові працівники, значення загальної функції для яких менше 1, але більше нуля. Яке конкретне значення приписати їм, залежить від їхньої ролі в забезпеченні пізнавальної діяльності науковців. Можна висловити гіпотезу, що довільний з точки зору соціолога вибір значення може залежати також від заробітної платні ненаукового працівника.

По-друге, Статут НАНУ виділяє в НАНУ групу «персональних» членів. Він розрізняє «персональних» та «неперсональних» (знеособлених?) членів. Перші є її дійсними членами, членами-кореспондентами та іноземними членами, а другі – рештою наукових співробітників, сучасних посполитих, котрі мають обслуговувати повноправну академічну шляхту. Згідно з цією класи-

фікацією, персональна функція приналежності приписує дійсним членам значення, рівне 1, членам-кореспондентам – умовне значення 0,5, іноземним членам – 0,25, а «простим» науковим працівникам – 0.

Більшість дійсних членів та членів-кореспондентів працюють на постійній основі в установах НАНУ і в цьому сенсі є її науковими співробітниками. Значення загальної функції приналежності для них дорівнює 1. Таких у 2014 році налічуємо 425 осіб (166 академіків і 259 членів-кореспондентів)¹. Проте у 130 (30 академіків і 100 членів-кореспондентів) місце роботи розташоване поза межами НАНУ². Вони є здебільшого чиновницькою верхівкою університетів і працюють у них на посадах ректорів, проректорів, деканів і в крайньому разі – завідувачів кафедр. Решта персональних членів успішно поєднує творчу науково-дослідницьку діяльність із напруженою і відповідальною роботою в інших державних академіях, міністерствах, Верховній Раді і навіть з успішним бізнесом. Для таких персональних членів значення загальної функції приналежності дорівнює 0.

Таким чином, можна бути персональним членом НАНУ, не будучи науковим співробітником НАНУ. «Персональними внутрішніми» членами НАНУ є ті її наукові співробітники, які одночасно є її дійсними членами або членами-кореспондентами, а «персональними зовнішніми» – її дійсні члени та члени-кореспонденти, які де-юре не є її співробітниками³.

¹ Див.: *Наскільки налагоджена комунікація між членами НАН України і науковими співробітниками установ Академії, що не є членами НАН України?* http://www.nas.gov.ua/text/pdfNews/9_komunikatsiya%20mij%20naukovtsyamy_Akademii.pdf.

² Розрахунки згідно з інформацією з Коментаря «*Чи є загрозливою на сьогодні тенденція до скорочення числа науковців в Академії?*» [//www.nas.gov.ua/text/pdfNews/10_skorochennya_chysla%20naukovtsiv.pdf](http://www.nas.gov.ua/text/pdfNews/10_skorochennya_chysla%20naukovtsiv.pdf).

³ Заслугує на увагу той факт, що термін «персональний» був відсутній у Статуті НАНУ та її попередників, починаючи зі Статуту УАН 1918 року. Вперше він з'явився у Статуті 1992 року, прийнятому в новій демократичній (підкреслено нами) Академії наук після утворення незалежної демократичної України. До 1992 року в статутах використовували слово «персонал» та словосполучення «персональний склад», яке відносили або до всіх наукових працівників академії, або до членів ученої ради. До речі, в § 23 Статуту 1918 року протиставлялися «дійсні члени Академії та вчений персонал тих установ, які перебувають у її віданні». Див.: *Правовий статус Національної академії наук України. Історія та сучасність: До 95-річчя створення НАН України*. Відп. ред. Ю. С. Шемшученко. – К.: Юридична думка, 2013. – С. 311. Масмо, на перший погляд, суто термінологічне питання, за яким насправді прихована відверта й зухвала дискримінація решти науковців. Якщо академіків та членів-кореспондентів називати персональними членами, то, враховуючи, що в сучасній світовій мові науки, тобто в англійській мові, слово «персона» позначає «окрему людську особистість», яким словом тоді, слідом за державотворцями та

Форми винагороди за реальну або удавану участь у науковій діяльності та її результати суттєво різняться для простих і персональних членів НАНУ. Тільки останні отримують довічну плату, додаткову до своєї заробітної платні за основним місцем праці, байдуже, в НАНУ чи поза нею. Нам невідомо, чи є серед персональних членів НАНУ достатньо багаті люди, для яких їхня довічна стипендія становить лишень незначну частку їхніх сумарних доходів. Проте деякі персональні члени інших державних академій є офіційними мультимільонерами, які навіть не завжди знаходять час для щомісячного отримання своїх стипендій. До переходу зарплатних виплат на банківські картки це створювало певні проблеми для бухгалтерій в установах цих академій.

Цікаво, що низка західних академій також включає кілька категорій своїх членів (fellows). Наприклад, the Bavarian Academy of Sciences and Humanities «has Ordinary, Corresponding, and Honorary Fellows. Ordinary Fellows must be residents of Bavaria. They alone have voting rights and are obliged to attend sessions and take part in the work of the Academy. ...Ordinary Fellows who have reached the age of 70 keep all their rights but are excused the obligations of membership and do not count towards the maximum number. ...When an Ordinary Fellow moves into another German Land or out of the country, he or she automatically acquires the status of Corresponding Fellow»¹.

Але ординарні члени та члени-кореспонденти Баварської академії та інших подібних організацій різняться тільки формою своєї участі в діяльності академій. Перші, мешкаючи в місці розташування академії, беруть безпосередню участь в її засіданнях, інші, будучи мешканцями інших міст, можуть брати участь у роботі академії шляхом листування. Проте всі означені члени є, власне, members/fellows цих наукових клубів. Важливо зазначити, що члени обох груп не працюють на постійній основі в академіях/наукових клубах у тому сенсі, що вони не отримують у них регулярну заробітну плату, не кажучи вже про додаткову плату за своє членство в них. Fellows беруть участь у науковій

мовознавцями Президії НАНУ, треба називати наукових співробітників НАНУ, котрі, на своє нещастя, не є її *персональними* членами в означеному сенсі? (Person – human being: an individual human being. Див.: *Encarta*). Хай які наукові заслуги та особисті чесноти має такий співробітник, на «персону» йому годі й сподіватися!

¹ http://www.badw.de/englisch/mitglieder_e/index.html.

діяльності академій шляхом участі в засіданнях, за що в низці випадків отримують символічну плату. Допоміжний персонал забезпечує проведення наукової діяльності members/fellows, але сам останньою не займається.

Практично в кожній із західних академій є свої особливості, несуттєві для теми цього розділу. Наприклад, у низці академій кількість членів фіксована, тобто обрання нових членів стає можливим тільки після появи певних вакансій внаслідок дії природних чинників.

Таким чином, принципова відмінність між науковими fellows західних академій або клубів та науковими співробітниками НАНУ полягає в тому, що перші не працюють на постійній основі в наукових клубах, а другі працюють у НАНУ на постійній основі. В Україні всі наукові співробітники (з академіками включно) після досягнення пенсійного віку мають право на отримання наукової пенсії¹. Якщо вони залишаються працювати в НАНУ, то отримують пенсію за віком, розмір якої дорівнює приблизно половині їхньої зарплати. Якщо вони звільняються з НАНУ, то отримують суттєво більшу наукову пенсію, розмір якої обчислюється відповідно до Закону «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»² та змін до нього. Існує також практика (хибна і корупційна), коли після звільнення наближених науковців беруть на роботу за контрактом, що дає можливість зберігати підвищену пенсію й отримувати заробітну плату, не виробляючи при цьому жодного наукового продукту. Проте така ситуація виходить за межі закону й означає перехід до своєрідного звичаєвого права.

Натомість одна з важливих відмінностей, існуючих у межах чинного законодавства між неперсональними і персональними членами НАНУ, полягає в тому, що останні отримують у НАНУ додаткову довічну плату. Тому для повноти й об'єктивності картини порівняння НАНУ і західних академій-наукових клубів та державних наукових організацій потрібно доповнити не лише констатацією того факту, що «довічний характер обрання

¹ Зауважимо, що умови її отримання є дискримінаційними стосовно решти українських громадян, які отримують пенсії за віком, і подібні до підвищених пенсій державних чиновників.

² Див.: Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування». Ч. 2. (Ст. 40). <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1058-15/page>.

...відповідає також світовій практиці»¹, а й інформацією про те, що в більшості відомих західних академій таке обрання не супроводжується виплатою довічних стипендій їхнім членам.

Потенціал української науки і проблеми його реалізації

Необхідними передумовами реального і масового просування української науки (а не її окремих представників) у європейський науковий простір є не лише адаптація використовуваної в Україні термінології, що стосується організації вітчизняної науки, до прийнятих у Західній Європі значень термінів, а й використання західних критеріїв оцінки отриманих наукових результатів.

На жаль, *універсальні* диференційовані критерії економічної ефективності для окремих галузей вітчизняної й західної науки не існують. Водночас критерії наукової доброякісності конче потрібні², бо інакше можна буде спокійно дурити платників податків та урядовців, обіцяючи їм небувалий розквіт сільського господарства³, синтез золота з дешевої сировини⁴ або переверот у фундаментальній науці з мінімальними витратами розумових зусиль⁵. Не «відстають» від деяких особливо обдарованих натуралістів і вітчизняні дослідники проблем суспільства, зокрема економісти. Склалося так, що їхні «відкриття» та «здобутки» майже не відомі ані широкому загалові, ані закордонним колегам, ані історикам науки. Проте самі посивілі наукові зубри та їхні численні учні поводяться так, ніби ніколи й не займалися предметними галузями і не створювали друкований продукт, видаючи рекомендації, що з точки зору справжньої економічної науки були суцільною химерою. Замість об'єктивного вивчення реальної економіки, такої, якою вона була в радянські часи «роз-

¹ *Механізм обрання академіків та членів-кореспондентів НАН України. Яким вимогам повинні відповідати претенденти на ці звання? Чим пояснюється обрання членів НАН України довічно?* // http://www.nas.gov.ua/text/pdfNews/8_obrannya_akademikiv.pdf.

² «There must be publicly recognized standards by reference to which theories, hypotheses, and observational practices are evaluated». Longino H. *The Fate of Knowledge*. – Princeton, Princeton University Press, 2002, p. 111.

³ Див.: Поповский М. Дело академика Вавилова. – Москва: Книга, 1991.

⁴ Див.: Рабинович В. Л. Образ мира в зеркале алхимии. От стихий и атомов древних до элементов Бойля. – Москва: Энергоиздат, 1981.

⁵ Див.: Александров Е. Б. О проекте В. И. Петрика «Абсолютная метка». В защиту науки, выпуск 9, Ответственный редактор Э. П. Кругляков. – Москва: Наука, 2011.

виненого соціалізму», більшість із них сміливо та самовпевнено прогнозували її розвиток на ґрунті рішень чергових компартійних з'їздів, переймалися розробкою «комплексной программы научно-технического прогресса на 1976–1990 по Украинской ССР и схемы развития и размещения производительных сил в республике до 1990 г., которые являются органическими частями аналогичных программ по стране в целом». Певна річ, що мовою псевдомарксистського словоблуддя ці праці «имеют фундаментальное значение для определения перспектив и путей решения таких сложных проблем, как проблемы энергетических, продовольственных, трудовых и водных ресурсов, охраны окружающей среды. В них вырисовывается комплекс проблем, направленных на решение задач экономической стратегии партии, ускорение будущего хозяйственного развития страны»¹. Подальший перебіг подій довів, що ці явно не дешеві прогнози не варті ані газетного, ані крейдованого (в разі, коли авторами були дійсні члени та члени-кореспонденти) паперу, на якому їх друкували. Та їхнє повне і незаперечне фіаско не завадило згаданим авторам упевнено просуватися кар'єрними сходинками і вмощуватися в зручних керівних академічних кріслах, де вони спокійнісінько сидять і понині.

Очевидним є насамперед те, що критерії ефективності наукової діяльності не можуть бути однаковими для оцінки результатів у галузях математики та історії, фізики та філософії, економіки та літературознавства, матеріалознавства та археології, хімії та медицини, права та педагогіки тощо. Формулювання цих критеріїв відсутні і на офіційних сайтах західних організацій, що об'єднують науково-дослідні інститути. Водночас на перших сторінках їхніх щорічних звітів указано кількість публікацій і посилань на них, які слугують універсальним бібліометричним (числовим) мірилом для оцінки наукової діяльності їхніх співробітників². Підкреслимо, що ці та споріднені параметри не є бездоганними³. Проте вони дають можливість увести математичні оцінки ефективності, а це є безсумнівним кроком уперед порівняно з поши-

¹ Тонкаль В. Е., Пельх В. М., Стогний Б. С. Академия наук Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 192.

² Див.: Waltman L., Eck N. J. van, Wouters P. Counting Publications and Citations: Is More Always Better? // Journal of Informetrics, 2013, 7, 3: 635–641.

³ Див.: Качанов Ю. Л., Шматко Н. А. Эффективность управления научно-исследовательским коллективом. – Москва: Университетская книга, 2010.

реними у певних начальницьких колах пустопорожніми оцінковими висловами на кшталт «найкращий/перший/вперше в Україні», «найкращий/перший/вперше в Європі», «найкращий/перший/вперше в світі», «найкращий/перший/вперше в НАНУ».

Втім, бюрократична крига поступово скресає, так що наразі інформація про ці параметри ефективності наукової діяльності українських державних академій проникла до їхніх річних звітів і виступів їх керівників. Але вона все одно має переважно загальний, якісний характер. Наведені кількісні показники зазвичай стосуються лише деяких наукових напрямів або інститутів¹. Незважаючи на всі безперечні здобутки окремих представників української науки, загалом у народному господарстві України обсяг наукомісткої продукції (наукоємності), який є інтегральним показником економічної ефективності науки, залишається одним з найменших серед європейських країн. У 2013 році цей показник становив 0,77 %. Спостерігаємо його подальше стійке падіння².

«Для кращої порівнянності показників внутрішні витрати на дослідження і розробки виражають як частку від ВВП (наукоємність ВВП), або у розрахунку на душу населення. У країнах ЄС в період з 2002 по 2005 рік наукоємність ВВП дещо скоротилася (з 1,87 % до 1,82 %), а з 2006 р. поступово зростала й у 2012 році досягла 2,06 %, незважаючи на невеликий спад у 2010 р., проте залишилася значно нижчою, ніж у Японії (3,25 % – у 2010 р.) і Сполучених Штатах (2,73 % – у 2011 р.). У 2012 р. серед держав-членів ЄС, найвища наукоємність ВВП була у Фінляндії (3,55 %), Швеції (3,41 %) і Данії (2,99 %); менше 1 % – у 10 держав-членів, які приєдналися до ЄС з 2004 р., та у Греції, хоча слід зазначити, що в Словенії і Естонії рівень наукоємності ВВП був вище се-

¹ Див.: *Чи затребувані в Україні та на світовому ринку розробки вчених Академії?* http://www.nas.gov.ua/text/pdfNews/3_zatrebuvanist_doslidjen.pdf.

² Далекого 1998 року відомий вітчизняний наукознавець та економіст Б. Малицький справедливо зазначав, що однією з причин падіння наукомісткості було різке зниження фінансування НДДКР. Як наслідок наукомісткість з 1991-го по 1998 рік скоротилася майже вшестеро. «А в найближчій перспективі може відбутися подальше зменшення приблизно на порядок. Немає сенсу доводити, що фінансування науки в таких мізерних обсягах фактично унеможливає науковий процес. Тому наша вітчизняна наукова система перетворюється в дуже поганий орган соціальної підтримки працівників науки. При цьому руйнується не тільки кадровий потенціал науки, але й його технологічні й матеріальні компоненти». Див.: *Малицький Б. А. Научная система Украины: концепции современной трансформации и реальное состояние // Наука та наукознавство, 1998, 3: 50–57. Цит. за: Малицький Б. А. Прикладне наукознавство. — К.: Фенікс, 2007. — С. 47.*

реднього у ЄС (відповідно 2,8 % і 2,18 %), а також у Чехії та Угорщині – вище 1,0 % (1,88 % і 1,30 %)»¹.

«Винна» за цей низький показник не лише НАНУ, бо попри справедливу критику цієї організації, в тому числі наведену вище, вона є найкращим розпорядником грошей, виділених державою на наукову діяльність². Справа в тому, що впродовж 2013 р. в Україні існувало 1143 організацій, які виконували наукові та науково-технічні роботи. Лише 17 % з них належали до НАНУ. Справді, «найбільша кількість організацій (196) була підпорядкована Національній академії наук України», але «97 – Міністерству освіти і науки України, 86 – Національній академії аграрних наук, 70 – Міністерству аграрної політики та продовольства України, 41 – Міністерству промислової політики України, 38 – Міністерству охорони здоров'я України, 35 – Національній академії медичних наук, 16 – Національній академії педагогічних наук», 2 – Національній академії мистецтв, 6 – Національній академії правових наук, 83 – сектору вищої освіти (без підпорядкованих МОНу), 507 – підприємницькому сектору³.

Безперечно, що впровадженню у виробництво потенціалу та досягнень української науки заважає низка об'єктивних обставин, на які цілком справедливо вказує Президія НАНУ (скорочено): *«Незважаючи на існування прикладів успішного використання результатів вчених НАН України в економіці, обсяги співпраці науки та виробництва далеко не повною мірою відповідають наявному потенціалу інститутів Академії та потребам економіки*

¹ *Наукова та інноваційна діяльність в Україні*. Статистичний збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2014. – С. 155. <http://ukrstat.gov.ua/>. Якщо вважати, що інтегральним результатом застосування наукових результатів є принципово нові технології, то 2010 р. таких було 46, 2011-го – 67, 2012-го – 76, а 2013-го – 66. *Наукова та інноваційна діяльність в Україні*. Статистичний збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2010. – С. 265; 2011. – С. 285; 2014. – С. 266. <http://ukrstat.gov.ua/>.

² Певною мірою покладання головної провини на НАНУ за недостатній вплив науки на виробництво є наслідком того, що вона об'єднує інститути, які займаються суто фундаментальними дослідженнями, з інститутами, які займаються прикладними розробками на базі результатів фундаментальних досліджень. До речі, ідею створення окремої академії інженерно-технічних наук сприймає у багнеті президент НАНУ Б. Патон. «Периодически, особенно в первые годы независимости, определенными кругами предпринимались попытки реформировать на свой лад Национальную академию наук. Предлагалось, например, разделить академию на две части – чисто фундаментальную и прикладную... К счастью, эти... и другие предложения... не нашли поддержку ни в научной среде, ни в обществе, ни у государственной власти». // Патон Б. Академическая форма организации науки полностью себя оправдывает // Поиск, 2011, 46. <http://www.poisknews.ru/theme/science-politic/2437/>.

³ *Наукова та інноваційна діяльність в Україні*. Статистичний збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2014. – С. 9–12. <http://ukrstat.gov.ua/>.

(всі подальші курсиви в цитаті – наші). Сьогодні лише незначна частина інноваційних розробок українських вчених знаходить своє впровадження. Причому переважно тільки на окремих підприємствах. А прикладів реалізації на основі наших розробок крупних інноваційних проектів з мільярдними інвестиціями, зокрема таких, як налагодження вітчизняного виробництва акумуляторів, – зовсім мало.

Основною причиною цього є *відсутність в Україні реального попиту на науково-технологічну продукцію*.

Іншим негативним фактором, що стримує інноваційний розвиток в країні, є *відсутність достатньої кількості інвестиційних ресурсів з боку виробничої сфери*.

Серед заходів зі стимулювання впровадження науково-технічних розробок актуальними є *запровадження норм у податковому законодавстві* щодо стимулювання залучення коштів підприємницького сектору на науково-технічну діяльність, надання пільг виробникам інноваційної продукції, здійснення заходів щодо удосконалення фінансової підтримки інноваційної діяльності, серед яких першочерговими мають бути створення венчурних фондів, запровадження в структурі місцевих бюджетів обов'язкової статті видатків на сприяння науково-технічному розвитку регіонів.

Потребують *вдосконалення й засади формування та реалізації державних цільових науково-технічних програм*.

На зростання результативності наукової та науково-технічної діяльності позитивно вплине й *подальше врегулювання правовідносин у сфері інтелектуальної власності та охорони прав її власників*.

І врешті-решт, питання підвищення рівня інноваційної активності в економіці України та використання наукових розробок не може стояти осторонь від вирішення загальних *проблем покращення бізнес-клімату в Україні...»*¹.

Дивно, але керманічі академічної науки не звертають уваги на інформаційний вакуум, у якому опинилася вітчизняна наука. Про яке входження до європейського дослідницького простору української науки взагалі, а не її окремих представників, може йтися, якщо вона, а особливо її соціально-гуманітарна складова, прак-

¹ *Причини, що стримують реалізацію потенціалу наукової та науково-технічної діяльності Академії*. http://www.nas.gov.ua/text/pdfNews/4_realizatsiya_potentsialu%20Akademii.pdf.

тично відключена від інформаційних потоків – наукових журналів, монографій, міжнародних конференцій?

Враховуючи ці непереборні на даний момент об'єктивні та суб'єктивні обставини, ми заторкнемо нижче лише результати фундаментальних досліджень та їхнє оцінювання за європейськими критеріями. Та перш ніж навести певні наукометричні дані, які не свідчать на користь аксіоми про незаперечну перевагу наукових досягнень персональних членів державних академій над здобутками їхніх колег без академічних регалій, звернімося до розгляду існуючих правових засад функціонування академічної науки.

РОЗДІЛ II

**ФІЛОСОФСЬКО-
ПРАВОВИЙ АСПЕКТ
ОРГАНІЗАЦІЇ
АКАДЕМІЧНОЇ НАУКИ**

Конституція України як першоджерело європейських та вітчизняних правових цінностей

Відомо, що принцип верховенства права¹ у правовій державі, якою себе декларує Україна², полягає в тому, що всі законодавчі акти мають узгоджуватися з положеннями та принципами Конституції. Це безпосередньо стосується і науки попри всі її принципові відмінності від інших сфер суспільного життя, зокрема творчий характер, непередбачуваність розвитку, незастосовність прямих економічних критеріїв ефективності до її фундаментальної частини, непересічні здібності її суб'єктів та специфічні умови їхньої професіоналізації, особливості її інститутів тощо. Про це свідчить доволі розгалужена мережа законодавчих актів³, які створюють правове підґрунтя для організації, функціонування, розвитку науки як простору для пізнавальної діяльності та практичного застосування отриманого знання. Законодавство, що її унормовує, має бути *by default* узгодженим з Конституцією, яка в цьому випадку виконує роль зібрання імперативних цінностей правової природи.

На перший погляд, законодавчі акти, які діють у науковій сфері, є майже довершеним утіленням принципу верховенства права. Принаймні у прийнятому Загальними зборами НАН України⁴, але поки ще не зареєстрованому в Міністерстві юстиції проекті Ста-

¹ Ст. 8. В Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй // *Конституція України*. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.

² Ст. 1. Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава // *Конституція України* // <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.

³ Згідно з Пояснювальною запискою до проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність»» до неї віднесені «Конституція України, Цивільний кодекс України, Господарський кодекс України, Податковий кодекс України; Закони України «Про наукову і науково-технічну діяльність», «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки», «Про науково-технічну інформацію», «Про наукову і науково-технічну експертизу», інші законодавчі акти, які регулюють суспільні відносини у цій сфері». // http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52209. Цікаво, що Пояснювальна записка до проекту обговорюваного Закону, що був підготовлений урядом М. Азарова 2013 р., доповнює цей перелік законами «Про інноваційну діяльність», «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій». <http://www.minregion.gov.ua/attachments/content-attachments/1630/Pojasnjuvalnazapuska.pdf>.

⁴ Проект є на сайті Уряду (<http://www.nas.gov.ua/text/pdf/News/130410statutNASU.pdf>), але відсутній на сайті НАНУ як на сторінці «Статутні документи» (<http://www.nas.gov.ua/UA/About/Pages/statut.aspx>), так і на сторінці «Загальні збори НАН України» (<http://www.nas.gov.ua/UA/Activity/AssemblySessions/Pages/default.aspx>).

туту НАНУ (нова редакція 2013 р.¹), з'явилося пряме посилання на Конституцію України, якого не було в редакції 2002 р.². Але ставлення суспільства загалом та наукової спільноти зокрема до необхідності правового супроводу діяльності наукових установ і забезпечення її правового підґрунтя залишається неоднозначним, а незрідка і просто скептичним. Скепсис має зрозумілі психологічні підстави: справжні науковці не надто приязно ставляться до правників, які десятиліттями демонстрували свою залежність від гаманця, плазуючи перед правлячою корумпованою верхівкою та перелицьовуючи закони залежно від поточного моменту³.

Тому більшість навіть найактивніших науковців не поціновує юридичні «тонкощі» як щось важливе для професії. Не буде перебільшенням стверджувати, що мало хто з науковців приділяє увагу вивченню законодавчих актів щодо наукової галузі, не кажучи вже про ретельний аналітичний і правовий їх розгляд. Тут вони, як і більшість наших сучасників, виявляють споглядальне ставлення до права, яке американський правник Джордж Фейфер вважав однією з визначальних рис радянської правосвідомості⁴. Яскравим

¹ 6 березня 2015 р. Загальними зборами НАНУ було прийнято постанову «Про проект нової редакції Статуту НАН України», яка передбачає зміни до Статуту Академії в частині, що стосується обрання Президії та Президента НАН України. Зазначені зміни були підготовлені на виконання рішення Загальних зборів від 3 квітня 2014 року «Про продовження терміну повноважень Президії НАН України». Важливо наголосити, що прийнята Загальними зборами нова редакція Статуту НАН України вимагає подальшого затвердження Кабінетом Міністрів України. Див.: http://www.nas.gov.ua/text/pdfNews/Vybery_akademikiv.pdf. На жаль, нова версія нової редакції Статуту відсутня на офіційному порталі НАНУ. Але, як випливає з цитованого вище джерела та інтерв'ю з директором Інституту біохімії академіком С. Комісаренком, зміни до Статуту не стосуються аспектів організації НАНУ, розглянутих у нашій праці: «Так склалося, що ні в чинному статуті від 2002 року, ні в статуті, ухваленому Загальними зборами НАН 2013 року (але досі не затвердженому Кабінетом Міністрів), ні в пропозиціях робочої групи не прописано механізму висунення претендентів для обрання президентом НАН та процедури його обрання». На думку шановного пана академіка, така зміна має стратегічний характер, бо «Статут – наш головний документ, який діятиме щонайменше 10–15 років, і тому правки до нього мають враховувати розвиток НАН і можливі зміни в її діяльності». Див.: <http://gazeta.dt.ua/science/akademshou-dali-bude-.html>.

² Див.: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/n0001550-02>.

³ Як слушно вказують представники правового реалізму, потрібно розрізняти нормативну базу та її практичне функціонування в суспільстві. Правом вони вважають саме реальну діяльність правових інститутів на ґрунті нормативної системи, яка в даному разі виступає як джерело права. Див., напр.: Кузнєцов В. Правовий реалізм // Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – С. 409–410; Тимошенко В. І. Реалізм правовий // Юридична енциклопедія. – Т. 5. – К.: Видавництво «Українська Енциклопедія ім. М. П. Бажана», 2003. – С. 246; Кузнєцов В. Філософія права. Історія та сучасність. – К.: Стило, 2003. – С. 244–278.

⁴ На думку Джорджа Фейфера, цьому типу правосвідомості відверто бракує розуміння права як дорогоцінного досягнення, квінтесенції людського інтелекту, роздумів і спів-

свідченням невмирущості цієї риси є багаторічна дискусія на шпальтах всеукраїнських газет «Дзеркало тижня» та «День» про стан і негаразди української науки, яка точиться майже з перших днів набуття Україною незалежності. Жоден із запеклих критиків або відвертих захисників організаційно-правових засад та нинішнього стану української науки не спромігся вдатися до правової аргументації при обстоюванні власних позицій.

Професійні правники, зі свого боку, також не асоціюють стан української науки з її існуючим законодавчим супроводом. Одна з причин, на нашу думку, має загальний характер і пов'язана з тим, що українським юристам, як уже було сказано, притаманне вироблене роками пристосуванства вельми некритичне ставлення до легітимізованих часом законодавчих актів та правових новел, особливо тих, прихильником яких є панівна політична сила. Якщо звернутися до ЗМІ, то лише поодинокі правники, до речі, без академічних регалій, піддали нищівному правовому аналізу відверто антиконституційне рішення Конституційного Суду, яке «повернуло» Конституцію 1996 року¹. Зазначимо, що жоден з них навіть за умов явного недемократичного президентства Януковича не постраждав за свої погляди, отже, до причин плазування більшості юридичного корпусу крім очевидної завбачливої обережності можна віднести низьку кваліфікацію і байдужість до інтересів держави. Не менш вагомою підставою правової індиферентності, мабуть, є матеріальний інтерес правових «генералів» – безпосередніх бенефіціарів існуючої правової вакханалії, яка не оминула і наукову сферу.

Отже, коли йдеться про негаразди в українській науці, майже всі споглядальники й учасники споживання державних навколонаукових коштів убачають головну причину цієї ситуації в недостатньому фінансуванні «наукових» статей бюджету. При цьому відповідність Конституції згаданих вище нормативних документів щодо науки вважається бездоганною. Спробуймо все ж таки дати неупереджену відповідь на питання, наскільки в принципових для правового регулювання науки нормативних актах утілені певні засадничі правові цінності, які, зокрема, де-

чуття, захисника прав і гідності, втілення принципів «належної процедури», «рівного захисту», «верховенства права». Див.: *Feifer G. Justice in Moscow*. – New York: Simon and Schuster, 1964. – P. 343.

¹ Див.: *Сірий М.* Конституційний суд не може змінювати Конституцію. <http://www.radiosvoboda.org/content/article/2187118.html>; *Сірий М.* Правове дикунство. <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/10/12/5468730/>; *Друзенко Г.* КСУ: На шляху до інституційного суїциду // *Дзеркало тижня*, 2010, 41. http://gazeta.zn.ua/LAW/ksu_shlyahu_do_institutsynogo_suitsidu.html.

кларує Конституція. Серед них відзначимо принцип верховенства права, рівність перед законом та відсутність будь-якої дискримінації суб'єктів наукової діяльності.

Чи була дореформена РАН ідеальною?

Практична, а не декларативна імплементація європейських цінностей в українську науку ускладнена тим, що її очільники займають позицію, згідно з якою організація науки як у почиліму в бозі СРСР, так і в порівняно вегетаріанській Росії до реформи Російської академії наук 2013 р., є неперевершеним зразком для сучасної української науки, принаймні академічної.

Так, беззмінний президент НАНУ (аж з 1962 р.) Б. Патон, виступаючи у 2008 р. з нагоди вручення йому на Загальних зборах РАН російського ордена «За заслуги перед Отечеством», сказав наступне. «Я всегда говорил, говорю и буду говорить, что Российская академия наук – это замечательная академия. И не дай Бог покушаться на эту Академию наук, поскольку я уверен в том, что, если быть честным и справедливым, то Российской академии нет аналога в мире¹. В ней должны работать те замечательные институты, которые созданы в России и которые еще будут созданы... Одним словом, дорогие друзья, я всегда был поклонником России и остаюсь поклонником России, поскольку Россия, великая Россия – это та держава, на которую нужно равняться»². Іронія долі полягає в тому, що, незважаючи на те, що вищі російські керівники не дослухалися до авторитетної думки президента НАНУ про сакральну й ідеальну природу РАН, він, менше з тим, в інтерв'ю, да-

¹ На превеликий жаль (для Б. Патона), що думку не поділяють укладачі переліку TOP 200 INSTITUTIONS, які відводять РАН лише 53 місце серед 200 найкращих наукових організацій та університетів світу. Див.: *Nature index 2014* // *Nature*, 2014, 515, 7526: S101.

² Патон Б. Общее собрание РАН 16–17 декабря 2008 года. Научная сессия Общего собрания РАН – 16 декабря 2008 года (утреннее заседание). <http://www.ihst.ru/projects/sohist/conference/RAN2008dec.pdf>. Та ж думка про те, що РАН – правонаступниця АН СРСР – є найкращою з усіх можливих академій, проходить рефреном через багато його виступів та інтерв'ю. Див., напр.: «Не устаю повторять, что Российская академия наук – лучшая в мире» // Владимир Путин и Леонид Кучма направили приветствие участникам заседания президиумов Российской академии наук и Национальной академии наук Украины. <http://m.ria.ru/science/20020518/148679.html>; «Я не раз говорил, что РАН является лучшей академией наук в мире, которая во все времена представляла собой яркое созвездие ученых высочайшего класса, сильна авторитетными научными школами и широко известными научными учреждениями... и сейчас мне больно видеть те великие потрясения, которые переживают РАН и фундаментальная наука страны в целом. Воистину умом Россию не понять!» // Борис Патон: «Академическая форма организации науки полностью себя оправдывает». Поиск, 2011, 46. <http://www.poisknews.ru/theme/science-politic/2437/>; Президент НАНУ Борис Патон. О наследии советской академической науки. http://www.za-nauku.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=7798&Itemid=29.

ному вже після горезвісної погромної «реформи» РАН, заявив, що його душа належить Росії, хай навіть і неосвіченій¹.

У 2014 р. на засіданні Комітету з науки і освіти Верховної Ради України, де йшлося про Концепцію розвитку НАНУ², цю ж точку зору виголосив віце-президент НАНУ Антон Наумовець. Відповідаючи на уїдливе запитання про його особисте ставлення до «реформи» РАН 2013 р., він, як і його бос, підкреслив, що зразком для НАНУ була й залишається РАН дореформеного зразка. Його слова були зустрінуті схвальним гомоном класово близьких присутніх, більшість яких становили колишні та чинні керівники шести державних академій наук, директори академічних інститутів та ректори провідних вишів України, здебільшого діючі й майбутні персональні члени цих академій.

Посилаючись на думки багатьох наукових авторитетів, на історію розвитку науки в різних країнах, Патон у своїх виступах цілком слушно підкреслював, що академії надають унікальну можливість своїм членам займатися винятково науковою діяльністю, що неможливо в будь-яких інших організаціях (університетах, держустановах тощо)³. Ми повністю поділяємо й підтри-

¹ Див.: Патон Б. «Работаю и живу в Киеве, а душа принадлежит России» // В мире науки, 2014, 1: 5–11.

² Див.: Концепція розвитку Національної академії наук України на 2014–2023 роки. http://www.nas.gov.ua/text/pdf/News/konceptiya_www.pdf; <http://kno.rada.gov.ua/komosviti/doccatalog/document?id=59010>.

³ «Несомненно, академическая наука на так называемом постсоветском пространстве должна быть более гибкой и более приспособленной к условиям рыночной экономики. Но я глубоко убежден, что академическая форма организации науки, особенно фундаментальной, себя полностью оправдывает. Противопоставление ее так называемой западной модели, активно выносимое время от времени на страницы газет и журналов, вызвано прежде всего некомпетентностью соответствующих публицистов и очень поверхностным их знанием того же зарубежного опыта. Им кто-то внушил, что академии наук – это своего рода “советская выдумка”, порождение тоталитарной системы. На самом деле, создание академий было обусловлено прежде всего ростом и усложнением самой науки, необходимостью заниматься ею профессионально и не в одиночку, а в составе мощных исследовательских коллективов. Именно поэтому еще Лейбниц ратовал за освобождение ученого от необходимости зарабатывать деньги за счет чтения лекций, за то, чтобы дать ему возможность полностью посвятить себя науке. Это была основная причина, побудившая его инициировать создание академий в Германии и в России. В США и многих странах Европы для решения крупных исследовательских проблем создавались и создаются огромные научно-исследовательские комплексы, такие, например, как Окриджская и Ливерморская исследовательские лаборатории или Институты охраны здоровья, финансируемые непосредственно из бюджета государства. Сама логика развития науки привела к тому, что сегодня и на Западе исследовательские институты, существующие при университетах, приобретают все большую самостоятельность. Добавлю к этому и то, что академическая форма организации науки, объединяющая институты различных научных областей, как никакая другая позволяет консолидировать усилия ученых для решения комплексных проблем междисциплинарного характера» // Патон Б. Академическая форма организации науки полностью себя оправдывает // Поиск, 2011, 46. <http://www.poisknews.ru/theme/science-politic/2437/>.

муємо цю точку зору, яка відображає реалії організації наукової діяльності як на Заході, так і в СРСР та країнах-наступниках. Однак вельмишановний персональний член багатьох академій постійно уникає дуже неоднозначного питання членства в академії і не торкається організаційно-правових підстав функціонування НАНУ в нових, неакадемічних умовах.

Можна висловити припущення, що за шанобливим ставленням до колишньої РАН ховається не тільки поширене (на жаль!) в сучасній Україні відверте русофільство. Значно суттєвішою і знаковою є палка прихильність до авторитарної організації науки, притаманна і РАН, і НАНУ. За всіх зовнішніх декоративних ознак удаваної демократичності вони залишаються заповідником авторитаризму, де вирішальне слово належало й належить його верхові, яка ретельно відтворює сама себе¹. Водночас наявність певної частки демократично та по-державницькому налаштованих людей серед наукових співробітників нижчої й середньої ланок є побіжним результатом необхідності залучати талановитих людей до науки, бо інакше жодної продукції не вдасться показати громадськості навіть для поверхового ознайомлення. Тобто вся вільна освічена братія в НАНУ збереглася не завдяки, а всупереч її авторитарній структурі. Та й то здебільшого трапляються такі люди переважно серед науковців – дослідників природи; майже всі номінальні «дослідники» суспільства є імітаторами наукової діяльності².

Напевно, не буде перебільшенням стверджувати, що без реформування науки і нерозривно пов'язаної з нею освіти на ґрунті європейських цінностей неможливе реформування інших сфер соціального життя українського суспільства. Саме науковці повинні ініціювати це реформування, кожен у своїй галузі діяльності, показуючи приклад усім іншим претендентам на високе звання української еліти. Нереформована наука не може слугувати інтелектуальним центром, який би ініціював, скеровував, оцінював і коригував реформи у будь-якій сфері, починаючи з освіт-

¹ Ситуація в науці є відзеркаленням стану в загальній виконавчій вертикалі, де ретельно оберігають знаних багаторічних незамінних управлінців, «які є носіями “інституційної пам'яті” – інакше кажучи, вони знають все вздовж і впоперек, завжди можуть відповісти на запитання “як звичай це робиться?”. Так само оберігається стара структура департаментів й управлінь, адже саме таким чином будується ієрархія і робляться кар'єри». *Пекар В.* <https://www.facebook.com/valerii.pekar/posts/10202281918204033>.

² Див., напр., некритичну, відверто однобічну оцінку історії та сучасного стану української філософії: *Мелков Ю. А.* «Киевская школа философии»: основные идеи и характерные черты. jrn1.nau.edu.ua/index.php/VisnikPK/article/download/2201/2191 та соціальної філософії: *Бойченко М.* Социальная философия: достижения и перспективы дальнейшего развития // Вестник ВГУ. Серия: Философия, 2014, 3: 16–31. www.vestnik.vsu.ru/pdf/phylosophy/2014/03/2014-03-02.pdf.

ної та військової й закінчуючи культурною та правовою. Ясна річ, що стосується це насамперед соціальних і гуманітарних наук, таких як економіка і правознавство.

Ми повністю згодні з міркуваннями відомого фізика Сергія Рябченка (який певний час займався політичною діяльністю як депутат Верховної Ради СРСР та науково-організаційною діяльністю як перший голова Комітету з науково-технічного прогресу Кабінету Міністрів України, а згодом як голова Державного комітету України з питань науки і технологій (1991–1995 рр.)¹), які заслуговують на розлоге цитування:

«Безперечно, наукова система в країні потребує змін. Але яких? Насамперед визначмо, що ми розуміємо під терміном “наукова система”. Як відомо, наукова система будь-якої країни має вирішувати три головні завдання. *По-перше*, забезпечення науково обґрунтованої загальної освіти населення і формування масового світогляду (мушу з прикрістю зауважити, що останніми роками ЗМІ через журналістів, котрі, на мою думку, порушують принципи журналістської етики, настійливо нав’язують населенню всілякі антинаукові погляди, чим руйнують прищеплений освітою науково обґрунтований світогляд). Це завдання – найдешевше й найнеобхідніше навіть для найбідніших країн. Воно ж – найефективніше. Кожна копійка, витрачена на таку “науку” і на масову освіту, заощаджує сотні або й тисячі грошових одиниць у витратах на тюрми та поліцію, у разі підвищує особисту безпеку громадян. *По-друге*, забезпечення власної системи підготовки вчителів для масової освіти, медпрацівників для масових лікарняних закладів, кадрів для закладів культури та інших систем життєзабезпечення. Це завдання вже трохи дорожче, можливо, з меншою економічною віддачею, але тільки воно може забезпечити самоідентифікацію народу, країни (нації у політичному сенсі). І, нарешті, *третє*: науково-технологічний комплекс, що забезпечує отримання нового знання щодо законів природи, всесвіту і застосування цих знань для потреб людського життя, для створення якісно нової продукції або вдосконалення і здешевлення наявної. Ця функція потребує чималого оборотного капіталу, який не завжди швидко повертається, але повертається з великими прибутками. Це саме та “наука”, про яку американський президент сказав: “Ми витрачаємо великі кошти на науку не тому, що ми такі багаті. Навпаки, ми такі багаті саме тому, що витрачаємо великі кошти на науку”.

¹ Див.: http://uk.wikipedia.org/Рябченко_Сергій_Михайлович.

Саме сума завдань науки всіх перелічених типів, включно з останнім, є ознакою передової країни. На мапі американців країни поділені на ті, що виробляють знання і нові технології для новітньої продукції; ті, що виробляють новітню продукцію, спираючись на отримане знання, хоча самі роблять обмежений внесок у його добуток, та ті, що споживають продукцію і видобувають сировину. Ми (й інші країни СНД) на тій мапі у сірій зоні»¹.

Але навіть така людина, як професор Рябченко, з багатим і унікальним досвідом результативної наукової праці та законодавчої діяльності впритул не бачить, що саме без радикальної зміни законодавства про науку в ній неможливі позитивні зміни.

А тепер, щоб оцінити існуюче зараз законодавство та його генезу, розглянемо, під впливом яких об'єктивних та суб'єктивних чинників воно створювалося, і покажемо, що воно зазнало лише декоративних та незначних змін на тлі тих глибоких ціннісних трансформацій, які сталися в Україні після 1991 року.

Історичний ракурс питання щодо створення державних академій

...Рада [президентів академій наук України] прийняла рішення визнати необхідність збереження існуючого організаційно-правового статусу національних академій наук, що визначений Законом України «Про наукову і науково-технічну діяльність», а також Законом України «Про особливості правового режиму діяльності Національної академії наук України, галузевих академій та статусу їх майнового комплексу». Визнано також доцільним подальше удосконалення організаційно-правових засад діяльності національних академій наук з метою посилення її ефективності відповідно до вимог і потреб розвитку країни шляхом внесення змін до їх статутів, які схвалюються загальними зборами академій і затверджуються Кабінетом Міністрів України.

Засідання Ради президентів академій наук країни
26 вересня 2014 р.²

Загальновідомо, що наріжним каменем тоталітаризму є монополія на істину, на яку претендує правляча кліка,

¹ Рябченко С. Єдиний шлях для України — інноваційний розвиток з опертям на власну науку // Дзеркало тижня, 2014, 41, 7 листопада – 14 листопада. http://gazeta.dt.ua/science/sergiy-ryabchenko-yedyniy-shlyah-dlya-ukrayini-innovatsiyniy-rozvitok-z-opertyam-na-vlasnu-nauku-_html.

² http://www.nas.gov.ua/text/pdfNews/reliz_rada_prezydentiv.pdf.

котра узурпувала владу¹. В СРСР це твердження було вербалізоване у відомому гаслі «Вчення Маркса (Леніна) всесильне, тому що воно вірне». Джерело істини й особу її верховного носія визначав зміст системоутворюючої для радянського права статті 6 Конституції СРСР і УРСР про керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії Радянського Союзу, озброєної вічнозеленим марксистським вченням, у всіх сферах суспільних відносин, включно з науковою. Цим встановлювалися межі допустимого використання основних інструментів науки – розуму і критичного мислення, що особливо відчувалося в царинах людської діяльності, чутливих до ідеологічних та економічних інтересів КПРС. Таким чином, необхідне державне управління суспільними відносинами у науковій сфері (як і в будь-якій іншій) перетворювалось у керування предметною науковою діяльністю із непрофесійним втручанням у сутність питань, які вивчають конкретні науки². Останнє забезпечувалося тією мірою, якою це було необхідно партії³. Звичайно, такий стан речей найбільше деформував розвиток суспільних наук, зокрема права, філософії, економічної науки, соціології, мовознавства, літературознавства, педагогіки та історії. Він призвів до вигадування псевдонаук на кшталт історії КПРС, наукового атеїзму та наукового комунізму, проте постраждали і природничі науки (зокрема, генетика, теорія еволюції, аграрна наука, фізіологія, кібернетика).

Впроваджений з допомогою різноманітних органів примусу принцип обмеженості критичного мислення і досягнутий зрештою всеосяжний партійний контроль над наукою⁴ призвели до створення такої системи організації наукової діяльності, яка найкращим чином відповідала компартійним уявленням про

¹ Див.: *Арендт Х.* Джерела тоталітаризму. – К.: Дух і літера, 2005; *Арон Р.* – Демократія і тоталітаризм. – Москва: Текст, 1993.

² Така політика явно суперечила слушній думці В. Леніна, що така важлива складова партійної ідеології, як діалектико-матеріалістична філософія, не має втручатися в розв'язання суто наукових проблем: «Хіба яка-небудь інша філософська точка зору “вирішує” питання, для вирішення якого зібрано ще не досить даних?» *Ленін В. І.* Матеріалізм і емпіріокритицизм // Повне зібрання творів. – К.: Видавництво політичної літератури, 1971. – С. 35.

³ Див.: *Научно-техніческая революция и социальный прогресс.* – Москва: Политиздат, 1972.

⁴ Згадаймо про відділи науки та вищих навчальних органів КПРС і республіканських компартій, які були головними координаційними та директивними інструментами цього контролю. До речі, їхні керівники та відповідальні працівники зробили непогану академічну та начальницьку кар'єру в незалежній Україні.

істину, її джерело, носіїв та способи пізнання¹. Виплекана комуністичною системою модель управління наукою могла бути нав'язана суспільству лише шляхом побудови наукових організацій з жорсткою ієрархічною структурою. Подібні організації відтворювали організаційну модель управління всередині самої КПРС. Зрозуміло, що імплементувати цю модель змогла лише нова наукова еліта, позбавлена інтелігентської сором'язливості та сформована на тих самих принципах і цінностях, що й верхівка керівної Комуністичної партії.

В листопаді 1918 р., під час короткого періоду втілення в життя національно-визвольних ідей, установчими Загальними зборами була створена Українська Академія наук (УАН) і обрано її першого президента – відомого вченого В. І. Вернадського. На своєму сайті (www.nas.gov.ua) теперішня Національна академія наук України (НАНУ) претендує на роль правонаступниці УАН, на словах декларуючи відданість її духу. Але при цьому скромно замовчує радикальні зміни політичного ландшафту, які настали невдовзі після національно-культурного ренесансу і тривали впродовж безмірно довгих (на кілька порядків триваліших, ніж спалах відлиги 1918 р.) десятиліть панування комунізму. Саме ці чорні десятиліття вирішальним чином вплинули на формування організації науки в Україні, забезпечили недемократичний характер теперішнього керівництва наукою, закарбували у свідомості науковців специфічний радянський погляд на стосунки між начальством та підлеглими і між наукою та суспільством, забезпечили спадковість радянського та пострадянського статутів НАНУ та інших «державних академій», стерли вододіл між наукою та імітацією наукової діяльності. Так послідовно вихолощувався дух УАН. Значна частина наукової та культурної еліти остаточно втратила всі елітні ознаки, крім самої назви, якої вона намагається вперто триматися. Якщо вже проводити справжні

¹ «Отдел науки ЦК КПСС управлял деятельностью Академии наук и контролировал ее работу. Он решал всё: выделял вакансии академиком и членков, от него зависел размер выделяемых средств и других благ, избрание и назначение руководителей на должности во всех научных институтах и учреждениях АН СССР. Он решал вопросы зарубежных связей и организации конференций. В общем, это был всемогущий отдел» // Качан М. С. Академия наук не избирает Трапезникова. <http://www.proza.ru/2014/05/20/296>. Цікаво, що деякі російські історики намагаються приховати керівну роль Компартії в науці, підмінюючи її державою. Див., напр.: *Невзоров Д. А.* Государственное управление развитием научных исследований в СССР в 1964–1991 гг. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Москва: МГУ, 2012.

реформи в науково-освітній сфері (на що ми щиро сподіваємося), то першочерговим завданням має бути повалення ідеологічних кумирів комуністичної доби, скасування принаймні зовнішніх атрибутів, що настирливо вказують на зв'язок НАНУ з радянським минулим. Це стосується і назв, і освячених звичкою безглузких традицій, і участі в Міжнародній асоціації академії наук, фактично академії наук країн СНД (так званої Співдружності незалежних держав). Останнє може викликати лише саркастичну посмішку, бо Україна, не ратифікувавши Статут СНД, не є державою – членом СНД, а лише засновником цієї організації, очільники ж академічної науки уперто продовжують чіплятися за стосунки з Росією.

Найдивовижніше, що Директор Департаменту правової експертизи міжнародних договорів Міністерства юстиції України Т. Андрієва, коментуючи юридичний статус наукових зв'язків України в рамках СНД, констатує відсутність відповідних зобов'язуючих документів¹. Є лише можливість добровільного співробітництва, яку верхівка НАНУ перетворила на імперативну вимогу, включивши власні відповідні документи про співробітництво з країнами СНД, фактично з Росією, в свою внутрішню нормативну базу.

У будь-якому разі не просто буде позбутися руйнівних наслідків «соціалізму»², зокрема зафіксованих у Статуті НАНУ³, який,

¹ Андрієва Т. В. Історія членства України в Співдружності Незалежних Держав.

«Україна надає перевагу двосторонньому співробітництву в інформаційній та науково-технічній галузях.

Так, в галузі інформаційного співробітництва Україною не підписано Концепцію формування інформаційного простору СНД від 18 жовтня 1996 року, а також інші документи, які регулюють питання створення єдиного інформаційного простору СНД. Україна не є також учасницею Угоди про вільний доступ і порядок обміну відкритою науково-технічною інформацією держав – учасниць СНД (від 11.09.98 р.), Концепції створення загального науково-технологічного простору держав – учасниць СНД від 22.09.1995 р., Конвенції про формування та статус міждержавних науково-технічних програм від 25.11.98 р., Конвенції про створення та статус міжнародних науково-дослідних центрів і наукових організацій від 25.11.98 р.». Див.: <http://www.minjust.gov.ua/55>.

² Див.: *Габович О., Кузнецов В.* Корупційні фактори в науці: спроба аналізу // Економіст, 2006, 11: 78–84.

³ Можна припустити, що спроби приховати радянське підґрунтя зіграли вирішальну роль, коли в пострадянські часи назва теперішньої НАНУ була змінена двічі. Спочатку 1993 р. було виключено посилання на «УРСР» (цей термін було замінено на «Україна»), а вже потім було додано слово «національна». Це дало змогу написати в Статуті, що НАНУ є правонаступницею «Академії наук України» (а не «Академії наук УРСР»). Назва «Академія наук України» є настільки подібною до назви «Українська Академія наук», що, наприклад, в англійському перекладі відрізнити їх неможливо. Отже, не вдаючись до

своєю чергою, є наслідком юридичного джерела інфекції – недолугих законів про науку. Останні недвозначно свідчать про реальне, а не деклароване правонаступництво і про радянські традиції, які пронизують сучасні «державні академії». Принагідно зауважимо, що спосіб заснування УАН дає підстави думати, що вона була громадською організацією (об'єднанням громадян спеціального типу), так само як і будь-яка політична партія.

Оскільки статус радянської держави був свого часу невіддільним від комуністичної партії, то й офіційний «державний» статус Академії «гармонізував» зміст будь-яких знань, отримуваних в її межах та в її установах, зі званою наперед монополізованою істиною під назвою «марксизм-ленінізм», тобто тією «істиною», яка насправді була конгломератом легенд радянського та російсько-імперського стибу. Особливо наочно це демонстрували суспільні та гуманітарні науки. Водночас радянська ідеологічна машина забезпечувала формування відповідних стереотипів, які для членів Академії приємно поєднувалися з доступом їх до максимального (у своїй, визначеній комуністичною номенклатурою сфері) обсягу влади, яка розподіляла суспільні (державні) ресурси, одночасно забезпечуючи матеріальними перевагами самих розподільників. Причому різного роду привілеї (не обов'язково грошові, але й, скажімо, отримання квартир та іншого тодішнього «дефіциту» поза чергою) прив'язувалися до членства в академії, вкрай розмиті критерії набуття якого уможливлювали тлумачення й довільне застосування їх у кожному конкретному випадку. Тому через фільтр виборів проходили майже виключно пристосованці або подеколи – щирі ідейні адепти.

Ця процедура сприяла дотриманню єдиного жорсткого критерію – забезпечення самовідтворення організації та її корпоративних стандартів. Збереження кастовості додатково гарантувалося жорсткою квотою членів, яку визначали «згори», і більш потужними – не обтяженими вимушеною ідеологічною вимогою масо-

юридичного змісту поняття правонаступництва, нинішні керівники НАНУ стверджують (див. сайт НАНУ), що НАНУ є правонаступницею УАН, а зовсім не Академії наук УРСР. Дуже вигідно на словах бути правонаступником демократичних традицій, а в реальному житті наслідувати тоталітаризм, тим більше, що саме тоталітарні економічно-юридичні засади існування НАНУ – на відміну від забутих прагнень сторічної давнини – дають доступ до її вражаючих за обсягом матеріальних ресурсів. Питання лише в тому, хто скористається юридичними лазівками. До сутички готуються так затято, що доходить аж до вчинення кримінальних злочинів. Наприклад, у травні 2008 року було вбито «скромного» посадовця, керуючого справами НАНУ В. Арсенюка (Див.: <http://tyzhden.ua/News/71453>). А тоді йшлося лише про оренду одного жалюгідного готельчика в Києві. Що ж буде, коли (якщо) крига приватизації майна НАНУ скресне?

вості компартії – засобами мотивації. На відміну від членства в партії, персональне, тобто «справжнє, реальне, повноправне» членство в Академії було й залишається довічним¹ (міфологічне мислення не потребує часових обмежень) і платним «навіпаки». Якщо члени партії платили членські внески, то члени академії самі отримували довічну платню, між розміром якої (як і між членством) і результатами наукової діяльності не встановлювалося жодного об'єктивно обґрунтованого зв'язку.

Реальні досягнення НАНУ (а вони таки були, особливо у фізиці) чергові ідеологи неодмінно пов'язували з перевагами радянського ладу². Думки та публічні висловлювання про академічні «окремі, нетипові» недоліки допускалися лише в межах, які не заторкували абсолютного табу, що стосувалося засад цього ладу, а також відповідних засад і схеми організації діяльності академії та управління нею. Вся система освіти і підготовки майбутніх науковців за умов тоталітарного суспільства нав'язувала сприйняття цих обставин як даних раз і назавжди у незмінному вигляді, як найкращих із можливих (у душі інших інкарнацій комуністичного міфу).

На превеликий жаль, докорінні зміни суспільства і держави в незалежній Україні не торкнулися засад організації науки та способу формування керівної наукової верстви в Україні. Це лише зміцнило табу, накладене на будь-який аналіз цього кола питань. Тому й виникають у необізнаному в академічних справах суспільстві неминучі питання: можливо, ця сфера взагалі не піддається науковому аналізу, а отже, не може бути й мови про її реформування на наукових засадах? Чи залишитися у міфічному світі, впритул не помічаючи кризу української науки, хай якою б затяжною і системною вона була? Чи спробувати отямитися і перейти у світ реальності? Бо якщо засади, на яких стоїть вітчизняний науковий істеблїшмент, є зразковими й неперевершеними, то як же вони можуть однаково відповідати і старим, і новим суспільним цінностям; і праву радянському, і чинному, нібито європейському? До того ж під гаслом стабілізації, або єднання партії

¹ Положення про довічне членство «не дозволяє» виключити з іноземних членів НАНУ такого відвертого й переконаного українофоба, як Сергій Глазьев, який відкрито й неодноразово закликав почати війну проти України. Максимум на що спромоглися персональні члени, так це пропозиція оголосити йому моральний бойкот. Вичерпно, щоправда не зовсім академічно, цього спеціального радника президента Росії В. Путіна характеризує російський опозиційний журналіст: «странный российский деятель – академик, склочник и интриган, автор множества бесноватых идей». Див.: *Надеин В.* Украина-Россия: исторический разрыв. Часть 4. Страх и ужас первого лица. <http://ej.ru/?a=note&id=26877>.

² «Прошла зима, настало лето – спасибо Партии за это».

влади навколо чергових гарантів Конституції України, всіляко рекламується і консервується існуюче становище¹.

Легко можна зрозуміти і спосіб мислення титульної наукової еліти на чолі з Президентом НАНУ Патonom: міф можна лише плекати, поширювати і прикрашати, а не намагатися перевірити, застосовуючи критичне мислення. Розвінчання улюбленого міфу – це табу, порушення якого несе загрозу для подальшої спокійної дрімоти, а тому заслуговує на анафему: «Зараз багато хто бажає займатися не розвитком, а докорінним реформуванням існуючої в країні наукової системи»².

Проте наважимося зробити заборонений крок, розглянувши

Сучасне врегулювання правовідносин у науковій сфері: роль і статус академій

В науці немає жодних табу щодо обговорюваних тем
Р. Мертон

13 грудня 1991 р., лише через 3,5 місяця після ухвалення Акта проголошення незалежності України 24 серпня того ж року, вперше серед країн СНД був прийнятий Закон України «Про основи державної політики у сфері науки і науково-технічної діяльності», який згодом, у 1998 р. разом із внесе-

¹ Наприклад, Президент України Леонід Кучма з легкістю двічі порушує статтю 19 Конституції, перебираючи на себе повноваження Кабінету Міністрів України та встановлюючи розмір довічної плати академікам таким, що вона на момент її імплементації вдвічі перевищувала середню зарплатню докторів наук, тоді як у радянські часи вона становила лише її половину (див.: *Указ Президента України* від 20.03.2003 № 243/2003 (в редакції 21.01.2005); Про збільшення розміру довічної плати за звання дійсного члена та члена-кореспондента Національної академії наук України та галузевих академій наук). До речі, Президент України Кучма в 1998 році присвоїв Борису Патону звання Героя України. Чинний Президент України не квапиться скасовувати цей та подібні неконституційні укази. Вихвалювання нечисленними реальними успіхами науки (та й багатотраждальної занедбаной культури) триває і нині, а реформування науки взагалі не включено до переліку 60 термінових реформ, проголошених Президентом Петром Порошенком. Див.: *Президент представив «Стратегію реформ-2020»*: Мета реформ – членство в ЄС. <http://www.president.gov.ua/news/31289.html>. З цього можна робити висновок, що почет Президента (а може, й він сам), керуючись доступною йому інформацією, вважає, що на науковому фронті все гаразд. Насправді, там не краще, ніж у військовій справі, освіті та економіці. Але жертвами стають не військові та цивільні, а наукові істини і світогляд, речі не помітні широкому загалові, проте вкрай необхідні для осучаснення країни.

² *Патон Б.* Основні підсумки діяльності та перспективи розвитку Національної академії наук України. Доповідь академіка НАН України Б. С. Патона на сесії Загальних зборів НАН України (5 травня 2006 р.). www.nas.gov.ua.

ними змінами отримав нову назву «Про наукову і науково-технічну діяльність» (далі – Закон про науку або просто Закон)¹. Його призначення, як явно випливає з його первинної назви і преамбули, – вибудувати носійний каркас схеми регулювання суспільних відносин у сфері науки в Україні, виходячи з того, що «розвиток науки і техніки є визначальним фактором прогресу суспільства, підвищення добробуту його членів, їх духовного та інтелектуального зростання»:

«Цей Закон визначає правові, організаційні та фінансові засади функціонування і розвитку науково-технічної сфери, створює умови для наукової і науково-технічної діяльності, забезпечення потреб суспільства і держави у технологічному розвитку {на базі гармонізації взаємодії освіти, науки, бізнесу та влади}».

Закон містить вичерпний перелік суб'єктів наукової і науково-технічної (далі – наукової) діяльності – фізичних (вчені, наукові працівники, науково-педагогічні працівники), юридичних (наукові установи, наукові організації, вищі навчальні заклади) осіб і (це важливо для подальшого аналізу) громадських організацій у науковій та науково-технічній царині².

Нова редакція Закону³, прийнята до розгляду у Верховній Раді України, дає інше тлумачення суб'єктів цієї діяльності: {Суб'єктами наукової і науково-технічної діяльності є: наукові працівники, науково-педагогічні працівники, інші вчені (sic! – *Авт.*), наукові установи, вищі навчальні заклади, інші юридичні особи усіх форм власності, що мають відповідні наукові підрозділи, та громадські наукові організації.}

Центральне місце в організації наукової діяльності в Україні Закон певнено надає в статті 15 Національній академії наук України (НАНУ) та національним галузевим академіям⁴:

¹ Див.: Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» (станом на 6.09.2014). <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1977-12/page1>, <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1977-12/page2>, <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1977-12/page3>. Далі – просто Закон.

² Стаття 4 Закону. Зауважимо, що в Україні сьогодні не існує окремих галузевих академій, які опікуються суто технічними науками.

³ Див.: Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність». <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1977-12>. Далі – Проект Закону. Він має бути обговорений і прийнятий до кінця 2015 року. Забігаючи наперед, підкреслимо, що в Проекті Закону не містяться принципові зміни стосовно обговорюваних у цьому розділі питань. Враховуючи що сумну обставину, в розділі за основу взяте цитування поки що чинної редакції цього закону. Зміни в ньому, запропоновані в Проекті Закону, виділені фігурними дужками.

⁴ Національна академія аграрних наук, Національна академія медичних наук України, Національна академія педагогічних наук України, Національна академія правових наук

«Національна академія наук України – вища наукова організація України, яка організує і здійснює фундаментальні та прикладні дослідження¹ з найважливіших (термін не визначений. – Авт.) проблем природничих, технічних і гуманітарних (де загубилися соціальні науки? – Авт.) наук, а також координує здійснення фундаментальних досліджень в наукових установах та організаціях незалежно від форм власності. При Національній академії наук України створюється міжвідомча рада з координації фундаментальних досліджень в Україні (далі – рада). Національні галузеві академії координують, організують і проводять дослідження у відповідних галузях науки і техніки». Зазначимо, що, скажімо, медики та правники розпорошені по двох державних академіях (НАНУ та відповідна галузева). Як у таких випадках розподіляється тягар дослідництва та відповідальності, в Законі нічого не чирк.

І в Проекті Закону положення стосовно НАНУ та інших національних академій рознесені по статтях 17 и 18, що серйозно заплутує читачів та майбутніх виконавців вимог цього Закону.

Стаття 17 Проекту Закону стосується саме НАНУ:

{1. Національна академія наук України (НАН України) є вища наукова самоврядна організація України. Національна академія наук України заснована на державній власності і є державною організацією.

Національна академія наук України, як вища наукова організація, організує і забезпечує проведення фундаментальних та прикладних досліджень з найважливіших проблем природничих, технічних, соціальних і гуманітарних наук, а також координує проведення фундаментальних досліджень з цих проблем в наукових установах та організаціях незалежно від форм власності.

Національна академія наук України здійснює незалежну наукову оцінку проектів стратегічних, прогнозних та програмних документів (доктрин, концепцій, стратегій тощо) державного значення, розробляє прогнози щодо суспільно-політичного, соціально-економічного, науково-технічного, інноваційного та гуманітарного розвитку держави.

При Національній академії наук України створюються і діють: міжвідомча рада з координації фундаментальних досліджень в Україні, яка є постійно діючим колегіальним органом, утвореним

України, Національна академія мистецтв України, далі – національні академії. Вони є «державними науковими організаціями, заснованими на державній власності».

¹ В частині 8 і 9 статті 15 Закону про науку тут і далі курсив наш.

для сприяння розвитку фундаментальних досліджень. Положення про раду та її склад затверджуються Кабінетом Міністрів України;

експертна рада з питань оцінювання тематики фундаментальних науково-дослідних робіт, яка є міжвідомчим органом з питань проведення експертизи тем фундаментальних досліджень науково-дослідних робіт, фінансування яких передбачається за рахунок коштів державного бюджету.

Національна академія наук України створена як державна бюджетна установа, є неприбутковою й наділена правом управління своєю діяльністю, правом володіння, використання, розпорядження майном, що знаходиться у державній власності та належить їй на правах господарського відання, у відповідності із законодавством та власним статутом.}

Стаття 18 стосується національних галузевих академій і, зокрема, стверджує, що {організаційна побудова національних галузевих академій наук, їх матеріально-фінансове забезпечення та гарантії діяльності здійснюються згідно з положеннями, встановленими цим Законом для Національної академії наук України}.

Це положення формує всеохоплюючу місію (компетенцію і функції) і роль академій у науковій сфері у спосіб, що визначає вирішальну роль останніх у формуванні наукової еліти в Україні, встановленні її структури і наповненні змістом поняття такої еліти. Окрім того, державні академії, згідно з Проектом Закону, мають бути постійно діючим штабом із керівництва наукою та науково-технічною діяльністю і консультативним органом, до якого державні посадовці, які не мають належної кваліфікації, можуть звертатися для отримання вичерпної відповіді на всі питання.

Проаналізуємо ключові положення цього Закону і дотичних до нього нормативних актів, щоб з'ясувати механізм формування наукової еліти і встановити його роль у системній кризі української науки. Тим більше, що навіть найретельніші й найглибші дослідження стану науки як державної інституції досі старанно оминали саме цей аспект кризи. Вище керівництво науки та більшість науковців пов'язують її із вкрай недостатнім фінансуванням науки. Те, що грошей бракує завжди (а для української науки їхня нестача стала суттєвим чинником занепаду), не викликає сумніву. Проте ми вважаємо, що не менше значення мають і організаційно-

правові причини занепаду, які, якщо вчасно не виправити станом вище, залишаться й у «модифікованому» законодавстві.

Далєбі, при ознайомленні з Законом перш за все впадає в око юридична невизначеність тих ключових положень Закону, де вона смерті подібна, бо ставить під сумнів саму можливість ефективної роботи наукових установ та окремих науковців. Зокрема, вкрай туманно виписані норми, які створили би бодай загальне уявлення про організаційно-правовий статус академій як юридичних осіб. Абсолютно невизначеними залишаються принципові правові питання: до якого саме виду юридичних осіб належать академії? Чи є вони особами приватного чи публічного права із притаманним кожному особливим способом створення і функціонування? Враховуючи принципову важливість науки для існування та розвитку сучасної держави, ця норма має бути врегульована в ієрархії нормативних актів¹ на рівні, не нижчому ніж «закон». Нагадаймо, що «однією з ознак, яка відрізняє закон від інших нормативно-правових актів, є прийняття його вищим представницьким органом державної влади. Пунктом 3 частини першої статті 85 Конституції України (254к/96-ВР) закріплено, що прийняття законів належить до повноважень Верховної Ради України. Відповідно до Рішення Конституційного Суду України від 17 жовтня 2002 року N 17-рп (v017p710-02) (щодо повноважності Верховної Ради України) визначення Верховної Ради України єдиним органом законодавчої влади означає, що жоден інший орган державної влади не уповноважений приймати закони»².

До якого саме розряду юридичних осіб належать академії?

Отже, Закон визначає академії «державними науковими організаціями, заснованими на державній власності»³. Трохи інше визначення за формою, але тотожне за змістом дає Проект Закону в статті 17: «НАНУ заснована на державній власності і є державною організацією». Проте таке формулювання

¹ Див.: Кельзен Г. Чисте правознавство. – К.: Юніверс, 2004.

² Щодо порядку застосування нормативно-правових актів у разі існування неузгодженості між підзаконними [...]. Лист Міністерства юстиції України від 30.01.2009 № Н-35267-18. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v3526323-09>.

³ Частина 1 статті 15 Закону та частини Проекту Закону.

вирішує лише питання приналежності власності академій на час їх заснування, і не більше. Навіть якщо допустити розширене тлумачення цього положення (екстраполюючи справедливості наведеного вище визначення на час після моменту заснування), то знову-таки воно вирішує лише питання форми власності на основні ресурси (матеріальну базу діяльності) академій. Це підтверджують суміжні норми цього Закону, згідно з якими майно перебуває у користуванні академій (безстроковому й безоплатному) і належить державі¹, яка здійснює фінансування діяльності академій (з державного бюджету в максимально захищений спосіб²). Спеціальний закон від 2002 року деталізує вказані положення³.

Проект Закону повторює ці норми. {Стаття 2. Кошти на забезпечення діяльності Національної академії наук України щорічно визначаються у Державному бюджеті України окремим рядком. ...Стаття 17.5. Держава передає Національній академії наук України у безстрокове безоплатне користування без права зміни форми власності основні фонди, а також обігові кошти}.

В Законі також сказано, що «до складу національних академій можуть входити наукові установи, підприємства, організації, об'єкти соціальної сфери, що забезпечують їх діяльність»⁴. Проте у світлі попереднього абзацу таке формулювання радше інтригує: а чи входять перелічені об'єкти до складу академій? Проект Закону у пункту 3 Статті 17 формулює цю норму інакше, але інтрига зберігається. {Стаття 3. У віданні Національної академії наук України перебувають наукові установи, підприємства, організації, об'єкти соціальної сфери, що забезпечують її діяльність}.

¹ Частина 10 статті 15 Закону: «Держава передає академіям у безстрокове безоплатне користування без права зміни форми власності основні фонди, а також обігові кошти. Використання майна, переданого академіям, здійснюється ними відповідно до законодавства та статутів академій. Земельні ділянки надаються академіям у постійне користування або в оренду відповідно до земельного законодавства України».

² Частина 3 статті 15 Закону: «Кошти на забезпечення діяльності академій щорічно визначаються у Державному бюджеті України окремими рядками. Фінансування академій може здійснюватися за рахунок інших джерел, не заборонених законодавством України». Частина 2 і 3 статті 35 Закону: «Держава забезпечує бюджетне фінансування наукової та науково-технічної діяльності (крім видатків на оборону) у розмірі не менше 1,7 відсотка валового внутрішнього продукту України» та «Видатки на наукову і науково-технічну діяльність є захищеними статтями видатків Державного бюджету України».

³ Закон № 3065-III від 07 лютого 2002 року «Про особливості правового режиму діяльності Національної академії наук України, галузевих академій наук та статусу їх майнового комплексу».

⁴ Частина 3 статті 15 Закону про науку.

Ані Закон, ані Проект Закону не дають відповіді на принципове організаційно-правове питання: до якого саме виду юридичних осіб (з двох, перелічених у Цивільному кодексі України, – далі ЦК) належать академії – до тих, що об'єднують майно, чи тих, що об'єднують осіб?¹ Якщо осіб, то яких саме – фізичних чи юридичних, а якщо останніх – то суб'єктів приватного чи публічного права? Інше питання, до якої саме організаційно-правової форми належать академії як юридичні особи: до правової форми товариств, установ чи якоїсь іншої, проте знову-таки обов'язково, на вимогу ЦК, визначеної законом?² Яким саме законом визначена ця належність, розглядуваним Законом чи іншим? Зазначимо також, що записаний у Законі поділ на установи й організації суперечить класифікації юридичних осіб, поданої у ЦК, і здоровому глузду, бо кожна установа є організацією і навпаки. Проте не будемо далі перейматися цією правничою недолугістю, сподіваючись, що вона не є умисним маскуванням суті проблеми, а лише віддзеркалює низьку кваліфікацію більшості наших правників і законодавців.

Проаналізуємо, чи дають Закон та Проект Закону відповіді на ці запитання. Але спочатку з'ясуємо, чому вирішення питання про вид юридичної особи, до якого належать академії, є вирішальним як для досягнення мети нашого дослідження, так і для

¹ Стаття 80. «Поняття юридичної особи.

1. Юридичною особою є організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку. Юридична особа наділяється цивільною правоздатністю і дієздатністю, може бути позивачем та відповідачем у суді».

Стаття 81. «Види юридичних осіб.

1. Юридична особа може бути створена шляхом об'єднання осіб та (або) майна.

2. Юридичні особи, залежно від порядку їх створення, поділяються на юридичних осіб приватного права та юридичних осіб публічного права...» Цивільний кодекс України (редакція станом на 27.09.2014). <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

² Цивільний кодекс України, Стаття 83. «Організаційно-правові форми юридичних осіб.

1. Юридичні особи можуть створюватися у формі товариств, установ та в інших формах, встановлених законом (курсив наш. – Авт.).

2. Товариством є організація, створена шляхом об'єднання осіб (учасників), які мають право участі у цьому товаристві. Товариство може бути створено однією особою, якщо інше не встановлено законом. Товариства поділяються на підприємницькі та непідприємницькі.

3. Установою є організація, створена однією або кількома особами (засновниками), які не беруть участі в управлінні нею, шляхом об'єднання (виділення) їхнього майна для досягнення мети, визначеної засновниками, за рахунок цього майна.

Особливості правового статусу окремих видів установ встановлюються законом (курсив наш. – Авт.).

4. Положення цієї глави застосовуються до всіх товариств та установ, якщо інші правила для окремих видів товариств або установ не встановлені законом».

суті справи. Річ у тім, що класифікації організацій за видами та класами (типами, серед яких є різні види підприємств різних форм власності, органи влади, різноманітні неприбуткові організації, в тому числі громадські) з подальшим нормативно-правовим закріпленням основних засад (принципів) їх побудови (передусім щодо структури й моделей управління) є формою публічного контролю над діяльністю юридичних осіб.

На відміну від фізичних осіб (людей), юридичні особи є штучними утвореннями. Тому на них не можуть автоматично поширюватися унормування природних відносин між окремими особами, оскільки люди можуть створювати організації такі ж різні, як і їхні інтереси. Суперечність приватних і суспільних інтересів є особливо небезпечною у випадку використання організаціями для своєї діяльності публічних ресурсів, що містить реальну небезпеку виникнення організацій-паразитів – абсолютно (на всі 100 %) чи частково. Неefективність діяльності організацій може бути спричинена притаманними їм внутрішніми недоліками, закладеними при їх створенні. Окрему категорію таких організацій становлять злочинні угруповання (для віднесення до неї потрібна наявність умислу засновників організацій чи осіб, що їм сприяли)¹. Щоб запобігти цій небезпеці, людство застосувало опосередкований спосіб диференціювання та пізнання соціальної матерії, одним з об'єктів яких і є юридичні особи, й закріпило отримані знання через систему права. В результаті серед розмаїття потенційних юридичних осіб були відібрані ті, що як мінімум забезпечують баланс інтересів особи і суспільства. Вони були класифіковані й допущені до цивільного обороту (інші юридичні особи вивчаються кримінальним правом).

Засади створення таких юридичних осіб (схема управління організацією) було закріплено нормативно, причому – з огляду на важливість питання – на рівні не нижче ніж рівень закону, спеціальний порядок прийняття якого (порівняно з актами нижчого

¹ В науковому плані організації вивчають різні науки: теорія організації, системний менеджмент, системний аналіз, організація систем та інші. Див., напр.: *Мильнер Б. З. Теория организации. 2-е изд., перераб. и доп.* – Москва: Инфра-М, 2000; *Tsoukas H., Knudsen Ch.* (eds). *The Oxford Handbook of Organization Theory. Meta-Theoretical Perspectives.* – Oxford: Oxford University Press, 2003; *Lægaard J., Bindselev M.* *Organizational theory.* – Ventus Publishing ApS, 2006; *Lynch Th., Cruise P.* (eds). *Handbook of Organization Theory and Management. The Philosophical Approach. 2nd ed.* – New York: CRC Press, 2006.

рівня) найліпше гарантує виконання принципу верховенства права в демократичній правовій державі. Й лише решта правовідносин, які можуть виникнути під час діяльності організації – другорядні ступені свободи управління – врегульовуються статутами. Це – зона самоврядності (автономії) організацій, межі якої визначені законом (для кожного типу – своїм¹), що виключає створення посеред національного правового поля зони беззаконня в разі, якщо засновники організації мають іншу, ніж законодавець, думку про добро та зло. Таким чином встановлені законом межі самоврядності апріорі виключають небезпеку виконання організаціями іншої, ніж суспільно корисна, діяльності. Саме законодавчий порядок закріплення таких норм прямо вимагає і ЦК², і Конституція України³.

Повернемося до розгляду питання про організаційно-правову побудову академій, переконаємося, що вона відповідає перевіреним часом принципам управління організаціями (юридичними особами) згаданого виду і класу, і з'ясуємо, яким є їхній організаційно-правовий статус, а отже, й механізм їхньої діяльності та спосіб управління, від яких безпосередньо залежать як ефективність діяльності академій (фінансова і предметна), так і подальша макроскопічна кристалізація наукової еліти.

На жаль, ризикуючи розчарувати читача, ми змушені констатувати, що навіть найретельніший аналіз Закону та Проекту Закону не дає змоги однозначно відповісти на запитання, до якого саме різновиду юридичних осіб належать державні академії. Щоправда, Закон описує деякі ланки схеми управління академіями, несистемне впровадження яких свідчить радше про неабияку майстерність у приховуванні суті речей творців досліджуваних нами текстів та їхніх втаємничених лобістів і, як мінімум, наївність законодавця. За своїм змістом (і функціями) ці ланки визначають ключові (опорні) моменти управління академіями.

¹ Напр.: «Про підприємства в Україні», «Про об'єднання громадян», «Про місцеві державні адміністрації» тощо.

² Див.: Стаття 80. «Поняття юридичної особи» Цивільного кодексу України.

1. Юридичною особою є організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку».

³ Частина 1 ст. 92 Конституції: «Виключно законами України визначаються:

8) правові засади і гарантії підприємництва; правила конкуренції...;

11) засади утворення і діяльності політичних партій, інших об'єднань громадян...;

12) організація і діяльність органів виконавчої влади...» <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.

Проте кількість їх є явно недостатньою для віднесення академій до якогось певного типу юридичних осіб, бо наявні положення використовують в організаціях різних типів і по них (як за маленькою часткою мозаїки) неможливо відтворити повну картину. Це явно не фрагменти повноцінної голограми.

Судіть самі, адже опорними сигналами є:

(1) статuti академій (Закон стверджує, що академії здійснюють свою діяльність відповідно до законодавства України та своїх статутів). Статuti – разом із задекларованою свободою наукової творчості – встановлюють межі самоврядності академій;

(2) загальні збори академій (Загальні збори НАНУ затверджують Статут НАНУ, загальні збори інших академій приймають власні статuti, які потім затверджує Кабінет Міністрів України). Всі статuti реєструє Міністерство юстиції України. «Стаття 15 Закону. Національна академія наук України та національні галузеві академії наук України здійснюють свою діяльність відповідно до законодавства України та своїх статутів (51-2014-п), які приймаються загальними зборами відповідної академії і затверджуються Кабінетом Міністрів України»;

(3) члени академій (трьох градацій: дійсні члени (академіки), члени-кореспонденти та іноземні члени), виключне право обирати яких серед учених України та іноземних учених (щодо іноземних членів) мають ті ж таки загальні збори академій¹. Члени академій (за винятком іноземних) отримують довічну плату, розмір якої визначає КМУ² і який у жодний спосіб не залежить від результатів діяльності її одержувачів³. Це виключає віднесення цієї плати до категорії заробітної плати наукових працівників,

¹ Остання (тринадцята) частина статті 15 Закону: «Загальні збори Національної академії наук України та національних галузевих академій наук мають виключне право вибирати вчених України дійсними членами (академіками) та членами-кореспондентами, а іноземних вчених – іноземними членами відповідних академій». У Проекті Закону ця норма залишилася без зміни, лише змінила своє розташування (Стаття 17, пункт 6).

² Частина 3 ст. 23 Закону про науку: «Дійсним членам та членам-кореспондентам Національної академії наук України та національних галузевих академій наук встановлюється довічна плата, розмір якої визначається Кабінетом Міністрів України». Точнісінько таке ж формулювання залишилося в Проекті Закону зі зміною розташування (Стаття 33, пункт 2).

³ Найбільш кричущі випадки з обуренням сприймають засоби масової інформації. Див., напр.: *Лосев І.* Страсті по Академії. Про головні хвороби НАНУ і шанси на одужання // Український тиждень, 2015, 5, 377. <http://tyzhden.ua/Society/129151> та *Опанасенко М.* Нахлібники II. <https://www.youtube.com/watch?v=SxKbK9l3JEc>.

ознакою якої є те, що її призначають за діяльність, а не за членство в академії¹.

Зіставляючи (1) і (2), бачимо, що Закон делегує загальним зборам виключні й вичерпні повноваження в таких сферах діяльності академій:

нормотворчій (через затвердження Статуту встановлюються правила життєдіяльності академій і управління ними);

виконавчій (прийняття рішень із виконання цих правил у щоденній роботі академій).

Зіставляючи ж обсяг повноважень у науковій сфері, наданих академіям і органам державної влади, бачимо, що першим делеговано *переважний* обсяг влади в галузі². Абсолютно очевидно, що, володіючи такими всеохоплюючими повноваженнями, саме загальні збори перебирають на себе роль академій у вчиненні ними апіорі вирішального впливу на діяльність усієї наукової сфери і формування наукової еліти України. Якщо ж її члени самі є фізичними особами, то на цій підставі вони просто не можуть не становити титульну (визначену законом) компоненту цієї еліти.

Водночас Закон та Проект Закону не визначають головного – хто є членами загальних зборів (можливо, ними є не лише фізичні особи?) та яким є порядок виборів цих членів? Невизначеним на рівні закону залишається і зв'язок між членами загальних зборів і членами академій (3): чи це ті самі особи чи різні? Звичайно, невизначеність кола осіб – членів загальних зборів означає неможливість встановити ні вид, ні, тим більше, клас організації, до яких належать академії (бо загальні збори можуть бути

¹ Частина 2 ст. 23 Закону. «Заробітна плата наукових працівників складається з посадових окладів (ставок), премій, доплати за наукові ступені, вчені звання, надбавки за стаж наукової (науково-педагогічної) роботи та інших надбавок, доплат та винагород за наукову (науково-педагогічну) діяльність, передбачених законодавством». Стаття 33, частина 1 Проекту Закону пропонує несуттєву стилістичну правку цієї норми: {Заробітна плата наукових працівників складається з посадових окладів (ставок), премій, доплат за наукові ступені, вчені звання, надбавки за стаж наукової (науково-технічної), науково-педагогічної роботи та інших надбавок, доплат та винагород, передбачених законодавством у цій сфері.}

² Щоб переконатися в тому, що повноваження інших органів влади не можна порівняти з повноваженнями академій, див. у Законі розділ IV «Повноваження суб'єктів державного регулювання та управління у сфері наукової і науково-технічної діяльності». Під суб'єктами маються на увазі ВРУ, Президент та Кабінет Міністрів. Цікаво, що реалізувати ці повноваження вони можуть лише на рівні рекомендацій, які розробляють академії та їхні окремі установи.

ключовими ланками управління як акціонерних товариств, так і об'єднань громадян).

Підсумовуючи, бачимо, що порядок формування загальних зборів визначає ні багато ні мало – владних суб'єктів у галузі та характер влади (або новий, демократичний, або старий, тоталітарний). Цей порядок залишився за межами як чинного Закону, так і Проекту нового. А тому питання про владу в академіях вирішується в кулуарах, у довільний, а отже, в корупційний спосіб. Як наслідок, всі подальші дії академій, пов'язані з розподілом коштів, також віддані на відкуп вищому керівництву, тобто Президії, котра керує усім майновим комплексом та людським потенціалом, не наражаючись на жодні справжні перевірки державними органами. Натомість перевірки, які влаштовуються, мають декларативний та декоративний характер. Скажімо, фіскальні органи дуже любляють з'ясовувати, як і коли працівники НАНУ читають лекції в університетах за сумісництвом, щоб, не дай боже, пересічний професор або доцент не отримав зайву копійчину, а студент – зайве знання. Водночас академік може засідати у двох державних академіях, очолювати кафедру в університеті, де він роками не з'являється, і значитися членом ученої ради із захисту дисертацій, де його обличчя теж роками залишається невідомим. Тобто, як і за радянських часів, звичаєве та заформалізоване право стоїть на сторожі інтересів *номенклатури*.

Врегулювання питання на рівні закону максимально забезпечило би *правозаконність (legality)* і конституційність його норм (особливий порядок прийняття законів найліпшою мірою гарантує відповідність Конституції, іншим законам, забезпечуючи системність діючого права). Цього не було зроблено, що апріорі містить ознаки порушення Конституції. Проте жевріє надія, що неконституційний поділ сфер регулювання (між законодавцем і невстановленими в законі особами), закріплений Законом та Проектом Закону щодо вибору суб'єкта з переважним обсягом влади в галузі, не призведе до неконституційного вирішення питання по суті¹.

¹ Пониження рівня регулювання, а особливо передавання вирішення питань публічного інтересу «на відкуп» приватним особам, робить спосіб вирішення питання залежним від правосвідомості й – на практиці – від інтересів цих осіб, що становить явну небезпеку застосування принципів зовсім іншого права – не чинного, а власного.

Хто ж є цим суб'єктом, який визначає правила формування загальних зборів як носія переважного обсягу влади в галузі? Де розміщено норми, що визначають порядок обговорюваного формування?

Норма Закону: «Самоврядність академій полягає у самостійному визначенні... своєї структури». Частина п'ята статті 15 певною мірою підсилена (заміною слова «визначення» на слово «формування») в Проекті Закону: {Самоврядність Національної академії наук України полягає у самостійному... *формуванні* своєї структури} (Частина четверта статті 17)¹. Це також дає підстави вважати, що розглядуване питання вирішується в статутах академій, які й дають відповідь на питання, хто здійснює державну владу в галузі (котра, як відомо, належить виключно народу України). І від того, як буде вирішено питання формування добору членів загальних зборів академій, залежить можливість утілення принципів дотримання права чи, навпаки, авторитаризму як при формуванні титульної та титулованої наукової еліти, так і стосовно розвитку науки в Україні взагалі. Зауважимо, що статuti інших державних академій побудовані за зразком Статуту НАНУ. Проаналізуємо ще один аспект Закону, який підсилює інтригу ще більше. Це питання про межі самоврядування академій. По тому, як ретельно виписане в Законі це питання, можна судити про роль, яку йому надавали тогочасні (1991 р.) автори Закону, похапцем створюючи відверто незрілий, повний радянських стереотипів текст, де вони залюбки закарбували своє бачення моделі організації науки і діяльності академій.

Що вище – верховенство самоврядності чи верховенство права?

В Законі опукло окреслена самоврядність академій як всеохоплююча (практично необмежена), яка «полягає у самостійному визначенні тематики досліджень, своєї структури, вирішенні науково-організаційних, господарських, кадрових питань, здійсненні міжнародних наукових зв'язків»². {Стаття 17, пункт 4 Проекту Закону. «Самоврядність Національної академії наук України полягає у самостійному визначенні тематики нау-

¹ Нагадаємо, що інші академії дублюють цю норму в своїх статутах.

² Частина 5 статті 15 Закону.

кових досліджень, форм організації та проведенні наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок, формуванні своєї структури, вирішенні науково-організаційних, господарських, кадрових питань, здійсненні міжнародних наукових зв'язків».} Формулювання унаочнює впертість, з якою законодавець наполягає на вирішальній ролі самоврядності для життєдіяльності академій і управління ними (питання життя та смерті).

Переведемо подих. Насправді, самоврядність як така є звичайним, невід'ємним і необхідним засобом забезпечення належного рівня автономії, свободи у прийнятті рішень. Проте одна справа, якщо самоврядність стосується сфери питань, відведеної законом для внутрішньокорпоративного регулювання, а інша – коли йдеться про сферу, регулювання правовідносин у якій належить виключно до повноважень законодавця. Тоді введене таким чином самоврядкування не може не розцінюватись як зазіхання на самі засади чинної системи права, бо в зоні такої самоврядності виникає ризик створення держави в державі – зі своєю власною системою права і притаманними їй цінностями. До якого ж саме типу належить розглядувана нами самоврядність НАНУ?

Заглибимося в текст Закону й побачимо, що частина 4 статті 15 містить винятково цікавий і вельми небезпечний пасаж:

«Державне управління у сфері наукової і науково-технічної діяльності національних академій здійснюється згідно з законодавством України у межах, що не порушують їхньої самоврядності у вирішенні питань статутної діяльності і свободи наукової творчості». Це положення повністю збережене і в Проекті Закону.

Викладений там принцип самоврядності у сфері, що охоплює всю наукову діяльність в Україні (за винятком неістотних повноважень держави), оголошено вищим за положення законодавства, причому – що особливо небезпечно – академії встановлюють на власний розсуд не лише зміст принципу самоврядності академій, а й її межі. Таким чином, сфера науки фактично випадає зі сфери публічного контролю, в результаті чого уможливорюється організація влади в галузі за принципами, що не відповідають Конституції України.

Ці напрочуд дивні новачки є зразком недбалості законодавця. У сфері, винятково важливій для розвитку суспільства й країни, в номінально правовій державі, якою Україна проголосила себе в

статті 1 своєї Конституції, принцип самоврядності академій у формулюванні частини 4 Закону проголошено вищим за принцип верховенства права, закріплений у статті 8 Конституції України (в тому числі в сфері, яка підлягає регулюванню виключно на рівні закону).

Отже, в обговорюваному Законі внаслідок конкуренції обох проголошених принципів – самоврядності і верховенства права – перший отримує пріоритет над другим і обмежує його. Тоді виходить, що статuti академій прирівнюються не просто до підзаконних актів чи навіть законів, а – беремо вище – до самої Конституції. Врешті-решт, в кожного неупередженого дослідника виникає цілком обґрунтована підозра щодо навмисного вилучення академій зі сфери публічного контролю. Тим більше, що, згідно із Законом або Проектом Закону, саме «національні академії виконують {Стаття 17, положення: «Національна академія наук України виконує...} замовлення органів державної влади стосовно розроблення засад державної наукової і науково-технічної політики, проведення наукової експертизи проектів державних рішень і програм»¹, здійснюючи потужний вплив на державну політику в сфері своїх інтересів. У такий спосіб зачароване коло замикається.

Може здатися, що ми перебільшуємо. Але ж свого часу поет порадив: «Та читайте од слова до слова, не минайте ані титли, ніже тії коми»². Тому розглянемо зміст принципу самоврядності в його спеціальних аспектах (як його розуміє законодавець у нормах, що регулюють окремі сторони діяльності академій, наприклад організаційно-фінансову). Так, у зазначених Законах сказано:

«Бюджетне фінансування наукової і науково-технічної діяльності здійснюється відповідно до законодавства України...»³ Так само в Частині 6 статті Проекту Закону;

«Національні академії щорічно звітують перед Кабінетом Міністрів України про результати наукової і науково-технічної діяльності та використання коштів, виділених їм із Державного бюджету України»⁴. {Національна академія наук України щорічно звітує перед Кабінетом Міністрів України про результати нау-

¹ Частина 6 статті 15 Закону.

² Шевченко Т. І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє. <http://dhost.info/newbabylon/poetry/poslanie.html>.

³ Частина 8 статті 34 Закону.

⁴ Частина 7 статті 15 Закону.

кової і науково-технічної діяльності та використання коштів, виділених їй із Державного бюджету України. (Частина 4 статті 17 Проекту Закону)};

НАНУ «веде облік об'єктів майнового комплексу Національної академії наук України, здійснює контроль за ефективністю використання таких об'єктів...»¹.

Перше з положень звичайне і непримітне у своїй очевидності настільки, що незрозуміло, для чого його, зрештою, треба було вносити до Закону, набуває вражаючої ваги у світлі проведеного вище аналізу (щодо невизначеності організаційно-правового статусу академій як юридичних осіб). Виходить, жорстко закріплений законом обов'язок держави фінансувати з бюджету осіб невизначеної юридичної природи (академії) має виконуватись за найбільш прозорими правилами та з гарантіями його виконання всією інфраструктурою правової держави. Натомість академії витрачають суспільні кошти за правилами власних статутів, за принципом пріоритету самоврядування над законом. При цьому держава ще й не має можливості проконтролювати якість виконання академіями їх обов'язку перед державою «забезпечення потреб суспільства і держави у технологічному розвитку»² (Преамбула Проекту Закону: {«забезпечення потреб суспільства і держави у технологічному розвитку на базі гармонізації взаємодії освіти, науки, бізнесу та влади»}, оскільки контрольні повноваження ефективності використання академіями державних (суспільних) ресурсів належать самим академіям! І це ще й називається «одним із основних важелів здійснення державної політики у сфері наукової та науково-технічної діяльності»?³ {Положення 2 статті 45: «Одним із основних важелів здійснення державної політики у сфері наукової і науково-технічної діяльності є бюджетне фінансування»}.

Зазначений вище обов'язок академій звітуватися перед Кабінетом Міністрів України (КМУ) за самим визначенням звітності не може включати природного права держави оцінювати і здійснювати необхідний вплив на діяльність академій у разі неефективного витрачання ними державних (а насправді – громадських)

¹ П. 4 ч. 2 ст. 3 Закону України «Про особливості правового режиму діяльності Національної академії наук України, галузевих академій наук та статусу їх майнового комплексу». <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3065-14>.

² Преамбула Закону.

³ Частина 1 статті 34 Закону.

ресурсів (у Законі та Проекті Закону навіть не йдеться про хоча б компетенцію КМУ затверджувати звіти академій). Більше того, до лютого 2002 р. Закон не визначав жодного суб'єкта, в компетенцію якого входило б здійснення такого контролю.

Чим це не апофеоз самоврядності, посилений неприродними проявами незрівнянно більшої відданості законодавця інтересам академій, ніж інтересам власних виборців (які думають, що держава контролює сферу, від якої суттєво залежить розвиток країни)? Чи не на цьому ґрунтується майстерність у «мистецтві проїдати»¹? І хіба ці прикрі недолугості в законодавстві не свідчать про існування у правовому полі правової держави Україна незалежного анклаву радянської держави і радянського права у сфері правовідносин, які регулюють наукову діяльність? Таким чином, отримавши порцію сумних вражень від правової реальності на рівні Закону, приступимо до обіцяного аналізу статутів академій як елітарних клубів, сподіваючись, що вони додадуть нам оптимізму. Отже, розглянемо Статут НАНУ, бо статuti інших академій – такого ж типу.

Статут НАНУ як скарбниця «цінностей» радянського права

Згідно з елементарними правилами нормотворчої техніки², статuti мають починатися з визначення виду і класу юридичної особи (організаційно-правового статусу організації). Проте Статут НАНУ тут також не виправдовує сподівань: замість очікуваного визначення в розділі I «Загальні положення» він повторює положення Закону про місію, роль і місце НАНУ як центральної державної наукової організації та про особливості її ресурсного забезпечення державними та іншого походження ресурсами для виконання цієї місії. Далі наголошено на повноваженнях НАНУ з управління об'єктами її майнового комплексу і на тому, що у такий спосіб вона забезпечує реалізацію прав держави як власника цих об'єктів, пов'язаних із ефективним їх використанням та розпорядженням у межах, визначених законо-

¹ Див.: *Бердичевская М.* Наука проедать // Эксперт-Украина, 2007, 1–2: 60–66.

² Див., напр.: *Pizzorusso A.* (ed.). *Law in the Making: A Comparative Survey.* – Berlin: Springer, 1988; *Zander M.* *The Law-Making Process.* – Oxford: Oxford University Press, 2004; *Latour B.* *The Making of Law: An Ethnography of the Conseil d'Etat.* – Cambridge: Polity Press, 2010.

давством України з метою задоволення державних та суспільних потреб.

Але вище ми вже з'ясували, що законодавство містить зворотне посилення на пріоритет норм Статуту НАНУ в її статутній діяльності, яке лише посилює принцип самоврядування, на відміну від принципу пропорційної захищеності інтересів донора й акцептора (держави і НАНУ). Тому закладене положення про реалізацію прав держави здатне лише задекларувати мету, можливість досягнення якої заперечується вбудованим у Статут механізмом, за яким інтереси НАНУ мають більшу захищеність і пріоритет порівняно з державними і суспільними!

Отже, Статут з майже дитячою «наївністю» перетворює НАНУ на напівзамкнену систему, яка пропускає всередину бюджетні ресурси (об'єктивно кажучи, не такі вже й великі), але не надто відповідально ставиться до якості та кількості результатів, що виходять назовні. Держава і суспільство отримують їх лише тією мірою, якою це забажає НАНУ, а не шляхом еквівалентного обміну, як мало би бути. В такій ситуації адекватного задоволення державних та суспільних потреб від НАНУ годі й чекати, бо система налаштована на задоволення передусім своїх власних потреб. Звичайно, контроль донора в такій ситуації вкрай небажаний. Насправді законодавець не такий дурний, як дехто може подумати. В нееквівалентності обміну держави з підпорядкованими їй структурами (не лише академіями, а й, скажімо, Укроборнсервісом чи Конституційним Судом) закладений корупційний складник. У нашому випадку за необґрунтовано надані переваги НАНУ та інші академії розплачуються членством в академіях державних посадовців, убезпечених від несподіванок захистами дисертацій та іншими «відкотами» для тих, від кого залежить законодавчий та фінансовий супровід діяльності цих наукових клубів з державним фінансуванням. Так став дійсним членом НАНУ экс-спікер Верховної Ради В. Литвин, членом-кореспондентом НАНУ экс-прем'єр Кабінету Міністрів М. Азаров, якого лише дивом не обрали у 2009 р. академіком; доктором наук і професором – тодішній губернатор Донеччини В. Янукович, а нещодавно за повного сприяння НАНУ та Державної атестаційної комісії (де члени і співробітники НАНУ володіють контрольним пакетом) докторами наук стали М. Добкін і О. Єфремов.

Втім, повернімося до захопливих пошуків у Статуті норми, яка визначає організаційно-правовий статус НАНУ. Тільки дійшовши до пункту 8 Загальних положень Статуту, виявляємо, що:

«НАН України об'єднує» дві категорії осіб (1) «членів НАН України – дійсних членів (академіків), членів-кореспондентів та іноземних членів» (які «обираються Загальними зборами НАНУ») та (2) «наукових працівників НАНУ». {Проект Статуту. Пункт 8. «НАН України об'єднує членів НАН України – дійсних членів (академіків), членів-кореспондентів та іноземних членів, які обираються Загальними зборами НАН України, та всіх працівників НАН України (курсив наш. – Авт.)».} Тобто в Проекті Статуту НАНУ розширено другу категорію осіб за рахунок включення в неї крім наукових працівників також і працівників НАНУ, які не є науковими співробітниками. Останнє розширення є наочним свідченням начебто безпрецедентної демократизації НАНУ. Реальність же полягає в тому, що ця позірна демократизація як не давала, так і не дає жодних прав з керування академією «маленьким» науковцям навіть у разі приєднання до них електриків та прибиральниць, так само як не оптимізує науковий процес включення до вчених рад заступників директорів з господарчих питань, байдуже, з вищою освітою чи ні.

Хай там що, цей пункт не залишає сумнівів, що НАНУ є об'єднанням осіб, а не майна, причому – фізичних осіб (як стане ясно з подальшого, громадян України та іноземних громадян). Проте чомусь особи однієї категорії, об'єднані НАНУ, мають статус членів організації «НАНУ» (персональних членів НАНУ трьох категорій), а іншої (всі інші наукові і ненаукові працівники НАНУ), хоча начебто і входять до неї (бо вона ж їх і персональних членів НАНУ об'єднує в абсолютно ідентичний спосіб!), проте будь-якого гідного статусу в цій організації (крім констатації їхніх трудових відносин з НАНУ як найманих працівників) не мають. В цілому Статут НАНУ окремо згадує про наукових працівників аж два рази¹. В ньому використовують також доволі

¹ Перший раз: Стаття 11. Пункт 16. «Відділення НАН України об'єднує за відповідними галузями та напрямками наук членів НАН України, наукові установи НАН України та всіх наукових працівників установ НАН України, які входять до відділення». Парадокс! Справді, якщо до відділень входять всі наукові працівники, то куди ж входять інші, ненаукові працівники, яких нібито об'єднує НАНУ згідно з Проектом Статуту? Справжні поручики Кіже! Другий раз: Підпункт 4 пункту 12 «4) здійснює підготовку наукових кадрів, вживає заходів щодо підвищення кваліфікації наукових працівників, створює

невизначені терміни «вчений», «наукові кадри», «наукова громадськість», які стосуються і персональних членів НАНУ, і наукових працівників.

Далі починається справжнісінький детектив! Наступний пункт Статуту (п. 9) підтверджує висновок про те, що НАНУ є юридичною особою по типу об'єднання осіб, а не майна, яке у формі «установ, організацій, підприємств» «згідно з переліком, що затверджується Кабінетом Міністрів України за поданням НАН України» «перебувають» «у віданні НАНУ» і «становлять майновий комплекс НАНУ». Проте пункти 13 і 14 розділу III Статуту «Структура та персональний склад НАНУ» знов ставлять це положення під сумнів:

Пункт 13: «НАН України має в своїй структурі Президію НАН України, секції, відділення з галузей наук, регіональні наукові центри, а також установи НАН України, визначені статтею 9 цього Статуту».

Пункт 14: «Основною ланкою структури НАН України є науково-дослідні інститути та прирівняні до них інші наукові установи (обсерваторії, ботанічні сади, заповідники, бібліотеки тощо). Наукові установи НАН України є юридичними особами. Вони діють на підставі власних статутів, які... підлягають затвердженню та реєстрації в Президії НАН України».

Натомість пункт 19 вкотре повертає нас до думки про НАНУ як об'єднання громадян:

Пункт 19: «До персонального складу членів НАН України входять дійсні члени, члени-кореспонденти та іноземні члени НАН України... Дійсними членами та членами-кореспондентами НАН України можуть бути обрані громадяни України... Іноземними членами НАН України обираються вчені громадяни інших країн...»

Розв'язок зазначеної правової колізії, чи, радше, правового хаосу, є простим, особливо для науковців, які ліпше за пересічних громадян мають знати про важливість акуратного використання термінів і понять та про небезпеку зворотного. Поняття «структура»¹ і «склад» об'єкта є абсолютними синонімами в частині елементів

умови для творчої і продуктивної праці вчених». До речі, термін «дійсний член» («академік») подибуємо в Статуті аж 50 разів!

¹ Структура – сукупність істотних зв'язків між частинами цілого, що забезпечує його єдність; внутрішня будова чого-небудь. Див.: *Український радянський енциклопедичний словник*. Том 3. Видання друге. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1987. – С. 319.

цілого об'єкта (його складових частин). При цьому поняття «структура» є *багатшим* за поняття «склад» (сукупність елементів), бо містить також інформацію про зв'язки між цими елементами (складовими частинами). Склад організації не може бути з фізичних осіб, а структура – з юридичних! Це – абсурд. Бо, шановне панство, визначаючи структуру об'єкта (складові плюс зв'язки між ними), не треба підмінювати сам об'єкт!¹

Саме це успішно зроблено розробниками Статуту – продовжувачами традицій радянської школи компартійної юриспруденції – викривлювати будь-що і в будь-який бік на замовлення можновладців чи задля захисту власних інтересів. Під структурою НАНУ в п. 13 Статуту насправді мається на увазі структура майнового комплексу НАНУ, який складається з:

(а) підвідомчих НАНУ підприємств і установ, визначених у пункті 9 Статуту НАНУ як складових майнового комплексу, і

(б) самої НАНУ, яка отримала від держави повноваження з управління цими підвідомчими підприємствами й установами, та, обравши на Загальних зборах свої органи управління – Президію, керівництво секцій і відділень НАНУ, своїм Статутом уповноважила їх діяти від свого імені (представляти НАНУ при управлінні рештою майнового комплексу НАНУ).

Тому абсолютно очевидно, що НАНУ і майновий комплекс НАНУ – це різні речі, де перша є лише частиною (управителем) другого (юридичну особу не можна змішувати чи ототожнювати з підвідомчими їй іншими юридичними особами, це нонсенс!). Хай якими є складові підвідомчої НАНУ частини майнового комплексу, це у жодному разі не може зачепити структуру самої НАНУ як автономної юридичної особи. Що ж до того, яку саме ланку майнового комплексу НАНУ визначити основною (як це зроблено в пункті 14 Статуту, де слова «структура НАНУ» треба читати «структура майнового комплексу НАНУ»), то – це справа смаку. Хай як вони будуть називатися в Статуті – «основними» чи «неосновними», вся влада безроздільно належить НАНУ в особі її органів управління – Президії, керівництва секцій і відді-

¹ У вітчизняній приватизаційній практиці останніх років поширеною стала (особливо в місті Києві) злочинна умисна заміна поняття «допоміжні технічні приміщення» на «нежитлові вбудовані приміщення громадського призначення», що дає чиновникам можливість здійснювати незаконну приватизацію, яка супроводжується зухвалим хабарництвом.

лень. В СРСР, наприклад, основною ланкою організації влади визнавалися Ради, але це не заважало компартії зосереджувати всю владу в руках її функціонерів, а зручний міф лише допомагав крутити кермо.

Висновок у цьому сенсі залишається один – поняття структури НАНУ в Статуті є де-факто тотожним поняттю персонального складу НАНУ, а сама НАНУ є лише сукупністю членів організації під назвою «НАНУ». Вони розподіляються на три таксономічні види – дійсні члени, члени-кореспонденти й іноземні члени. Кожен із них має свій перелік статутних повноважень. Абсолютно очевидно, що основною і єдиною ланкою структури НАНУ є (а інакше й бути не може) не інститути, тобто юридичні особи, а члени, тобто фізичні особи. Можна вибрати за смаком один із трьох вищезазначених видів, бо інших складових, ніж фізичні особи, в НАНУ просто немає. Щоб розставити крапки над «і», повторюємо, що структура органів управління НАНУ складається із Загальних зборів НАНУ, Президії, керівництва секцій і відділень.

Таким чином, у положеннях Статуту щодо структури НАНУ здійснено підміну одного об'єкта іншим, що майстерно маскує її природу як юридичної особи та організації. В різних суперечливих пунктах Статуту поняття НАНУ, органів управління цієї організації, її майнового комплексу та підвідомчих їй підприємств, що є складовими цього комплексу, довільно підміняються одне одним.

Завдяки з'ясуванню цієї поняттєвої аберації стало можливим визначити природу НАНУ та інших державних академій, чії статuti вибудовані за тотожною схемою. Вони є об'єднаннями осіб, причому – громадян, оскільки лише громадяни можуть стати членами тих категорій, які мають право ухвального голосу на Загальних зборах. Тоді пункти 13, 14 приходять в абсолютну гармонію з п. 9 Статуту, а пункт 19 – з пунктом 8. Подальший аналіз способу побудови й схеми управління НАНУ (академіями) доводить, що вони є абсолютно ідентичними до викладених у старому Законі «Про об'єднання громадян» і новому Законі «Про громадські об'єднання»¹.

¹ Див.: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>.

Отже, сумніви зникають: академії є громадськими організаціями, які сповна реалізували звичайне для цього типу організацій право мати підзвітні і підвідомчі їм організації, які працюють на виконання цілей основної організації, та майно¹. Проте пункт 5 положення 2 статті 2 Закону «Про громадські об'єднання» робить виняток для «саморегульованих організацій, організацій, які здійснюють професійне самоврядування». Врахування предмета діяльності академій дозволяє стверджувати, що вони є *професійними* громадськими організаціями, проте з особливостями, які у жодний спосіб не спростовують визначення природи НАНУ та інших академій як громадських організацій (далі ГО).

Але на цьому етапі нашого дослідження виникає наступне закономірне запитання. Якщо академії можна вважати ГО, то на яких підставах шість подібних організацій (академій) отримали безперешкодний доступ до державного ресурсного забезпечення своєї статутної діяльності, на що мають захищені законом гарантії, в той час як іншим, не менш громадським організаціям науковців Закон надає лише ефемерну можливість «залучення» до виконання робіт і доступу до відповідного фінансування (див. ст. 18 Закону)? Іншими словами, чому право на не обтяжений конкуренцією доступ до державних ресурсів одних ГО фактично протиставлений праву інших ГО мати право на державну підтримку? Чи не є це прямою дискримінацією на рівні юридичних осіб? Назвемо цю дискримінацію *організаційною*. І, нарешті, спробуємо проаналізувати, як вирішено в Статуті сакраментальне питання приналежності й характеру влади. З'ясуємо, кому належить влада в НАНУ, в який спосіб формується, розширюється чи обмежується коло членів Загальних зборів? Наскільки дотримані в цій організації демократичні засади та процедури?

¹ Див. Закон «Про громадські об'єднання». Статті 21.2. «Громадське об'єднання зі статусом юридичної особи має право: 1) бути учасником цивільно-правових відносин, набувати майнові і немайнові права відповідно до законодавства» та 24.1. «Власність громадського об'єднання. 1. Громадське об'єднання зі статусом юридичної особи для виконання своєї статутної мети (цілей) має право володіти, користуватися і розпоряджатися коштами та іншим майном, яке відповідно до закону передане такому громадському об'єднанню його членами (учасниками) або державою, набуте як членські внески, пожертвуване громадянами, підприємствами, установами та організаціями, набуте в результаті підприємницької діяльності такого об'єднання, підприємницької діяльності створених ним юридичних осіб (товариств, підприємств), а також майном, придбаним за рахунок власних коштів, тимчасово наданим у користування (крім розпорядження) чи на інших підставах, не заборонених законом». <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>.

Статут НАНУ буденно, але віртуозно, після коми в підрядній частині складного речення¹ розв'язує інтригу щодо кола носіїв переважного обсягу влади в науковій сфері. Ними визнані громадяни України, члени (перших двох видів) організації під назвою «НАНУ». Саме вони і є представниками титульної наукової еліти України:

Пункт 20. «Найвищим органом НАН України є Загальні збори, що складаються з дійсних членів та членів-кореспондентів НАН України. У Загальних зборах з правом дорадчого голосу можуть брати участь іноземні члени НАН України, керівники наукових установ НАН України та представники наукової громадськості».

Пункт 21. «Правом ухвального голосу на Загальних зборах НАН України користуються дійсні члени та члени-кореспонденти НАН України, крім випадків, коли цим Статутом передбачено інше».

У Проекті Статуту п. 20 залишається незмінним, тоді як п. 21 суттєво модифікується. {«21. Право ухвального голосу на Загальних зборах НАН України мають дійсні члени та члени-кореспонденти НАН України, крім випадків, визначених цим Статутом або окремим рішенням Загальних зборів НАН України»}. Таке доповнення надає Загальним зборам можливість приймати рішення, які виходять за межі Статуту, затвердженого Кабміном України. Тобто знову бачимо пріоритет внутрішнього академічного унормування над існуючою загальнодержавною законодавчою базою.

Але ж невід'ємною засадою побудови громадських (демократичних!) організацій є те, що їхні загальні збори обов'язково проводять за участю всіх членів² (на практиці – їх кваліфікованої

¹ Прийом, який постійно використовується в нормативній галузі для вирішення ключових питань на тлі індивідуальних. Зверніть увагу, наприклад, на формулювання норми про те, кому належить контроль за використанням академіями державних ресурсів.

² Частина 3 ст. 6 Закону «Про об'єднання громадян»: «Всі основні питання діяльності об'єднань громадян повинні вирішуватись на зборах всіх членів або представників членів об'єднання». На превеликий жаль, за часів Віктора Януковича це принципове положення було вилучено із Закону «Про громадські об'єднання», який замінив Закон «Про об'єднання громадян». Тим самим була відкрита реальна можливість перетворення демократичних за назвою громадянських організацій на тоталітарні організації компартійного зразка з їхнім принципом демократичного централізму, всі принципові рішення в яких приймає верхівка. Про свідомий тоталітарний ухил авторів закону свідчить те, що з нього взагалі вилучені норми стосовно процедур прийняття рішень. Важко не погодитися з оцінкою Верховної Ради доби Януковича, яку дав нинішній Президент України Петро Порошенко: «Вона довгий час була слухняним інструментом у руках диктатора» // Голо-

більшості). Тому стає шкода декількох сотень іноземних членів усіх академій (у НАНУ таких набирається добряче – аж 130), бо все ж таки статuti визнають їхнє членство, хоч і декоративне (без права брати участь в управлінні академіями).

Проте якими словами висловити почуття, що їх викликає зазначена частина статутного речення, якщо зрозуміти інші її наслідки? Десятки тисяч наукових працівників НАНУ (та інших академій, статuti яких містять подібне положення) відсторонено від управління академіями, які повністю контролювані абсолютно меншістю наукової спільноти (академіками і членами-кореспондентами). Адже до складу академії входять «пересічні» науковці (серед яких є справді видатні вчені) у такий же спосіб, що і члени згаданих трьох видів. Окрім того, представники більшості є громадянами не нижчого, ніж представники меншості, сорту, з таким самим переліком прав. Тоді чому ж більшість «об'єднаних» НАНУ членів виявилася позбавленою свого права управляти НАНУ, здійснюючи його в найбільш демократичний спосіб – через пряме виборче право, і таким чином впливати на розвиток усієї наукової сфери в Україні?

А може, є певні компенсаторні механізми, які допомагають науковцям без персонального статусу подолати вказану вище вад у Статуту? Може, інтереси «невизнаної» більшості враховуються під час виборів дійсних членів і членів-кореспондентів, так що більшість, хоч і опосередковано, впливає на прийняття рішень у науковій царині? В світлі такого припущення варто ретельно розглянути спосіб (порядок) проведення виборів персональних членів ГО «НАНУ», котрі після обрання матимуть право вирішального голосу на Загальних зборах. З'ясувавши ступінь демократичності цих виборів, ми зможемо дійти висновку про принципи, на яких побудоване галузеве нормативне регулювання, здійснюється галузева влада та за якими відбувається формування титульних наукових еліт України.

На жаль, результати такого аналізу невтішні. Надії на демократичність обговорюваних виборів розвіює сам Закон про науку: у 1991 р., за півроку до прийняття Закону «Про об'єднання громадян», законодавець поквапився закріпити це виняткове право за загальними зборами академій невідомого законодавцю (і на-

роду України) складу і порядку формування (в цьому ми переконалися вище). Відповідна частина статті 15 Закону про науку є останньою і, як на зло, тринадцятою:

«Загальні збори Національної академії наук України та національних галузевих академій наук мають виключне право вибирати вчених України дійсними членами (академіками) та членами-кореспондентами, а іноземних вчених – іноземними членами відповідних академій». Автори та лобісти Проекту Закону надають такого великого значення повноваженням Загальних зборів з обрання нових персональних членів, що двічі повторюють практично те саме розділене двома абзацами формулювання в межах одного положення 6 статті 17. {«Вищим органом Національної академії наук України є загальні збори НАН України, що включають дійсних членів НАН України, членів-кореспондентів НАН України та делегованих працівників наукових установ НАН України. До виключної компетенції Загальних зборів НАН України належить обрання дійсних членів НАН України, та членів-кореспондентів НАН України, та іноземних членів НАН України, ухвалення Статуту Національної академії наук України, обрання Президії НАН України та Президента НАН України. У голосуванні на загальних зборах НАН України при обранні дійсних членів з правом ухвального голосу беруть участь тільки дійсні члени НАН України, а при обранні членів-кореспондентів НАН України – дійсні члени НАН України і члени-кореспонденти НАН України.} {Загальні збори Національної академії наук України мають виключне право обирати вчених України дійсними членами (академіками), членами-кореспондентами НАН України, а іноземних вчених – іноземними членами НАН України.}

Таким чином, наукова спільнота України позбавляється як права участі в загальних зборах академій (прямого або опосередкованого, наприклад через представницький механізм), так і прямого права обирати тих, хто братиме участь у цих зборах (академіків і членів-кореспондентів). Фактично при обранні нових персональних членів діє відверта дискримінація науковців без академічних регалій. Вона не надає права обирати нових персональних членів решті кваліфікованих науковців – як тих, хто працює в НАНУ, так і з інших наукових установ та університетів. Уявімо фантастичну виборчу систему, за якою, скажімо, право обирати нових депутатів Верховної Ради мають тільки вже обрані депутати¹.

¹ До речі, не лише вище керівництво НАНУ і політики, а й багато хто з пересічних науковців полюбляють риторично посилатися на демократичні засади академії, закладені

її засновниками, насамперед В. Вернадським. Але ці посилання є досить ситуативними, кон'юнктурними і не пов'язані з іншими проявами як демократизму, так і тоталітаризму в історії української науки. Прикладом першого є досить нетипове для радянської системи положення зі Статуту АН УРСР про участь певним чином обраних представників усіх наукових установ України в обранні її дійсних членів. Нагадаємо, що § 72 і § 73 першого Статуту Академії містив, м'яко кажучи, не надто демократичне положення, що створювало потенційну загрозу її перетворення на замкнену кастову організацію, доступ до якої вирішували вже наявні її члени. Цей Статут надавав виключне право на обрання нових членів Спільному Зібранню, яке складалося з уже обраних членів. Див.: Статут Української Академії наук у Києві (затверджений гетьманом П. Скоропадським 14 листопада 1918 року) // *Шемчученко Ю. С., Усенко І. Б., Чехович В. А., Оніщук М. В., Нагребельний В. П.* Правовий статус Академії наук України (історія та сучасність). – К.: Наукова думка, 1993. – С. 183.

За короткотривалої доби українського відродження тридцятих років минулого століття було запропоновано демократичний механізм обрання дійсних членів, в якому, принаймні формально, брали участь науковці всієї країни. Ось як він виглядав згідно з Постановою Ради Народних Комісарів УСРР «Про поповнення Всеукраїнської Академії Наук новими дійсними членами та про Порядок вибору їх» від 16 квітня 1929 р.:

«7. Після оголошення в пресі прізвищ кандидатів Президія Всеукраїнської Академії Наук утворює особливі комісії з:

- 1) дійсних членів-академіків по відповідній науковій дисципліні та суміжних з нею;
- 2) представників наукових установ УСРР (Харкова, Києва, Одеси, Дніпропетровська), АМСРР та Українського Центрального Бюро секції наукових робітників професійної спілки робітників освіти.

Увага. Вибори цих представників наукових установ переводяться на зборах наукових установ, вищих шкіл, та науково-громадських організацій, за порядком, що його встановлює Народній Комісаріят Освіти.

8) На протязі двох тижнів зі дня своєї організації зазначені комісії повинні обговорити висунуті кандидатури та подати їх в кількості відкритих вакансій до Ради та відділів Всеукраїнської Академії Наук.

9) Для того, щоб у виборах нових дійсних членів Всеукраїнської Академії Наук взяли безпосередньо участь широкі кола діячів науки, вибори нових академіків переводити на поширеному засіданні Ради Всеукраїнської Академії Наук з участю представників наукових установ УСРР.

Увага 1. Кількість представників наукових установ встановити в 25 осіб.

Увага 2. Представники зазначених у цьому артикулі наукових установ беруть участь у поширеному засіданні Ради Всеукраїнської Академії Наук на загальних для всіх членів цієї Ради підставах.

Увага 3. Вибори представників наукових установ переводяться:

а) безпосередньо від найголовніших, за визначенням Народнього Комісаріату Освіти, наукових установ УСРР;

б) на міських конференціях наукових установ та вищих шкіл по містах: Харкову, Київі, Одесі, Дніпропетровську.

Ці міські конференції скликаються від комісій в складі представників Всеукраїнської Академії Наук, Народнього Комісаріату Освіти та місцевих Секцій наукових робітників.

Порядок скликання та переведення цих міських конференцій *визначає* (курсив наш. – *Авт.*) інструкція, затверджена від Народнього Комісаріату Освіти УСРР у порозумінні з Президією Всеукраїнської Академії Наук». Див.: *Op. cit.*, с. 196.

Про другу відверто тоталітарну зміну в Статуті свідчить доповнення до статті 33 Статуту АН УРСР, введеного Постановою Ради міністрів Української РСР від 17 серпня 1979 р. «Про внесення змін і доповнень до Статуту Академії наук Української РСР»: «доповнити абзацом першим у такій редакції:

«Дійсні члени і члени-кореспонденти Академії наук УРСР в разі втрати ними громадянства СРСР вибувають із складу членів Академії наук УРСР». *Op. cit.*, с. 255.

Зауважимо, що коли йдеться про депутатів, то діє загальне виборче право. Які ж раціональні причини того, що у виборах персональних членів не беруть участь найбільш кваліфіковані представники українського народу¹, котрі знають про професійно-наукові якості та доробки кандидатів в академіки значно більше, ніж пересічний виборець про свого майбутнього обранця до Верховної чи місцевої рад?

Отже, проведений системний аналіз норм Статуту щодо важливих аспектів виборчої системи академії позбавляє будь-яких надій на демократичність організації влади і формування еліт у галузі. Влада цілковито належить групам людей, які за встановленими ними ж правилами здобули цю владу, ставши академіками і членами-кореспондентами (переважно ще в радянські часи). Про це свідчать норми, за якими встановлено, кого обирають академіками і членами-кореспондентами: абсолютно розмиті критерії такого членства («видатні досягнення» і «визначний внесок»), жорстка квота членства і його довічний характер, не пов'язаний з результативністю наукової роботи, довічна плата за членство як найбільш яскравий² із проявів відвертої дискриміна-

Враховуючи політичні обставини тих часів, метою цього доповнення було запобігання виникненню проявів вільнодумства серед персональних членів АН УРСР. Як нам усім відомо, воно досягло своєї мети – українських Сахарових не знайшлося, а комуністично-русофільський характер НАНУ зберігається й досі. Життя, в тому числі й академічне, сповнене парадоксів, один з яких пов'язаний з уже згаданим казусом Глазьева. Розв'язати цю проблему ані керівництво НАНУ, ані його «передовий» правовий підрозділ разом з Національною академією правових наук не бажають хоча б на підставі прецеденту. Йдеться про можливу модифікацію зміни до Статуту УАН («§ 62 доповнити так: «Дійсні члени академії при своєму затвердженні повинні скласти присягу на вірність Українській Народній Республіці»»), що була внесена Законом Директорії УНР про зміну Статуту Української Академії Наук у Києві від 3 січня 1919 р. Таке доповнення дало б юридичні підстави для виключення з НАНУ тих, хто цю присягу явно порушує, зокрема відвертих українофобів.

¹ Формально всі кандидати на заміщення вакансій мають зробити доповідь про свої досягнення в тій галузі, в якій вони претендують на обрання. Присутніми можуть бути всі бажаючі співробітники НАНУ та сторонні науковці, які мають право виступити з оцінками наукових досягнень претендентів. Але у підсумковому голосуванні беруть участь тільки персональні члени.

² Іншим таким проявом є наявність переваг для особистого професійного розвитку за ознакою персонального членства в НАНУ (див. пункт 39 Статуту НАНУ: «Члени НАН України мають переважне право на надання їм умов для здійснення наукових досліджень в установах НАН України»). Цей пункт за тим самим номером залишився незмінним у Проекті Статуту). Знову зробимо посилання на перший Статут, на який так полюбують посилатися представники академічного істеблішменту, демонструючи вибірковість аргументації. Тут вони звертають увагу лише на ті моменти, які можна трактувати на власну користь, на збереження та збільшення власних привілеїв. У першому Статуті є таке положення: «§ 67. Дійсні члени Академії користуються всіма правами, які дає найвищий науковий ступінь» // Наказ Гетьмана всієї України п. Скоропадського про призначення дійсних членів Української Академії Наук від 14 листопада 1918 р. по Міністерстві народної освіти та мистецтва. Ор. cit., с. 183. На ті часи найвищим науковим «ступенем» був

ції як на рівні осіб на додаток до рівня організацій, так і за ознакою формально визнаного членства в громадській організації¹. Останнє пов'язане з тим, що представники більшості також є членами ГО «НАНУ», проте фактично невизнаними, чії повноваження впливати на ухвалення рішень виявилися узурпованими меншістю. Тому найважливіші вибори відбуваються без участі переважної частини наукової спільноти, яку об'єднують академії. Ці ГО в цьому сенсі не визнають пересічних науковців своїми членами, навіть членами «другої категорії», бо їхнє право обирати цинічно підмінено правом бути поінформованими про такі вибори².

За умов відсутності демократії академії як організації можуть демонструвати здатність лише до самозбереження та самовідтворення, забезпечуючи кастовість членства³ та неефективність роботи, що невідворотно має призвести до фізичного виродження організації з такою моделлю управління. Відсутність залежності ресурсозабезпеченості академії від результатів їх діяльності (контроль витрачання ресурсів належить самим академіям!) підтверджує попередню думку про існування штучної міцної оболонки, яка відмежовує академії від зовнішнього світу, ви-

«ступінь» академіка Російської Академії Наук. Серед призначених членів УАН її мав тільки В. Вернадський. За винятком однієї особи решта мали «ступені» професора університету/інституту, заслуженого професора університету/духовної академії, заслуженого ординарного професора, ординарного професора. Крім підвищення формального статусу призначених дійсних членів Академії до найвищого в ті буремні часи статусу, що дало якусь «заціпку» для надання в часи правової аномії можливості займатися оплачуваною науковою працею, цей параграф створював легальну можливість обрання до лав Академії визнаних українських учених, які не мали ніякого «наукового ступеня». Справді, як легко переконатися, ним був член-секретар Комісії по розбору давніх актів Орест Іванович Левицький. Ор. cit., с. 188. На нашу думку, між змістами цього давнього параграфа і сучасного положення про «переважне право» існує прірва.

¹ Вважаємо, що норма, яка встановлює довічну плату за членство прямо суперечить ст. 24 Конституції України: «Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.» і ч. 1 ст. 7 Закону «Про об'єднання громадян»: «Належність чи неналежність до об'єднання громадян не може бути підставою для обмеження прав і свобод або для надання державою будь-яких пільг і переваг». {Ч. 1 Ст. 5 Закону «Про громадські об'єднання»: «Належність чи неналежність до громадського об'єднання не може бути підставою для обмеження прав і свобод особи або для надання їй органами державної влади, іншими державними органами, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування будь-яких пільг і переваг.»}

² Пункт 30 Статуту НАНУ: «Вибори і передвиборна кампанія проводяться на демократичній основі, в умовах повної поінформованості наукової громадськості...» Президія ніяк не реагує на часто проголошувані заклики дотримуватися цього пункту. Див.: *Хаврусь В. Корупційні сутінки НАНУ*. http://gazeta.dt.ua/SCIENCE/koruptsiyni_sutinki_nanu.html.

³ Див.: *Восленский М.* Номенклатура. – Москва: Советская Россия, 1991.

ключаючи можливість істотного (як це було у випадку СРСР) впливу зовнішніх факторів, що спрацьовували б як стимули до академічного реформування. (Серед факторів такого впливу за радянської доби найсуттєвішим було керівництво компартії.) Своєю чергою, це гарантує безперешкодний розвиток академіями лише однієї «науки проїдати», якій підпорядковані всі інші науки. Розвиток окремих наук, зокрема фізики та біології, в Україні відбувається не завдяки, а всупереч існуючим законодавству, статутам і традиціям.

Зрештою варто проаналізувати, чи може вважатися членство в одній із державних академій України *отриманим званням*, як це заповідливо зазначає КМУ в своїх постановах, а Президент України – в указах¹? Можливо, ми трішечки розчаруємо читача, незнайомого з візантійською кухнею вітчизняного керівного «прошарку», але змушені наголосити, що, попри суспільні стереотипні погляди, академік (член-кореспондент) не є званням, якими є, скажімо, звання професора чи доцента. Саме тому і Закон про науку, і Статут НАНУ старанно уникають використання цього терміна (перевірте!). Справа в тому, що згідно з Конституцією України, звання може встановлюватися виключно на підставі закону², оскільки воно свідчить про визнання державою (а в її особі й народом) певного рівня кваліфікації, заслуг чи компетентності тієї особи, яка звання отримує. Натомість члени академії обираються Загальними зборами максимально закритої (принаймні формально) від державного впливу громадської організації, чим забезпечена безперервність корпоративних традицій і самозбереження академій як організацій, хоча фінансування відбувається за рахунок спустошення державної скарбниці. У радянські часи цей контроль від імені держави здійснювали відділи науки та вищих навчальних закладів ЦК Компартії України. Справа іноді доходила до кумедних випадків, коли кандидат наук змушував, усупереч «непорушному» Статуту, вкотре голосувати

¹ Див.: Указ Президента України від 20 березня 2003 року, № 243/2003 «Про збільшення розміру довічної плати за звання дійсного члена та члена-кореспондента Національної академії наук України та галузевих академій наук» (Із змінами, внесеними згідно з Указом Президента № 64/2005 від 21.01.2005); постанова КМУ від 20 липня 1998 р. № 1105 «Про збільшення розміру плати за звання дійсного члена та члена-кореспондента Національної академії наук», постанова КМУ від 27 червня 2001 р. № 735 «Про збільшення розміру довічної плати за звання дійсного члена та члена-кореспондента галузевих академій наук».

² Пункт 6 частини другої статті 92 Конституції України каже: «Виключно законами України встановлюються: ...6) військові звання, дипломатичні та інші спеціальні звання...»

сивих докторів наук та навіть персональних членів, які насмілилися не обрати з першого разу до своїх лав кандидатуру, що була заздалегідь узгоджена та рекомендована до обрання «директивними» органами. До речі, саме так обрано особу, що завжди ставила під сумнів доцільність існування незалежної України і була «науковим» радником Януковича. Мабуть, за близьке нинішнім академікам гуманітарної курії радянське кар'єрне минуле цей партійній наглядчак нещодавно став членом сучасної НАНУ. Ворон ворону ока не виклює. Симптоматично, що тодішнє засідання проводив колишній керівник академічного українського відгалуження радянського наукового атеїзму, потім директор Інституту наукового атеїзму при ЦК Компартії України, нині академік НАНУ, мовою вітчизняних академіків – «видатний культуролог», і перша за рангом посадова особа, котра «відповідає» за розвиток філософії, історії, соціології та права в НАНУ.

Отже, статус академіка (члена-кореспондента) може означати лише успішне дотримання такою особою корпоративних традицій і цінностей, притаманних академіям як організаціям вищеозначеного ґтибу. Це приводить нас до висновку, що академік є таким само липовим званням, як – за радянських часів – звання члена комуністичної партії¹, а його віднесення актами влади до звань є абсолютно необґрунтованим. Цікаво, що автори, лобісти, сьогоднішні й майбутні бенефіціари нових проектів Закону про наукову та науково-технічну діяльність та Статуту НАНУ настільки переконані в необхідності їх прийняття, що не звернули увагу на кричущу неконституційність академічних звань. Теперішній зміст слів «академік» і «член-кореспондент» є всього-навсього закарбованим у суспільну пам'ять радянським кліше, яке довго й успішно насаджувалося тодішньою владою поряд із ритуальними визначеннями «радянський народ», «справжній комуніст», «простий робітник», «трудолюбивий», «дружба народів», «боротьба за мир». Проте змінюються часи, а тому мусять ламатися й стереотипи, серед яких і недоречно ототожнення членства в якійсь державній академії України зі званням.

¹ Не будемо поширювати аналогію далі й згадувати про представників інших радянських псевдоеліт, як-от директор магазину, зокрема комісійного, чи продовольчої або овоочевої бази, належність до яких свого часу викликала більше шанування, ніж, скажімо, звання професора.

Правові висновки

Настав час підбити підсумки проведеного вище аналізу ядра законодавства України в науковій сфері, яким закладено «носієний каркас» або «стрижень» організаційної моделі регулювання правовідносин у галузі, стратегічно важливій для країни, що прагне виборсатися з правового, вкритого радянським пилом павутиння. Зробимо це на тлі концентрованого викладу логіки, закладеної її творцями в нормативне регулювання правовідносин усередині галузі.

Неупереджений аналіз виявив, що сьогодні, як і впродовж 24 років незалежності України і 19 років, що збігли з моменту прийняття нею Конституції 1996 р., засади організації наукової сфери все ще залишаються неврегульованими відповідним суб'єктом (єдиний суб'єкт влади в державі – народ України в особі Верховної Ради України) й у належний спосіб (виключно через закон!). Чинний Закон та Проект Закону в цій частині лише імітують регулювання. Замість визначення конкретної моделі організації науки в Україні Закон хіба що згадує в невідомий спосіб відібрані «реперні точки» (окремі фрагменти) в цілому туманній моделі. Формальний каркас останньої складається із суб'єктів із певними назвами (НАНУ і галузеві академії), проте цілковито невизначеної юридичної природи, невідомої чинному правовому полю України. Саме зазначеним суб'єктам законодавець із удаваною скромністю передає переважну частину своїх виключних владних повноважень, не зважаючи на пряму заборону Конституції відчужувати отриману ним від народу законодавчу владу. Все це відбувається тому, що матеріальні інтереси владних структур і академічної верхівки збігаються.

Підкреслимо, що Закон і Проект Закону наділяють академії також повноваженнями на власний розсуд розпоряджатися (через свої загальні збори, згідно зі статутами) отриманою від законодавця всеохоплюючою владою над галуззю, в тому числі визначати нормами статутів власну структуру. Жодних реальних важелів контролю з боку держави законності сформованої таким чином структури (що в правовій державі підлягає регулюванню лише на рівні закону) Закон та його поки ще не народжений спадкоємець Проект Закону не містять. Очевидно, держава розглядає статuti академії як беззаперечно ідеальні з точки зору верховенства права, а їх творців як сакральних носіїв правової істини.

Такий безвідповідальний підхід до правової науки та правової практики не може не наразити Україну на суттєву небезпеку узурпації влади через створення галузевої «держави в державі». Утримання академіями галузевої влади закріплюється Законом та Проектом Закону як принцип самоврядності академій і діє не в межах, визначених принципом правозаконності (верховенства права), самоочевидних для правової держави, а, навпаки, принцип правозаконності діє лише в межах, визначених принципом самоврядності академій. Таким чином, сферу галузевих правовідносин проголошено виключеною зі сфери дії принципу верховенства права.

Задача позицій законодавцем була радісно закріплена академіями в їхніх статутах, де академії, сповна використавши свої владні повноваження, впевнено добудували решту фрагментів носійного каркаса організації науки в Україні. При цьому вони формально законно скористалися принципом самоврядування, щоправда, на підставі тоталітарного розуміння закону, притаманного вихідцям із номенклатурного середовища. Представлені там схеми управління дають нам, врешті-решт, можливість ідентифікувати правову природу академій як юридичних осіб (організацій). Отже, за всіма ознаками побудови й управління вони є об'єднаннями громадян (ОГ) з підпорядкованою їм мережею підприємств (інститутів), матеріальне забезпечення діяльності яких гарантовано здійснює держава. Цікаво, що Закон і Проект Закону поширюють на частину правовідносин щодо повного ресурсного забезпечення академій державою звичайне співвідношення принципів верховенства права і самоврядування, на відміну від зворотного співвідношення принципів у діяльності академій, котра здійснюється після отримання фінансових вливань. Тобто Президія каже Державі: «Як платити, так ти головна, а як користатися майном, то, вибач, тут моє зверху!»

Головною і чи не єдиною системною ознакою, яка відрізняє принципи побудови академій і управління ними від стандартних для ГО засад (в розумінні чинного правового поля) є цілком свідоме утвердження та застосування положення про нерівність працюючих в академії осіб у сенсі членства в академіях. Така позиція є абсолютно неприйнятною в межах демократичного права. Водночас дискримінація за типом членства є «нормальним» явищем у праві тоталітарному. (Згадаймо знову, як останнє

надавало винятковий статус «джерела всіх джерел» такому ГО, як Компартія СРСР.)

Дискримінація простежується при аналізі двох обставин. *Перше*, на рівні осіб (Статут НАНУ стверджує, що НАНУ об'єднує дві категорії осіб, проте бере участь в управлінні НАНУ лише перша й непропорційно менша з них. Ці особи названі дійсними членами (членами-кореспондентами) академій, тільки вони є членами вищого органу управління останніми (загальних зборів), здійснюючи розподіл влади в галузі. Вони також перерозподіляють наявні особисті, в тому числі матеріальні, переваги на свою користь, не кажучи вже про довічну плату за членство, освячену Законом і Статутом. Водночас цей Статут уникає висвітлення питання про статус осіб другої категорії, наче їх НАНУ і не об'єднує). *По-друге*, дискримінація виникає і на рівні організацій, забезпечуючи виключний і безумовний, за відсутності будь-якої конкуренції з іншими ГО, доступ академій до державної скарбниці. Це відбувається так само, як у славні комуністичні часи, коли існували одержавлені псевдогромадські організації (спілки письменників, художників, журналістів, галузеві профспілки, академії наук тощо), по одній на кожну галузь неосяжної країни (з філіями в нібито незалежних республіках). Таким чином можна було простіше контролювати відповідний «контингент», а слухняність порадянськи освіченої та вихованої інтелігенції, як відомо, гарантували і стимулювали підвищеною оплатою. Декорація режиму завжди віддячувала Компартії своєю, якщо й не щирою відданістю, то принаймні зовнішньою покорою.

Оскільки засадничі норми, які визначають теперішнє правове підґрунтя академій, зосереджені в положеннях статутів, то саме незмінність змісту останніх забезпечує стабільність всієї цієї схеми організації науки в Україні, зокрема академій як уособлення зовнішнього блиску та глибинних негараздів наукоподібного істеблішменту. Характер цих норм, вельми сумнівний щодо конституційності, робить суспільну позицію академій, а отже, і її номінальної еліти, особливо хиткою. За своєю природою статuti піддаються зміні незрівнянно легше, ніж закони – достатньо лише змінити думку кількох сотень членів загальних зборів (які до того ж як науковці мають бути схильними до критичного мислення).

Непоборною гарантією унеможливлення «непередбачуваної» зміни правил гри через зміну положень статутів може бути лише запрограмований конформізм належним чином підібраних ви-

борців, якого можна досягти лише через надання особистих переваг і особливих правил відбору для тих, хто приймає статuti – самих членів академій. Гарантією цієї гарантії може бути тільки вбудована в систему кастовість, коли по-справжньому видатні науковці, які не можуть не вирізнитися критичним мисленням, мають завжди становити кількісно незначну і не впливову меншість, котра гратиме радше «декоративну» роль для зовнішніх спостерігачів, прикриваючи собою розквіт головної з добре розвинених в Україні наук, яку дотепно називають «наукою проїдати».

Тому розмиті критерії членства в академіях – це цілком законіомірний і чи не єдиний інструмент захисту верхівками академій їх теперішнього статус-кво, що є підґрунтям всієї схеми організації вітчизняної науки. Введення прозорих раціональних критеріїв набуття й збереження членства в академіях є загрозою втрати членства незаслужено пошанованою більшістю академіків, а тому будь-які подібні спроби правляча каста розглядає як посягання на подальше безтурботне існування академій. Безумовно, вони будуть відчайдушно опиратися. Аналогічний спротив очікує і критерії прозорості щодо внутрішнього розподілу фінансування між структурами академічних комплексів, визначення положень про академічну інфраструктуру (підпорядковані членам академій інститути, лабораторії), які затверджують ті самі члени на загальних зборах. І це природно – хронічна тяжка хвороба стовбура виключає можливість повноцінного живлення бодай якогось листочка ієрархічного організаційного дерева. Це позбавляє сподівань на можливість академій розвиватися в корисному для суспільства напрямі і проводити будь-які суттєві реформи за власною ініціативою. Водночас усвідомлення громадськістю цього злякисного консерватизму сприятиме їх невідворотному, глибокому реформуванню, ініційованому зовнішніми щодо НАНУ та інших академій чинниками.

Чи будуть такі реформи успішними? Це залежить від спільних зусиль якісно нової влади і свідомих науковців. У кожному разі спонукані ззовні реформи відбудуться, аналогічно тому як у розгромленій союзниками Німеччині за сприяння англосаксонських адміністрацій було реформовано економіку, культуру та свідомість німців. В українській, розбещеній неробством та сервілізмом науці теж існують невеликі, але морально здорові наукові острівці, з яких згодом може вирости справжній науковий континент.

Порівняння чинної моделі організації науки з її радянською попередницею показує майже абсолютну їх ідентичність, що й не дивно, адже з 1962 року НАНУ очолює один і той самий академік та громадський діяч – Б. Патон. Факт збереженої ідентичності спонукає соціальних дослідників до спроби реконструювати, як могли в минулому розвиватись – і, швидше за все, розвивалися – події всередині української наукової верхівки.

Академії як організації були створені групами людей (теперішніми громадянами України), які отримали свій статус і відповідні переваги за радянської влади на підставі тодішніх правил гри і становили титульну наукову еліту комуністичного зразка. Ще 1991 р. вони миттєво зрозуміли загрозу своєму статусу і бонусам при заміні радянської моделі організації науки на систему, адекватну новим реаліям і цінностям.

Сприймавши проведені під час зміни державного ладу реформи лише як формальне перефарбування стін і даху своєї старої номенклатурної оселі, вони успішно підштовхнули незрілого, переважаного радянськими стереотипами законодавця на створення такого закону, в якому НАНУ відтворювалася на місці АН УРСР, заплямованої служінням несправедливій справі, як організація, котра начебто не підпадає під жодну правову класифікацію. Це давало змогу залежно від ситуації грати роль або такого собі «міністерства науки», або повноцінної громадської організації. Інші академії, що виникли, як поганки на задвірках занедбаної садиби, пройшли дещо інший, коротший шлях. Втім, вони прибули до того самого «місця призначення», яке ми тут обговорюємо.

Так, через відтворення радянських правил організації науки (які за нових часів уже формально підтримувалися «реперними» нормами законів) титульна наукова еліта, сформована за незмінними правилами, змогла не тільки успішно відтворитися, чисельно примножитися і зберегти свій статус та переваги, а й суттєво збільшити останні. Не може не викликати захоплення у спостерігачів той вищий пілотаж бюрократичного натхнення в отриманні академіями владних повноважень (законотворчих і виконавчих), які насправді мають належати народу України. За компартійних часів науковим функціонерам таке не могло й наснитися.

За час незалежності так і не було проведено глибокого системного правового аналізу законодавства про науку, воно не було перевірене на відповідність іншим законам. Академії уникли й розгляду справ про конституційність найбільш сумнівних поло-

жень Закону про науку в Конституційному Суді України¹ та оскарження положень їхніх статутів у звичайному суді. І, нарешті, головним чинником, на який розраховувала стара і досі правляча еліта (і в цьому вона, на жаль, не помилилася), стала незрілість професійно-наукового сектора громадянського суспільства, обтяженого комплексом «великого брата-академіка» і «маленького гвинтика» науковця-неакадеміка.

Таким чином, в існуючому правовому полі, нібито заснованому на демократичних цінностях, з'явився галузевий «анклав» прорадянського права, в якому відчуження законодавцем переданого йому народом України виключного права регулювати засади правовідносин у науковій сфері призвело до порушення засад Конституції України й панування в «анклаві» чужорідних щодо неї принципів. Це саме той випадок, про який говорив німецький правознавець Рудольф Іеринг: «Під виглядом права жахливе беззаконня може брати гору над самим правом»².

Втім, явна неефективність норм цього «анклаву» (як і всього радянського права) – не найбільша з його вад. Найгіршим є те, що сама природа сучасної правової матерії наукової галузі є настільки несумісною з природою матерії чинного права, заснованого на демократичних засадах, що це уможлиблює віднесення її до антиматерії. Така гіпербола є цілком обґрунтованою з огляду на войовничість, з якою ця антиматерія торує свій шлях, висуваючи альтернативи принципу верховенства права і зухвало декларуючи в заключних положеннях Закону вимогу привести положення інших законів у відповідність зі своїми нормами: «Прикінцеві положення. Стаття 1. Пункт 2. «Кабінету Міністрів України: забезпечити в шестимісячний термін прийняття нормативно-правових актів, передбачених цим Законом; привести у двомісячний термін свої нормативно-правові акти у відповідність з цим Законом». {Прикінцеві положення. Стаття 2. «Кабінету Міністрів України: розробити та подати на розгляд Верховної Ради України проекти законів України про внесення змін до Податкового та Бюджетного кодексів України у зв'язку з набранням чинності цього Закону; забезпечити в шестимісячний строк прийняття норма-

¹ Як це сталося із Законом «Про професійні спілки», коли положення статті 11, які обмежують право громадян на свободу об'єднання, визнано такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними), згідно з Рішенням Конституційного Суду України від 18.10.2000 р. № 11-рп/2000.

² *Іеринг Р.* Борьба за право. – Москва: Феникс, 1991. – С. 225.

тивно-правових актів, необхідних для реалізації цього Закону; привести у двомісячний строк свої нормативно-правові акти у відповідність з цим Законом».

Неминучій анігіляції правової матерії поки що запобігає лише «прокладка» гарантованого державного ресурсного забезпечення і теперішній жалюгідний стан професійної і громадянської гідності, притаманний науковій спільноті України. Проте не полишаємо надію на усвідомлення пересічними науковцями свого права брати участь у законотворчій діяльності, впливати на формування законодавства в галузі на всіх рівнях і на майбутню співпрацю представників наукової більшості із законодавцем. Якщо санації наукової сфери не вдасться досягти у «мирний спосіб», то, напевно, доцільним було б звернення вцілілих науковців-ентузіастів і (або) їхніх громадських організацій до Конституційного Суду України, судів України і Європейського Суду з прав людини в Страсбурзі¹, котрі, на наше переконання, підтвердять правильність висновків наведеного аналізу і започаткують відродження науки в Україні.

З'ясувавши основні риси організаційно-правового статусу державних академій, розглянемо ще два проблемних питання академічної науки як інституції. Перше стосується добору академічної еліти та його критеріїв, а друге – застосуванню в нас вироблених на Заході оцінок ефективності фундаментальної наукової діяльності.

Почнемо з першого. За самою ідеєю створення державних академій російського зразка їхніми персональними членами мають бути найкращі дослідники, рівень досягнень яких значно перевищує рівень наукових результатів, отриманих рештою науковців. Персональні члени, як намагаються втовкмачити суспільству, це – уособлення наукової еліти. Але що таке еліта?

¹ У липні 2006 року для України набув чинності Протокол № 12 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (теперішня назва – в удосконаленому перекладі українською – Європейської Конвенції з прав людини. http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_UKR). Цей Протокол є потужним міжнародним інструментом захисту принципу рівності при здійсненні *будь-якого* права (в тому числі права на професійний розвиток), а не тільки тих, що прямо захищені цією Конвенцією (як було до ратифікації цього Протоколу законом України № 3435-IV від 09.02.2006). Це докорінно збільшує перспективність судового захисту принципу рівності в судах України.

РОЗДІЛ III

ЕЛІТИ І ЦІННОСТІ

Етос науки пов'язаний з емоційно забарвленою сукупністю правил, установок, звичаїв, вірувань, цінностей та передумов, які накладають зобов'язання на науковця. Деякі складники цієї сукупності можна вважати методологічно бажаними, втім, дотримання правил не продиктоване виключно методологічними міркуваннями. Цей етос, як і будь-які соціальні коди, підтримується почуттями тих, кого він стосується. Порушення етосу стримують традиційні табу та несхвальне емоційне реагування його прихильників. Якщо вже ефективний етос такого типу має місце, то обурення, зневага та інші прояви антипатії спрацьовують майже автоматично задля стабілізації існуючої структури.

Р. Мертон¹

Поняття еліти

Панівні в суспільстві цінності не спустилися з платонівських небес. Їх авторами, носіями, інтерпретаторами, бенефіціарами і палкими апологетами є представники суспільних еліт, схильні тлумачити існуюче становище як найкраще з можливих. Науковий істеблшмент, а насамперед особи, які розробляють і приймають принципи рішення та контролюють їхнє виконання, не є винятком. Тому є потреба зупинитися на аналізі поняття еліти.

Пропонуємо читачеві уявити себе на узбережжі одного з південних морів. Після трьох днів виснажливого бездумного відпочинку ви починаєте, напевно, нудьгувати й думаєте про більш інтелектуальні розваги. Коли ви дивитесь на пляж, всіяний дрібною галькою, вам спадає на думку взяти в жменю трохи гальки й розсортувати її за розміром. Як стверджує теорія імовірності та підтверджує досвід, яку б купку гальки ви не взяли, вибірки матимуть одну спільну рису. А саме: у вас буде незначний відсоток дуже маленьких і дуже великих камінців. Водночас більшість ваших об'єктів буде середнього розміру. Аналогічний результат ви отримаєте незалежно від того, який інший статистичний параметр ви візьмете за критерій класифікації. Наприклад, це може бути вага чи відхилення від сферичної форми ваших камінців. Між одними класифікаціями є кореляції, між іншими немає. На-

¹ Merton R. Social Theory and Social Structure. – New York: The Free Press. – 1968. – P. 596.

приклад, класифікація за розміром корелює з класифікацією за вагою, але не з класифікацією за схильністю до сферичності.

Аналогічна ситуація має місце, якщо класифікувати людей за притаманними їм якостями: за зростом, вагою, фізичною силою, пам'яттю, здатністю виконувати подумки складні арифметичні операції тощо. Відомо, що представникам *Homo sapiens* притаманні численні фізичні, розумові й творчі якості, чесноти і вади. Будь-якому конкретному індивіду від народження властивий певний спектр здібностей, кожна з яких може потенційно існувати і бути розвинена тією чи тією мірою. Власне, ця обставина є однією із засад, які спонукають до розподілу суспільної праці, без якого неможливе існування розвинутої людської спільноти¹.

Будь-яка здібність може слугувати відповідним критерієм для формального поділу людей на певні групи. Дійсно, майже у кожної людини є схильність до певного роду діяльності. Настільки ж незаперечним є й те, що у деяких індивідів ця схильність до конкретних занять розвинена дуже сильно, що відрізняє таких людей від оточення. Відносна кількість таких особистостей є малою. У шахи грають майже всі, але на гросмейстерський шабель піднімаються одиниці.

Концепція еліт, висунута італійським економістом і соціологом В. Парето², відображає на соціальному рівні об'єктивну диференціацію людей за їхніми здібностями та вміннями. Термін «еліта» буквально означає групу «кращих або найталановитіших членів суспільства». З метою більш точного використання цього терміна бажано зафіксувати, що йдеться про талант у певній царині суспільної діяльності, який людина отримала при народженні та спромоглася реалізувати в житті. У кожному разі кількість членів еліти стосовно будь-якої здібності дуже мала. Тому сам Парето, маючи на увазі кількісний аспект, протиставляв еліті масу.

Одним із наслідків людської історії, прогресу цивілізації та культури є актуалізація на кожному етапі їх розвитку все нових і нових різновидів людської обдарованості. Понад те, як впливає з існування для кожного з цих видів широкого спектра різного роду особливостей, можна говорити про таланти різної спрямованості

¹ Див.: Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. – Москва: Наука, 1991.

² Див.: Парето В. Компендиум по общей социологии. – Москва: ГУ ВШЭ, 2008; Marshall A. J. Vilfredo Pareto's sociology: A Framework for Political Psychology. – Aldershot: Ashgate, 2007; Best H., Lengyel G., Verzichelli L. (eds). – The Europe of Elites. A Study into the Europeanness of Europe's Political and Economic Elites. – Oxford: Oxford University Press, 2012.

в межах однієї професійної або інтелектуальної групи. Так, серед легкоатлетів одні фізичні якості має спринтер, інші – стаєр, треті – стрибун у висоту. Навіть якщо взяти, наприклад, математичні здібності, які пересічній людині при погляді на талановитих співгромадян здаються однаковими, то насправді вони дуже різняться між собою. Наслідком цього є поділ математиків на алгебраїстів, геометрів, топологів, фахівців з обчислювальних методів тощо (хоча найталановитіші з них, такі, як Л. Ейлер¹ або А. Пуанкаре², зробили видатні внески до багатьох відгалужень математики). Згідно з цим можна стверджувати, що поняття «еліта» не є абсолютним, а стосується обдарованості певного роду та схильності до відповідної діяльності. Враховуючи цю обставину, точніше було б говорити про існування в суспільстві множини еліт, які перетинаються, але повністю не збігаються³. Залежно від конкретних історичних обставин, провідну роль відіграє певна еліта, яка, однак, значно краще її виконує, якщо взаємодіє з іншими елітами, котрі визнають її авангардне місце в конкретний проміжок часу.

Назагал, можливість належності індивіда до еліти пов'язана з його природженими здібностями і з тим, наскільки успішно вони реалізовані, а не з його соціальним чи етнічним походженням. Але практично ця можливість є функцією багатьох інших чинників на кшталт умов виховання, батьківського протекціонізму, збігу обставин, наблизеності до культурних та владних центрів, випадковостей особистої долі тощо. Тому в будь-якому суспільстві існують певні групи людей, котрі формально входять до відповідних еліт, не маючи при цьому якостей, що є для цих еліт конститутивними. В деяких випадках такі групи людей взагалі становлять більшість членів відповідної еліти, що призводить до неможливості виконання подібною елітою покладених на неї функцій. Еліта чи критична за впливовістю її частина поступово починає працювати заради самозбереження, нехтуючи потребами суспільства та інтересами науки, техніки, мистецтва тощо. Власне, тоді ставлення суспільства до цієї групи стає негатив-

¹ Див.: *Тиле Р.* Леонард Эйлер. – К.: Вища школа, 1983.

² Див.: *Сажере Ю., Адамар Ж., де Бройль Л.* Анри Пуанкаре. – Москва-Ижевск: Регулярная и хаотическая динамика, 2001.

³ Див.: *Scott J.* (ed.). *The Sociology of Elites*. In 3 volumes. – Aldershot: Edward Elgar Publishing, 1990.

ним, а публічне вживання самого слова «еліта» набуває іронічного або сатиричного забарвлення.

Тому є сенс розрізнати природний та неприродний шляхи включення до еліти. В природному випадку включення відбувається завдяки конкурентному відбору її потенційних членів на базі тих критеріїв, що є конститутивними для даної еліти. Наприклад, природне утворення шахової еліти має відбуватися на базі власних досягнень її членів під час спортивних змагань або природне утворення військової еліти – на підставі одержаних військових перемог. У неприродному випадку включення до еліти мало пов'язане з якостями та здібностями. Наприклад, про неприродне походження військової еліти йдеться, коли її члени рекрутуються не на базі досягнень на полі битви, а завдяки наближеності до влади, родинним зв'язкам, місцю в організаційній ієрархії тощо. Наслідки цього процесу для обороноздатності української держави є очевидними на тлі так званої Антитерористичної операції 2014–2015 років (насправді – чергової українсько-російської війни)¹.

Претендуючи на виконання функцій, для здійснення яких у них немає здібностей, підготовки, майстерності та досвіду, члени таких квазіеліт роблять все від них залежне, щоб зберегти панівне становище, попри очевидну провальну діяльність. Поступово вони утворюють замкнуті клани чи касти і витісняють або використовують у власних цілях тих колег, які мають конститутивні для даної еліти здібності. За таких умов часто-густо вибудовується система експлуатації талановитих особистостей представниками псевдоеліти.

В українському «перехідному» суспільстві елітою зазвичай вважають певну, дуже невелику групу людей, яка захоплює верхній щабель у будь-якій владній ієрархії (політичній, адміністративній, законодавчій, бізнесовій, освітянській, військовій, науковій тощо). При цьому суспільна думка не звертає належної уваги на попередню історію певної особистості й нехтує істинними, по суті необхідними критеріями, які мали б застосовуватися при кооптації до конкретної еліти. Дуже часто відповідні критерії мало пов'язані із суспільно важливими та конститутивними для даної еліти здібностями її потенційних членів. Визначальним чинником

¹ До речі, на її початок лише в українських Збройних силах без урахування МВС, Нацгвардії та Служби безпеки налічувалося близько 450 генералів.

здебільшого виступають родинні та бізнесові зв'язки, заплямованість спільними злочинами, кумівство, «земляцтво» тощо.

Яскравим прикладом є персональний склад Верховної Ради майже всіх скликань, багато представників якої цілком даремно вважають себе політичною елітою, не маючи за душею навіть натяку на якісь політичні (та й людські) чесноти. Йдеться про виконання своїх передвиборчих обіцянок, втілення в життя оголошених перед виборами суспільно-політичних програм, дотримання міжпартійних угод, здатність до узгодження інтересів різних суспільних верств, наявність стратегічного бачення майбутнього України, вміння обстоювати її інтереси на міжнародній арені й, врешті-решт, про прийняття добрих та справедливих законів, які не суперечили б один одному. Тобто внаслідок парламентських виборів на формально демократичних засадах до української законодавчої еліти автоматично входить значна кількість осіб, які апriorі нездатні виконувати конститутивні для такої еліти функції.

За умов відсутності внутрішньої змагальності, конкурентної боротьби на внутрішньому ринку ідей і здобутків та об'єктивного оцінювання результатів діяльності виникнення або перетворення еліт відбувається в неприродний спосіб. Виникає та закріплюється феномен так званої негативної селекції¹. Це неминуче призводить до того, що такі квазіеліти не виконують покладені на них суспільно необхідні функції.

Висуваючи та розвиваючи теорію еліт, Парето мав на увазі передусім політичну еліту. Вона виконує позитивну для даного суспільства роль, якщо сприяє його розвитку та виживанню в конкурентній боротьбі з іншими суспільствами і дає адекватну відповідь на виклики часу. Парето звернув також увагу на те, що більшість навіть природно утворених еліт, прийшовши до влади, поступово втрачає якості, згідно з якими спочатку рекрутувалися її члени. Ці конститутивні риси зрештою витісняються схильністю до власного самозбереження й самовідтворення. Виникає неминучий конфлікт між загальносуспільними потребами та інтересами еліти, що в майбутньому призводить до усунування старої та формування нової еліти. Остання певний час діє відповідно до інтересів суспільства. Потім, за Парето, все повторюється знову. Ось чому, на погляд Парето, історія є цвинтарем еліт.

¹ Див.: Sorokin P. *The Crisis of Our Age*. – Oxford: Oneworld Publications, 1992.

Можна надати цьому процесові додаткове тлумачення: перетворення еліти як глибинної, конститутивної частини суспільства у поверхневу, непотрібну, зайву, шкідливу надбудову викликає спротив суспільства, котре прагне відновити свою цілісність та убезпечити своє майбутнє існування в дарвінівському змаганні людських об'єднань.

Розумна еліта створює умови, за яких можливе входження до неї нових членів, і не дозволяє утворення загрозливо великого розходження між власними й суспільними інтересами. Прикладом її є британський правлячий клас. Зразком нерозумної еліти є радянська правляча каста двадцятого сторіччя або наша сучасна так звана політична еліта, найтипівіші представники якої були об'єднані у Партії регіонів.

А тепер час розглянути окремий випадок наукової еліти та критерії її формування¹. Вони, на наше переконання, пов'язані насамперед з виробництвом нового знання.

Фундаментальна наука як механізм продукування нового знання

Нове знання виробляється науковцями в межах існуючих систем знань. Прикладами таких систем є різні версії геометрії, класичної і квантової механіки, теорії чисел, логіки, теорії множин, генетичної теорії, соціологічної теорії малих груп, політичної теорії, педагогічної теорії, трудової теорії вартості і т. п.

Виходячи з тези про неперервне отримання нового знання як необхідної умови існування та розвитку певної системи знань², можна стверджувати, що *основною метою й наслідком наукової діяльності вченого, а також підставою для оцінки її результатів є одержання особисто ним раніше невідомого, тобто ново-*

¹ Зауважимо, що термін «наукова еліта» у ґрунтовній праці відомих російських соціологів (див.: Гудков Л. Д., Дубин Б. В., Левада Ю. А. Проблема «элиты» в современной России: Размышления над результатами социологического исследования. – Москва: Фонд «Либеральная миссия», 2007) бачимо в книзі лише один раз, що, на нашу думку, може свідчити або про суцільне нехтування наукою у свідомості російських гуманітаріїв, або про їхню зневагу до власних науковців, які насправді не є елітою.

² Цю цілком реальну ситуацію вдало моделює запропонований Льюїсом Керолом парадокс, згідно з яким для того, щоб залишитися на місці, потрібно бігти якомога швидше. Див.: Кэрролл Л. Алиса в Стране чудес и в Зазеркалье. – Москва: Наука, 1978.

го знання, що стосується предметної галузі системи наукового знання, в межах якої працює вчений.

Підкреслимо відносність самого поняття «нового знання». З плином часу воно перестає бути новим, стає відомим і усталеним. Стосовно наукової еліти цей незаперечний факт означає, що від її представників вимагається постійне (впродовж усієї наукової кар'єри) напружене продукування нового знання. На жаль, така безперервна активність науковців першої ланки не є надто поширеним явищем у пострадянських країнах, де просування на керівні посади майже автоматично призводить до припинення власного виробництва нових наукових знань. Типовим є сценарій, коли поява науковця на такій посаді автоматично торує його шлях до титульної академічної еліти, хоча формально залучення до священного ареопагу відбувається з допомогою демократичних механізмів, про що вже йшлося вище. Понад те, непоодинокими є випадки, коли науковець, ще у молодому віці опинившись у керівних структурах, отримує академічні звання як «заслужену нагороду», а отже, згодом, вже на «законних підставах», стає куратором освіти, науки, національної безпеки або охорони здоров'я. Тому при оцінці ролі певної особи (особливо керівника), яка наполягає на своєму визнанні як творця чи знавця, варто висунути на чільне місце вимогу його (її) участі у створенні нового знання. Доказом наявності наукових заслуг (йдеться насамперед про фундаментальну науку) мають бути опубліковані в загальноновизнаних друкованих джерелах результати¹ та їх численні цитування у тих-таки джерелах. Останнє теж необхідно, бо інакше про суспільну користь відповідного творчого доробку не може бути й мови, а крім того, рівень цитування дає можливість широкому загалу усвідомити роль науковця всередині професійної спільноти, фаховий зміст праць якого пересічним громадянам за визначенням залишиться незрозумілим.

Форми нового знання можуть бути різними: інтуїтивне або логічне передбачення і виявлення нового явища (властивостей, кількісних характеристик, закономірностей процесів та механізмів їх перебігу і т. п.), теоретичне пояснення явища, висування нових положень і принципів, побудова моделей і теорій, формулювання нової проблеми, розв'язок уже поставленої задачі, експери-

¹ Час дослідників-інтровертів на кшталт славнозвісного англійського аристократа Генрі Кевендиша, який залишив величезну та значущу неопубліковану спадщину, давно минув. Див.: *McCormmach R. Henry Cavendish: A Study of Rational Empiricism in Eighteenth-Century Natural Philosophy // Isis, 1969, 60, 3: 293 – 306.*

ментальна перевірка гіпотези, винахід нових ефективних теоретичних і експериментальних методів, узагальнення існуючих проблем і методів тощо. Розглянемо тепер, як можна визначити новизну наукового знання.

У вітчизняній і світовій літературі значно більшу увагу приділено аналізу наукового знання *per se* та *in toto* без розгляду його принципової диференціації на мережу взаємопов'язаних та динамічно рухомих окремих систем наукового знання, без їх зовнішніх та внутрішніх оцінок. Наприклад, у нещодавній монографії з багатобічньою назвою «Епистемологія: перспективи розвитку»¹, написаній провідними лідерами та активними діячами російської філософії науки, словосполучення «нове знання» подибуємо у нечисленних і, до речі, відверто дискусійних контекстах, які, на нашу думку, свідчать про недостатнє розуміння змісту конкретного наукового матеріалу:

«Так, наприклад, про реально існуючі атоми можна висловлювати гіпотези, будувати теорії, отримувати нове знання, переглядати старі уявлення. Але про точкову масу нове знання отримувати не можна, бо це ідеальна конструкція, якій не відповідають (? – *Авт.*) реально існуючі об'єкти – адже тіла з точковою масою не можуть існувати за законами механіки»².

«Прагнення до істини є конститутивним, рушійним принципом науки, тоді як претензії на володіння нею веде до застою і догматизму, до зупинки поступального руху до нового знання»³.

«Без націленості на отримання нового істинного знання й (науці. – *Авт.*) взагалі неможливо претендувати на суспільне визнання»⁴.

«Діалогічне спілкування – суперечка учених у сфері логічних засад мислення виявляється працюючим у формуванні та функціонуванні наукового знання нового типу, неklasичної науки»⁵.

«Відмова від моноsub'єктності передбачає інше розуміння виникнення нового в науці. Нове знання не виводиться з минулого знання як його вдосконалення, як ще один крок на шляху до глибшо-

¹ Див.: *Епистемологія: перспективи розвитку* / Отв. ред. В. Лекторский. – Москва: Канон-Плюс. – 2012.

² *Лекторский В. А.* Там само. – С. 22.

³ *Черткова Е. Л.* Проблема когнитивного смысла и культурной ценности науки // Там само. – С. 218.

⁴ *Черткова Е. Л.* Там само. – С. 224.

⁵ *Маркова Л. А.* Смена базовых оснований философии науки // Там само. – С. 302.

го розуміння суб'єктом (одним суб'єктом!) Природи, а виникає нібито на порожньому місці (? – *Авт.*), з контексту, який не є знанням (? – *Авт.*)»¹.

«Вірно, що надавалося велике значення історичній ситуації, культурі, філософії, релігії та іншим обставинам народження нового в науці, включаючи й особистісні відносини всередині наукового співтовариства. Все це відіграло роль у формуванні, в тому числі й логічної структури знання, але виключався вплив проблемної ситуації в науці на формування саме цих, а не інших ситуацій (контекстів) виникнення нового знання»².

«Чи можливо в такому випадку отримання нового знання в психології або ж все, з чим ми маємо справу, це не більше ніж різні часові інтерпретації тих самих фактів?»³

«Така комунікація має діалогову форму і розрахована на взаємне комунікативно досягнуте розуміння. Вона може виступати і як процесуально-творча форма спілкування, що носить творчий характер, коли дискусія націлена на продукування нового знання. Таке значення комунікації пов'язане з переосмисленням її ціннісно-пізнавальної установки, що дає підставу включити витлумачену таким чином комунікацію в контекст теоретико-пізнавальної проблематики»⁴.

Наведені фрагменти, з одного боку, свідчать про застосування словосполучення «нове знання» у важливих контекстах розлогих розмов про різні риси процесу пізнання в сучасній науці. Справді, неможливо не погодитися зі слушною думкою про те, що без отримання нового знання наука втрачає право на існування. Але, з іншого боку, автори виходять із дуже абстрактних і загальних уявлень про знання, не звертаючи увагу на те, що в науці знання існує у формі мережі окремих систем наукового знання. Своєю чергою, кожна конкретна наука може бути ідентифікована з допомогою притаманної їй підмережі систем знання⁵.

¹ Маркова Л. А. Там само. – С. 303.

² Маркова Л. А. Там само. – С. 305.

³ Труфанова Е. О. Социальный конструктивизм в теории познания: истоки, проблематика, современный потенциал // Там само. – С. 378.

⁴ Фарман И. П. Язык и действие (теоретико-познавательный и социально-культурный аспекты) // Там само. – С. 440.

⁵ Див.: Кузнецов В. Названия в системах научного знания: от именованя реалий до роли в репрезентации и продуцировании знаний о реалиях // Надруковано в: Логико-методологический анализ языка науки и проблема представления знания // Філософські діалоги 2014, 8. – К.: Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди. – С. 148–175.

Відсутність такого бачення у цитованих авторів має наслідком їхнє зосередження на таких структурах наукового знання, наявність яких більш-менш наочна і не потребує занурення у диференціацію наукового знання на окремі системи та дослідження їхньої будови. Більш реалістичне бачення науки та її незліченних систем знання відкриває можливості наближення філософії науки до реальної сучасної науки, а не лише до думок про науку видатних філософів та природознавців минулого. Продемонструємо це на прикладі поняття нового знання.

Дійсно, неупереджений погляд на науку та її історію підштовхує до висновку, що нове наукове знання науковці виробляють не в межах невизначеної субстанції під назвою «наука» або «наукове знання» чи в інформаційній порожнечі, а в рамках існуючих *систем* наукового знання. Саме вони є носіями і вмістилищами інформації про певні предметні галузі, досліджувані вченими за їх допомоги. Водночас у процесі пізнавальної діяльності науковців системи наукового знання є необхідними, але недостатніми інструментами свого власного розширення, поглиблення та уточнення. Мається на увазі вимога на кожному кроці узгоджувати отримане на ґрунті цих систем нове знання з їхніми предметними галузями шляхом теоретичного та/або експериментального дослідження чи тестування.

При подальшому аналізі багатопланового поняття нового знання заради скорочення тексту та мнемоніки будемо використовувати латинські літери та їхні сполучення для позначення компонентів систем знання та пов'язаних з ними різноманітних реалій. Ми вважаємо, що така «цінність/якість» знання, як його новизна *N* (*newness*), є не абсолютною, а відносною щодо системи знання *KS* (*knowledge system*), в межах якої отримане нове знання. Наприклад, нові знання з фізики конденсованого стану, в принципі, є важливими для систем геологічного знання, з допомогою яких досліджують та прогнозують вулканічні виверження. Такі знання можуть бути впродовж тривалого часу невідомими геологам. На той час, коли вони ознайомляться з ними і застосовують їх для розв'язання суто геологічних проблем, вони будуть новими для них, але аж ніяк не для фізиків, які їх отримали значно раніше. В сучасній математиці є багато знань, які ще не використовуються іншими науками та які в разі їхнього застосування в цих науках будуть новими знаннями. Таке ж твердження можна висловити

щодо застосування фізичних знань у хімії та біології, а хімічних – в біології. Свого часу філософи теж формулювали нові знання, які потім використовували, уточнювали та розвивали представники інших наук.

Новизна є напрочуд швидкоплинною цінністю знання, тому що знання, яке в час T вважалося/було новим, через певний інтервал часу t перестає бути таким, стає відомим і усталеним, принаймні для науковців, які володіють відповідною системою знання та її розвивають. Динамічний характер системи знання зумовлює залежність новизни знання від стану St (state) цієї системи в момент часу T . Зауважимо, що фактично кожен дослідник, хай яким би він був обізнаним, працьовитим і талановитим, у своїх уявленнях про стан системи знання виходить із власного усвідомлення цього стану. В природничих науках і математиці важливим способом подолати неповноту уявлень окремих науковців про стан системи знання, в межах якої вони працюють, є публікація оглядів у наукових журналах, спеціально створених для їх оприлюднення¹. У зв'язку з бурхливим розвитком конкретних наук та їхнім розгалуженням на піднауки такі огляди, на жаль, стають аж надто спеціалізованими. Водночас прикрою обставиною є те, що узагальнюючі огляди та журнали, де їх друкують, майже відсутні в царині гуманітарних та суспільних наук.

Новизна знання залежить від розподілу науковців, яких об'єднує володіння певною системою наукового знання, на різні групи G : на творців C (creators) нового відносно цієї системи знання, його споживачів E (end-users), інноваторів I (innovators), які розвивають це знання, скептиків H (headshakers), які в різних конкретних випадках заперечують сам факт отримання нового знання чи його значущість.

Системи знання є полісистемами з багатьма підсистемами, їхніми фрагментами F та структурами S . Нове знання зазвичай асоціюється або зі змінами існуючих, або із конструюванням нових компонентів знання. Наприклад, зміст нового знання може бути пов'язаним з відкриттям нового явища, яке не було передбачене попередньою системою знання, з побудовою нової моделі, з формулюванням нової або з розв'язком раніше не вирішеної

¹ Прикладом є фізичний журнал *Reviews of Modern Physics*. Див. також *Lalli R. A New Scientific Journal Takes the Scene: The Birth of Reviews of Modern Physics // Annalen der Physik*, 2014, 526, 9–10: A83–A87.

проблеми, з знаходженням нового зв'язку між фрагментами системи знання, зі створенням нового методу, алгоритму або програми, з висуванням нового поняття чи ідеї тощо.

Хоча нове знання і є у певному сенсі ідеальною сутністю, але воно може стати відомим не лише його виробнику, а й іншим дослідникам тільки тоді, коли є його матеріальний носій, з допомогою якого відбувається комунікація між дослідниками. У давні часи таким носієм були виключно виступи промовців на народних зборах різного гатунку, далі їхню роль перебрали на себе листи дослідників один до одного. Одночасно циркулювали грубі манускрипти на папірусі або пергаменті, потім після епохального відкриття німця Й. Гутенберга¹ виникли паперові друковані книги та періодичні наукові журнали, зараз з'явилася сила-силенна електронних журналів та електронних версій паперових журналів. Кількість різновидів подібних носіїв *JB* (*journals* та *books*) сягає близько сотні тисяч, а кількість щорічно надрукованих у них статей та розділів перевищує декілька мільйонів. Зважаючи на дещо різні функції двох складових стосовно наукового спілкування, формування систем наукового знання та їхнього викладання, множину *JB* у багатьох випадках варто розглядати окремо як множини *J* та *B* ($JB = J \cup B$). Зазвичай наукова стаття має містити нове знання, яке асоціюється з окремим компонентом системи знання, тоді як наукова монографія чи колективна праця або підручник претендують на викладення нових знань, узагальнюючих сукупність різних компонентів відповідної системи знання або навіть намагаються презентувати її цілісний образ.

У конкурентному європейсько-атлантичному дослідницькому просторі можна виокремити десь близько двадцяти тисяч рейтингових наукових журналів *R(J)* (*rating* or *top-rated journals*), науковий авторитет яким надають публікації визнаних у цьому просторі, а отже, і серед передової наукової спільноти решти країн, дослідників. Публікація статті у профільному журналі означає створення потенційної можливості для ознайомлення світової громади фахівців у відповідній науці з новими знаннями, які містяться у статті. За відсутності таких публікацій жодні наукові результати, хай якими б важливими вони були *per se*, не можуть бути визнані іншими науковцями і не матимуть ніякого впливу на поступ відповідної системи наукового знання. Якщо це знання буде з пли-

¹ Див.: *Немировский Е. Л.* Иоганн Гутенберг. – Москва: Наука, 1989.

ном часу відтворене іншими дослідниками, то це підтвердить, що воно справді було новим на час його відкриття, але в історії науки його асоціюватимуть з іменами інших дослідників. Це не означає, що в журналах $R(J)$ друкують тільки статті, що містять суттєво нове і важливе знання. Але потенційно нове знання, про яке було повідомлено у маргінальних виданнях, не стає новим ані в суто науковому, ані в соціально-науковому сенсі. Аналогічна стратифікація існує і в книжковому світі, де рейтинговими є книжки $R(B)$, які видають провідні видавництва на кшталт Oxford University Press, Cambridge University Press, MIT Press, Springer, Elsevier, Wiley тощо. Зауважимо, що в світових наукових інституціях при розподілі грантів беруть до уваги не лише кількість та обсяг публікацій, а й рейтинг журналів і видавництв, де вони були надруковані.

Як відомо, лише незначну кількість українських наукових журналів перекладають англійською мовою, тобто універсальною мовою сучасної науки. Будемо вважати, що знання, матеріальним носієм якого є україномовна публікація, є насправді новим, принаймні для українських науковців. Проте воно, як ми переконалися на підставі наведених вище міркувань, не є таким для переважної більшості дослідників з інших країн. Прикро, але на це нема ради. Отже, новизна знання, точніше, визнання його таким у світовому дослідницькому просторі залежить, зокрема, і від такого чинника, як місце роботи A (*affiliation*) автора статті та мови, якою він (вона) сповіщає світ про власні досягнення.

Кожна з указаних у цьому розділі курсивних латинських літер є символом, який позначає певний параметр P , від якого залежить така тендітна й ефемерна ознака знання, як його новизна N . Конкретний параметр може мати різну природу: матеріальну або ідеальну, суб'єктивну або об'єктивну, глобальну або локальну тощо. Він, як правило, має декілька різних значень, які визначають відповідну шкалу вимірювання та відповідають різним змістам поняття нового знання.

Підіб'ємо підсумок у вигляді неформального параметричного визначення нового знання.

Новим відносно стану $St(T, KS)$ для дослідницької групи $G(A, KS)$, афілійованої з A та створеної зі знавців KS , є знання, 1) яке асоційоване з фрагментами F або структурами S системи знання $KS(F, S)$; 2) отримане групою $G(A, KS)$ самостійно; 3) раніше не-

відоме членам цієї групи з доступних їй джерел інформації $JB^*(A)$ та 4) опубліковане в доступній перевірці формі в наукових виданнях $JB(A)$. У стислому вигляді: $N = N(St(T, KS), G(A, KS), KS(F, S), JB^*(A), JB(A))$. Тут $JB^*(A)$ позначає доступні групи джерела інформації, а $JB(A)$ – видання, в яких друкується група.

Зауважимо, що для значної кількості українських математиків та природознавців $JB^*(A)$ та $JB(A)$ практично збігаються з JB , які є рейтинговими. Водночас для майже всіх українських гуманітаріїв і суспільствознавців відповідні $J^*(A)$ та $J(A)$ мають нульовий перетин з *рейтинговими* JB . Це свідчить про те, що значна група українських дослідників живе в іншому інформаційному часі (знання, яке колись виникло і було визнане новим західними науковцями, стає відомим українським дослідникам через значний проміжок часу, до того ж частково), ніж їхні європейські, північноамериканські або японські колеги. Тільки завдяки деяким перекладам книг закордонних авторів (здебільшого російською), через n років, де n приймає значення щонайменше 5, в нашому соціально-гуманітарному науковому середовищі остаточно не зникає малесенький непорожній перетин $B(R)$ з $B^*(A)$.

Головними вітчизняними суддями, які мали б оцінювати результати наукової діяльності, що претендують на статус нового наукового знання, мають бути дослідники, які працюють у тій самій вузькій галузі, що й оцінювані науковці. В сучасних українських умовах всі вони є близькими колегами, пов'язаними дружніми, а нерідко й корупційними зв'язками¹. Тому результати віртуальних (а то й запозичених у колег²), позбавлених сенсу та божої іскри досліджень найчастіше існують лише у формі звітів із виконання планових тем, які у розглянутому випадку суспільних наук не виходять за межі «рідного» інститутського/університетського болота і залишаються невідомими зовнішньому споживачу. На жаль, цілющі промені об'єктивної критики ще не сягли темних схронів, де проходить утаємничене життя укра-

¹ Згадаймо хоча б оцінені «на ура» дисертації нібито суспільствознавців В. Януковича, М. Добкіна, О. Єфремова.

² Нещодавно трьох таких «докторів», а серед них донецьку професорку, нахабного плагиатора (див.: <http://trv-science.ru/2011/07/19/plagiat-artamonovoj-za-granyu-bezumного-ili-prosto-skvernyj-anekdot/>) пані Інеси Артамонову таки позбавили отриманого в злочинний спосіб ступеня (див.: <http://www.rbc.ua/ukr/news/society/mon-lishilo-uchenoy-stepeni-3-doktorov-nauki-ulichennyh-v-31102014173800>). А сотні подібних панів та пань уникли розголосу, а отже, й заслуженої карі.

їнських суспільствознавців. За цих сприятливих умов академічна зозуля може спокійно вихваляти урядового півня за те, що він вихваляє ту ж таки зозулю.

Тільки деякі фрагменти звітів, які належать індивідуальним авторам, друкуються в журналах, а в рідкісних випадках навіть видаються у вигляді книг. Наскільки нам відомо, у царині суспільних та гуманітарних наук англійською не перекладають жоден журнал, а з 87 академічних журналів – лише 21¹. Загалом приблизно дві третини наукових результатів українських науковців не стають надбанням міжнародної наукової спільноти, а отже, не впливають на світовий науковий поступ. Та й взагалі ці праці не є доступними навіть науковцям, які працюють у тій же галузі, але в інших установах і містах. Має місце справжня автаркія і самоізоляція українських науковців і викладачів.

Нове знання як доконечна передумова входження до наукової еліти

Суспільство є ієрархічною системою, яка складається з багатьох підсистем. У кожній із цих підсистем є власні еліти: робітнича, селянська, військова, політична, наукова, освітянська та інші. Разом вони мають працювати, кожна в своїх межах, на благо суспільства й виконувати певну суспільно корисну функцію. Якщо мати на увазі таку суспільну підсистему, як наука, то її головними функціями є отримання і поширення нового знання, а також інженерно-практичне впровадження вже здобутого знання. Тому єдиним критерієм для добору членів наукової еліти мають бути самостійно отримані ними нові наукові результати. Практика застосування будь-яких інших критеріїв або, як у нас найчастіше трапляється, добору за відсутності визначених критеріїв на підставі якихось особистих стосунків (наприклад, земляцтва) між суб'єктами процесу призводить до погіршення якості еліти, хоча, здавалося б, куди падати далі. Зауважимо, що

¹ «21 журнал, тобто чверть наукових періодичних видань НАН України, перевидують англійською мовою закордонні видавничі компанії, ще 10 – виходять англійською мовою в Україні. Доречно зазначити, що база даних Scopus вже індексує понад 40, а імпакт-фактор обраховується для 18 академічних журналів». *Патон Б. Основні підсумки // Національна академія наук України. Короткий річний звіт. 2013. – К.: ВТС Принт, 2014. <http://www.nas.gov.ua/text/report/2013ukr.pdf>. – С. 3.*

освітня підсистема зорієнтована переважно на поширення вже відомих на даний момент знань і досить консервативна щодо залучення нових ідей і знань. Головним критерієм її успішності є якість знань та вмінь осіб, яких навчають і виховують освітні заклади¹.

Чи застосовується цей критерій в українському житті, зокрема в академічній науці, головним завданням якої є проведення фундаментальних наукових досліджень загальнолюдського спрямування та визнаної світом якості? Нас дуже тішить, що серед майже шести сотень дійсних членів та членів-кореспондентів державних академій та десятків тисяч українських науковців без академічних звань є особистості, які працюють на належному в пристойному товаристві рівні². Проте водночас переважна частина академічної еліти відома зовсім не своїми науковими доробками, а тим, що послідовно рухалася сходинками «науково-організаційної» кар'єри, не переймаючись нудним і важким, на її панську думку, виробництвом нового знання.

У демократичних суспільствах існує постійний громадський контроль за діяльністю існуючих еліт, в тому числі й наукової. Крім того, західна наукова еліта доволі вимоглива у питанні залучення нових членів. Навіть отримавши визнання, науковець мусить щоденною працею підтверджувати власний високий рівень, безперервно складаючи великі або малі неформальні іспити на конференціях, у відповідях на дошкульні зауваження рецензентів у наукових журналах, під час круглих столів із нагальних наукових питань. Причому соціальним дослідникам важче, ніж природознавцям, бо до фахового контролю додається прискіпливий інтерес широкої публіки. Там панам на кшталт Єфремова або Януковича не вдалося б удавати з себе економістів. Фаховий та суспільний моніторинг ніколи не дає розслабитися представникам західної науки. В демократичних країнах практично немає й

¹ Як і в інших суспільних підсистемах, об'єктивні дослідження реального стану освіти дуже відрізняються від звітів її керманців. Див.: Шульга Н. Українські університети у світовому контексті. Погляд ззовні і зсередини. http://nauka.in.ua/club/articles/article_detail/3475.

² «Сьогодні в Україні лише 100–150 учених мають помітний міжнародний науковий рейтинг, який відображає не чисте суб'єктивне судження, а результат загальносвітової наукометричної оцінки, базованої на цитуванні оригінальних наукових публікацій». Кришталь О., Шульга Н. Ключові лабораторії – ключ до конкурентоспроможності. Чому не вдається ним скористатися? // Віче (Журнал Верховної Ради України), 2014, 19. <http://www.viche.info/journal/4248/>.

статусних переваг через формальну належність до наукової еліти (скажімо, через членство в Національній академії наук США). На жаль, зазначені фактори майже відсутні в Україні. Внаслідок цього вітчизняна академічна еліта не виконує роль двигуна та каталізатора суспільного прогресу. Особливо це стосується представників гуманітарних і суспільних наук. Не дивно, що навіть у ювілейних виданнях «досягнення» цих наук описуються дуже розпливчастими формулюваннями без жодної конкретики¹.

Типовим є використання малозмістовних загальних посилок на спектр досліджуваних проблем без конкретизації результатів. Зразком словоблуддя можна вважати словосполучення на кшталт «визначні творчі здобутки», «стрімкий розвиток соціогуманітарних наук», «рішуча відмова від застарілих стереотипів мислення», «відбулося істотне перегрупування наукових сил» тощо. Для того, щоб пов'язати анонсовані дослідження хоча б з якимись суспільними реаліями та тенденціями розвитку, ритуальні словосполучення перемежуються посиланнями на певну конкретику, яка грає роль фальшивих ілюстрацій значущості наукоподібного мурмотіння. Скажімо, називають численні державні комплексні програми (наприклад, «Стратегію соціально-економічного розвитку України до 2015 р.») – цікаво було б дізнатися, чи виправдалися у світлі буремних подій 2013–2014 років закладені у цій Стратегії міркування та прогнози?) або прізвища та державні нагороди певних поважних керівних осіб, здебільшого персональних членів НАНУ. Згадування останніх, на думку авторів, є апіорним та незаперечним знаком якості досліджень, які проводяться під вельможним омофором.

Авторитет ученого і його присутність у публічному просторі

Отже, на Заході результати фундаментальних наукових досліджень публікують у спеціалізованих журналах, де кожну статтю рецензують декілька *анонімних експертів*. У будь-якій науковій галузі існує кілька провідних журналів, опублікування робіт у котрих наукова громада розцінює як свідчення їх

¹ Характерним прикладом є розділ «2.2.3. Суспільні та гуманітарні науки» монументальної праці *Національна академія наук України 1918–2008 (До 90-річчя від дня заснування)*. Національна академія наук України; Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАН України. – К.: Видавництво КММ, 2008.

високої якості й визнання важливості відповідних наукових результатів. Іншими словами, журнали різняться за своїм рейтингом. Високий рейтинг підтримується якісними публікаціями, належним рівнем вимогливості рецензентів та зведенням до мінімуму інформаційного шуму, тобто статей низького рівня. Саме тому, якщо вже дотримуватися запропонованого вище трактування фундаментальної науки як виробництва визнаного/сертифікованого нового наукового знання, то одним із найважливіших критеріїв (позитивної) оцінки академічних наукових праць і, таким чином, належності їх авторів до наукової еліти, є публікація в *авторитетних* міжнародних виданнях.

Для читачів, які вважають таку вимогу занадто радикальною або навіть екстремістською, нагадаємо два принципових положення зі Статуту Національної академії наук України¹. У цьому Статуті до переліку основних завдань Національної академії наук України включені складові, які мають безпосередній стосунок до обговорюваної теми: «...2) виконання на світовому рівні фундаментальних і прикладних досліджень на пріоритетних напрямках науки та посилення впливу їх результатів на інноваційний розвиток економіки, освіти і культури в Україні та ...8) сприяння інтеграції вітчизняного інтелектуального потенціалу у світовий науковий простір». Таким чином, Статут цієї головної наукової інституції України прямо стверджує, що наукові дослідження її членів мають відповідати світовому науковому рівню.

Але як практично перевірити цю відповідність? Точнісінько так, як перевіряється конкурентоспроможність товарів будь-якого українського виробника на світовому ринку. По-перше, потрібно з'ясувати, чи взагалі потрапляє цей товар на світовий ринок. По-друге, необхідно дослідити, чи має він попит. Аналогічним чином про реальну відповідність світовому рівню певних наукових праць можна говорити тільки в разі публікації їх у провідних міжнародних наукових журналах і видавництвах. Це не означає, що все надруковане у відповідних журналах, збірниках праць або монографіях увійде до так званого «золотого фонду науки», але за відсутності таких публікацій будь-які твердження про досягнення українськими науковцями світового рівня не мають жод-

¹ http://www1.nas.gov.ua/infrastructures/Legaltexts/nas/2002/regulations/OpenDocs/020405_2.pdf.

ного *емпіричного* підґрунтя. Навіть геніальна праця¹, яка випереджає на багато років існуючий рівень знань, залишиться річчю в собі і не стане новим важливим світоглядним і (або) суспільним фактором, визнаним науковою спільнотою, якщо вона не надрукована в таких журналах і видавництвах.

Своєю чергою, доброякісний світовий науковий ринок також диференційований. Ідеться про те, що навіть визнані міжнародною науковою спільнотою журнали і видавництва різняться за своєю авторитетністю. Остання визначається статистичним аналізом і повільно змінюється в часі внаслідок конкурентної боротьби за кращих авторів між журнальними корпораціями. Публікації у найбільш поцінованих виданнях мають найкращі шанси вплинути на світовий науковий процес і тому *a priori* розглядаються як більш вагомі в науковому сенсі². Відсутність у них публікацій більшості (якщо розглядати всіх науковців як єдину спільноту, ігноруючи розподіл за фахом) вітчизняних дослідників означає виключення їхніх доробків із процесу наукового поступу. За таких умов аж ніяк не можна стверджувати, що наші наукові дослідження відповідають світовому рівневі, як про це часто можна прочитати в офіційних щорічних звітах наших державних академій. Незаперечним фактом є брак публікацій в авторитетних міжнародних виданнях, надісланих вітчизняними Платонами, Плутархами, Цицеронами, Адамами Смітами, Песталоцці та Хомськими. Ідеться про, відповідно, філософів, істориків, правників, економістів, педагогів та мовознавців. Підкреслимо, що стан справ є значно кращим стосовно наших Ньютонів (фізиків), Піфагорів (математиків), Лавуазьє (хіміків) та Дарвінів (біоло-

¹ До речі, варто було б припинити базікання про геніальність пересічних українських науковців на шпальтах вітчизняних газет і журналів або на розмальованих сторінках шкільних підручників. Геніальних учених і взагалі-то небагато, а в наших скрутних умовах їх появи годі й очікувати. Так само зойки невігласів з вимогою негайного отримання Нобелівських премій як єдиного доказу якості наукової роботи свідчать лише про здичавіння українського суспільства, яке, зокрема, вважає феєрверки важливішими за перемогу.

² Це не означає, що кожна публікація в певному найпрестижнішому журналі є епохальним творінням людського розуму. Іноді трапляються навіть прикрі випадки появи сфальсифікованих результатів, опублікованих «на найвищому рівні». Див., напр., докладніший аналіз подібних ситуацій у публікаціях: *Габович О. М.* Гіркі плоди фальсифікації у науці // Вісник НАН України, 2003, 3: 37–42; *Dawson J.* New APS Ethics Guidelines Address Research Misconduct and Professional Responsibilities // *Physics Today*, 2003, 1, 56: 20–22; *Fuyuno I.* Hwang Scandal Hits Korean Biotech Hard // *Nature*, 2006, 7074, 265. Але попри все це у *середньому* фактична пізнавальна цінність статей у престижних журналах значно вища, ніж у непрестижних, периферійних виданнях.

гів). Тому викликають щирий подив численні намагання зацькувати технічні та природничі науки як невластиві нашій державі – шляхом так званої «гуманітаризації»¹.

Інколи доходить до зовсім кумедних тверджень. Так, п'ятого травня 2006 року, виступаючи на радіо «Ера», відомий український поет-академік (персональний член державної Академії мистецтв) Андрій Демиденко наполягав, що серед українців немає нобелівських лауреатів з фізики і математики (математиків – лауреатів цієї премії у жодній країні немає, бо за здобутки в цій царині Нобелівських премій взагалі не дають), тому що українці генетично схильні лише до гуманітарної сфери. Насправді, навіть найпростіші дослідження на підставі різних баз даних, які можна знайти в Інтернеті, переконливо доводять: якщо вже деінде в Україні і трапляються острівці справжньої науки, то це стосується передусім саме природничих наук і математики. Про це переконливо свідчить також регулярно оновлюваний рейтинг українських учених². Одна з важливих причин негараздів у науці полягає не у вигаданих паном Демиденком генетичних вадах українців, а «у “законсервованості” застарілих практик управління науковою сферою, що їх не чіпали багато років і навіть не проаналізували належно в новій Концепції розвитку НАН України на 2014—2023 роки»³.

Варто зазначити, що посилання на світовий науковий рівень повністю відсутні у статутах менших державних академій, наприклад Національної академії правових наук⁴ та Національної академії педагогічних наук⁵. Тому ці академії навіть за власними статутами є декоративними установами, не мають науково-

¹ Див.: *Габович О. М.* Гуманітаризація науки чи її криза? // Вісник НАН України, 2001, 7: 54–61.

² Див.: *Рейтинг науковців України*. http://www.jsi.net.ua/scopus/ratings_sci/index.html.

³ *Кришталь О., Шульга Н.* Ключові лабораторії – ключ до конкурентоспроможності. Чому не вдається ним скористатися? // Віче (Журнал Верховної Ради України), 2014, 19. <http://www.viche.info/journal/4248/>.

⁴ У статуті Національної академії правових наук (www.apnu.charkiv.ua) йдеться лише про «узгальнення світового (курсив наш. – Авт.) досвіду правового регулювання суспільних відносин», а не про імперативну вимогу відповідності правових досліджень сучасному світовому рівню.

⁵ У статуті Національної академії педагогічних наук (www.apsu.org.ua; www.apn.edu.ua) також сформульована аналогічна вимога «дослідження світових (курсив наш. – Авт.) тенденцій розвитку освіти, педагогічної і психологічної наук, проведення аналізу державних стандартів освіти та її змісту в іноземних державах, оцінки рівня освіти в українській і зарубіжній школах», але не йдеться про відповідність світовому рівню вітчизняних педагогічних досліджень.

дослідницького характеру і спрямовані винятково на тринькання народних грошей. Натомість, якщо зосередитися тільки на НАНУ, то Статут висуває імперативні вимоги, яким мають відповідати результати наукової діяльності кожного наукового співробітника, який працює в цьому храмі науки. Він повсякчасно і неухильно мусить працювати на світовому рівні і бути інтегрованим у світовий науковий простір. За це він отримує від держави гроші. Це особливо стосується тих кращих із кращих, видатних (згідно з тим самим Статутом!) науковців, одностайно визнаних державою і громадськістю науковою елітою (та й самі вони, судячи з їхнього бундючного вигляду, поважної поведінки і прилюдних висловлювань, не мають жодного сумніву, що вони до такої еліти належать).

Таким чином, у всьому цивілізованому світі головною й необхідною, але не достатньою ознакою високої якості нового знання, тобто його відповідності світовому рівню, є його публікація у визнаних науковим світом журналах та на міжнародних конференціях. При цьому колективна думка, уособлена цими громадськими інститутами, слугує своєрідним «вимірювальним приладом». Так само, як закони набувають юридичної сили тільки після їх промульгації, тобто оприлюднення в офіційній пресі, так і в світовому науковому просторі нове знання визнають таким лише після його оприлюднення, причому не в так званих «мурзилках», а в солідних міжнародних виданнях.

Мусимо визнати, що і зазначений інструмент не є досконалим. Інколи його похибки виходять за межу припустимого¹. Перефразовуючи відомий вислів великого англійського державного діяча В. Черчіля, можна стверджувати, що цей інструмент має багато вад, але кращого наукова спільнота ще не створила! Втім, його недоліки здебільшого є наслідком або неправильного використання, або свідомого псування. За умов «залізної завіси» і тотальної цензури більшість радянських учених не мала можливості інформувати світове наукове товариство про свої творчі надбання. Але минуло вже майже тридцять років (п'ять років перебування і двадцять чотири роки Незалежності!), як ці перешкоди зникли! Що ж наразі заважає офіційно зведенням на п'єдестал

¹ Важко не погодитися зі слушними критичними міркуваннями щодо поодиноких випадків необ'єктивного оцінювання в західних журналах наукових праць, автори яких працюють в СНД. Див.: *Аджиев В.* «Негласные санкции против публикаций российских ученых»: почему это паранойя // Троицкий вариант, 2014, 163. – С. 2.

очільникам нашої соціально-гуманітарної наукової еліти з гідністю посісти належні місця у світовій науці? Невже тільки недофінансування?¹ А чому ж воно не заважає деяким їхнім підлеглим?

Сказане вище стосується, власне, також математичних і природничих наук, хоча там становище рятують справжні науковці, працями яких і звітує начальство різного гатунку. Підкреслимо ще раз, що в цьому розділі ми свідомо не заторкуємо «прикладних досліджень на пріоритетних напрямках науки та посилення впливу їх результатів на інноваційний розвиток економіки, освіти і культури в Україні». Це тема іншої, не менш сумної розмови. Зауважимо лише, що і в цій галузі не обійтися без фундаментального наукового супроводу.

У природничих та математичних науках використовують і такі критерії, як індекс цитування і фактор впливу (*impact factor*) журналу, в якому надрукована робота. При цьому зрозуміло, що умовою застосування цих критеріїв є публікація у провідних англомовних журналах. Таким чином, бібліографічні дані про публікації могли б слугувати одним із критеріїв оцінки діяльності індивідуальних дослідників і наукових колективів. Бібліографічна інформація говорить сама за себе більше, ніж це використовують відділи кадрів і атестаційні комісії. Мається на увазі *форма публікації* (тези, препринт, стаття, наукова монографія, підручник, огляд, рецензія, запрошена доповідь на конференції, стаття в ен-

¹ Колишній «тимчасовий» і не виключено, що майбутній, віце-президент НАНУ, політичний діяч, історик, політолог та правознавець академік НАНУ та Національної академії правових наук В. Литвин дає таку відповідь на запитання, «чи зможете Ви і чи збираєтесь змінювати щось в діяльності Академії? Скільки потрібно грошей, щоб наші вчені запрацювали? В чому проблема, крім грошей?» – «Щоб Академія наук запрацювала, потрібно: по-перше – гроші, по-друге – гроші, по-третє – гроші. Але головне полягає в тому, що на науку, а відтак, на Академію, має бути попит. Цього немає. Ми продовжуємо жити на запасах СРСР. А вони не безкінечні. Багато що потрібно зробити в Академії наук, проте я не поділяю радикальних підходів. Я за розумну еволюцію в цьому питанні». Звернімо увагу на деякі суттєві недоречності цього короткого шедевр керівної академічної думки. 1) Якщо гроші на першому, другому та третьому місці, то, звичайно, вони й є головним, чи не так? 2) Академія складається з науковців. Деякі з них, переважно не академіки і члени-кореспонденти державних академій, практично за копійки працюють на досить пристойному світовому рівні. Якщо врахувати українські реалії, то матеріальне утримання академічної еліти є пристойним. Де ж її доробки світового рівня в суспільно-гуманітарних науках? 3) Мабуть, на науку має бути не лише попит, вона має відповідати вимогам часу. Чи можна це стверджувати про суспільні та гуманітарні науки взагалі, а також про численні наукові інститути, очолювані шановними академіками і членами-кореспондентами? 4) Якщо багато що потрібно зробити в Академії наук, то як це можна зробити еволюційним шляхом? 5) Пасаж про ресурси СРСР тут взагалі недоречний. – Див.: Чаг з Володимиром Литвином: «Я буду балотуватися на наступних виборах президента!» 03.07.2006, 11:01. <http://pravda.com.ua/news/2006/6/30/43712.htm>.

циклопедії або словнику, газетний допис, рекламна інформація про закордонні ліки, популярне видання, комерційний довідник і т. ін.), *характер участі дослідника у створенні публікації* (одноосібний автор, член чи керівник авторського колективу, запрошений редактор спеціального випуску вітчизняного чи закордонного журналу, відповідальний/науковий редактор, укладач, перекладач, організатор конгресу і т. д.) і *місце публікації* (провідний чи провінційний вітчизняний або закордонний журнал/видавництво, відомче або міжвідомче періодичне видання, збірник наукових праць столичного чи периферійного «національного університету», матеріали вітчизняного чи міжнародного конгресу тощо).

Зрозуміло, що використання таких критеріїв привело б до встановлення справжнього гамбурзького рахунку в базових науках. На жаль, замість цього критеріями приналежності науковця до наукової еліти часто є його наближеність до владного кола та керівних посад, часті виступи по телебаченню та різні рекламні акції.

Імперативні вимоги до рівня наукових досліджень пересічних та персональних членів державних академій

Хай пробачить нас читач, але ми вкотре нагадаємо, що згідно зі Статутом НАНУ, всі її наукові співробітники зобов'язані виконувати на світовому рівні фундаментальні та прикладні дослідження, які б бюджетні секвестри не обмежували і без того жалюгідну наукову частку українського бюджету – така вже доля вітчизняних науковців. З цього випливає, що необхідною (хоча й недостатньою) умовою для набуття членства в НАНУ українськими науковцями, працюючими *by default* на світовому рівні, має бути наявність у претендентів не просто наукових результатів «середнього» (проте неодмінно в межах світового!) рівня, а й воістину видатних і визначних результатів. Таким чином, формально єдиною необхідною підставою для обрання наукового співробітника персональним членом є наявність у нього видатних (для академіків) і визначних (для членів-кореспондентів) результатів наукової діяльності. Кордон між видатними та визначними результатами відомий лише російським та українським науково-організаційним кругам (українські колеги запозичили карбовані статутні формулювання в російських колег), але ясно

одне: як «видатні», так і «визначні» мусять бути на вістрі відкриттів і навіть на межі отримання Нобелівських премій.

Насправді ж більшість персональних членів на момент свого обрання були науковими адміністраторами (директорами і заступниками директорів, деканами і ректорами українських університетів). Такими вони й залишаються впродовж усієї своєї академічної кар'єри (власне, й фізіологічного життя), бо в НАНУ відсутні обмеження як на вік наукових менеджерів, так і на кількість каденцій очолення ними керівних науково-організаторських посад. Поза сумнівом, у ролі керівників українські академіки виконували і виконують великий обсяг науково-організаторської роботи. Про її якість та рівень красномовно свідчить місце, яке НАНУ посідає у світі серед аналогічних організацій.

Так, згідно з Коротким річним звітом НАНУ за 2013 рік всього її співробітниками надруковано понад 27 000 статей. У доповіді Президента НАНУ «Основні підсумки» стверджується, що «суттєво зросла присутність наукових видань НАН України у світовому інформаційному просторі, що знайшло відображення у відповідних базах даних і системах цитування наукової літератури»¹. З них кількість публікацій, індексованих у міжнародній базі даних «Scopus» дорівнює 2624². Тобто навіть доволі ліберальна щодо вітчизняних «мурзилко» база Scopus зменшує кількісні показники досягнень НАНУ на порядок.

На превеликий жаль, у доповіді не наведена хоч якась кількісна інформація про публікації у провідних світових журналах згідно з більш авторитетною базою даних Thomson Reuters WEB of Science (Core Collection). Порівняймо, базуючись на наведених у ній даних, результативність НАНУ та деяких її іноземних аналогів. За 2012 рік ця наукометрична база зафіксувала 6200 наукових праць, опублікованих українськими вченими. З них, за нашими оцінками, 4000–4500 праць припадає на інститути НАНУ (WEB of Science не дає сумарних даних по всіх інститутах НАНУ). З іншого боку, ця ж база даних зафіксувала, що науковці французької CNRS (26 000 працівників) за 2012 рік є авторами 35 900 праць, тобто вони за рік продукують їх у дев'ять разів більше, ніж

¹ Див.: *Національна академія наук України. Короткий річний звіт*. 2013. – К.: ВТС Принт, 2014. <http://www.nas.gov.ua/text/report/2013ukr.pdf>.

² Див.: *Національна академія наук України: Структура, динаміка та ефективність наукового потенціалу. Статистичний та наукометричний аналіз*. – К.: НАНУ, Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва, 2014. – С. 100.

наукові установи НАНУ, в яких працює 40 000 осіб (з них половина на наукових посадах). Зазначимо також, що лише один University of Nottingham (Велика Британія), який є просто звичайним добротним європейським університетом, за той самий рік видає приблизно таку ж кількість праць – майже 4200, що й усі наукові установи НАНУ. Між тим, у цьому університеті працює 9000 працівників, тобто в 4,5 рази менше, ніж у НАНУ. До того ж кожен викладач університету має два рівносильні обов'язки: викладання та наукові дослідження, а в НАНУ обов'язку навчати студентів немає¹.

Довічна стипендія як чинник демотивації науковця

Отримуючи довічну регулярну плату за академічну відзнаку², котра, як впливає з офіційної відповіді Прези-

¹ Ми широ вдячні за ці дані професору, доктору фізико-математичних наук Р. Чернізі, який з 2013 р. працює дослідником у цьому університеті.

² У цьому розділі ми не даємо правової кваліфікації довічної плати як особливого виду заробітної плати, привілеїв, пільг або ренти, а характеризуємо її, слідом за офіційним тлумаченням, як додаткове до заробітної плати стимулювання «звичайних» наукових співробітників. Аналогічну, але значно більшу, ніж в українських «безсмертних», довічну плату отримують і російські персональні члени. «Президент Росії Владимир Путин подписал перечень поручений по итогам заседания Совета по науке и образованию, состоявшегося 8 декабря 2014 года. Среди них правительству Российской Федерации поручено в срок до 1 июня 2015 года издать нормативный правовой акт, предусматривающий увеличение размера ежемесячной денежной выплаты членам РАН за звание академика — до 100 тыс. руб. в месяц, за звание члена-корреспондента — до 50 тыс. руб. в месяц. В предыдущий раз стипендии членам РАН повышались в мае 2008 года и сейчас составляют 50 тыс. руб. для академиків и 25 тыс. руб. для членов-корреспондентов. В мае 2008 года 1 доллар США стоил примерно 24 руб., а на конец 2014 года уже около 60 руб. Таким образом, несмотря на весьма заметное повышение, стипендии членам РАН начинают всё сильнее отставать от уровня стипендий аспирантов в большинстве университетов США и Западной Европы». Див.: www.kremlin.ru/assignments/47367. За умов тоталітарної держави суттєве підвищення заробітної плати персональних членів порівняно з російськими науковцями та викладачами університетів однакової кваліфікації з «безсмертними» забезпечує лояльність російської академічної еліти своєму вождю. Тому й не випадково, що академічне плем'я майже стовідсотково підтримує й агресивну зовнішню політику Росії.

До речі, під час зловісного президентства Віктора Януковича переважно мовчали й українські персональні члени всіх шести державних академій. Невже ж представники соціально-гуманітарних наук антіршечки не розуміли, до якої катастрофи вела Україну його зовнішня та внутрішня політика? Але замість критичного наукового аналізу стану суспільства та загрозливих тенденцій його розвитку обласкани злочинною владою дідугани у добротних костюмах гралися членством у різних гуманітарних радах, конституційних асамблеях, із вдячністю отримували незаслужені державні нагороди та премії. Із сумом можна стверджувати, що український науковий істеблішмент, як і судова влада, не пройшли «головного очищення» – їхні представники «не визнали своєї причетності до всіх злочинів колишньої системи». *Сироїд О.* Президентський законопроект залишає багато

дії НАНУ на наше вже доволі давнє звернення, вважається стимулом до бурхливої і плідної наукової діяльності, персональні члени тим самим отримують (1) подяку за міфічну високу якість їхніх досліджень; (2) аванс за роботу, яку вони ще не виконали, але неодмінно виконають, причому на найвищому науковому рівні¹. Тому після обрання природно очікувати від академіків упродовж усього їхнього «академічного» життя безперервного виробництва таких самих (або навіть ліпших) видатних результатів, як і ті, за які вони (суто формально) були обрані академіками. Це означає, що, незалежно від обсягу та складності науково-організаторської роботи, яку старійшини НАНУ неухильно та залюбки виконують, наукова продуктивність академіків і до, і після їхнього обрання має значно перевершувати доробки інших наукових співробітників.

Але якщо це не так і звершення академіків не є настільки вражаючими, то вся аргументація щодо необхідності академічної стипендії обертається на звичайну мильну бульку. Зокрема, явно необґрунтованим виглядає твердження, з якого виходять українські нормативно-правові акти, що регулюють наукову діяльність, а також офіційні їх тлумачення.

В узагальненому вигляді головний *message* тих, хто надав академікам неабияку підтримку, можна сформулювати так:

Довічна плата персональним членам підвищує 1) роль Національної академії наук України і галузевих академії наук у суспільному житті, 2) мотивацію та 3) престижність праці вченого.

Все це є не що інше, як спроба законодавця підмінити глибинну сутність академічних структур поверхневими візерунками

туману, який дозволяє впливати на суддів. <http://www.pravda.com.ua/articles/2015/01/15/7055171/>.

¹ Понад те, справа іноді доходить до кумедних випадків, коли сам факт отримання довічної плати оцінюється «науковцем-урядовцем» як «науковий» дохід від наукової та викладацької діяльності. Хай як ставитися до особи Миколи Азарова, члена-кореспондента НАНУ і за сумісництвом Прем'єр-міністра України у 2010–2014 роках, але його посада наврод чи залишала йому час на проведення наукових досліджень. Проте отриману ним у 2009, 2010 та 2012 роках академічну «стипендію» він у податковій декларації включив до доходів від наукової, викладацької та творчої діяльності. Відповідна щорічна сума повністю збіглася з отриманою ним довічною стипендією члена-кореспондента НАНУ. Див.: *Осин В.* Академия и политический режим: неопатримониальная наука в Украине (и Молдове) // *Ab Imperio*, 2014, 3. С. 321.

бюрократичних витворів задля виправдання додаткових вливань до академічної годівниці.

Не маючи достовірних соціологічних даних про те, як довічна плата підвищує роль державних академій у суспільному житті і сприяє підвищенню престижу праці всіх учених¹, звернемося до з'ясування того, чи веде її отримання до більшої наукової продуктивності персональних членів порівняно з іншими науковими співробітниками. Оскільки з допомогою довічної плати прямо стимулюються тільки персональні члени, то природно очікувати, що вони мають демонструвати істотно вищі показники наукової продуктивності, ніж інші науковці з тими самими кваліфікацією та віком.

Нам могли б заперечити, що пряме стимулювання академіків опосередковано стимулює інших учених, оскільки, підвищуючи свою наукову продуктивність до рівня персональних членів, останні сподіваються з часом приєднатися до одержувачів довічної плати. Інакше кажучи, для звичайних наукових співробітників стимулом є не сама довічна плата, а можливість її отримання. Таке розуміння стимулу відповідає його вихідному античному значенню. Однак соціологічні дослідження показують, що академічна довічна плата не належить до головних мотивів, що спонукають до наукової діяльності². У кожному разі було б явним перебільшенням стверджувати, що головним мотивом українських учених для занять наукою є можливість отримання довічної плати. Більше того, в країнах – лідерах наукового прогресу успіхів у розвитку науки досягають без особливого стимулювання вчених можливістю отримання чогось на кшталт вітчизняної сумнозвісної стипендії.

¹ Соціологічні дослідження показують неухильне падіння авторитету науки в пострадянському українському суспільстві та зниження престижу професії наукового працівника: *«Чим реальніше особа обізнана з проблемами науки та науковців унаслідок певних об'єктивних обставин (освіти, роду діяльності, віку, місця проживання тощо), тим песимістичніше вона оцінює престиж професійних занять науковою діяльністю в сьогоденній Україні»*. Див.: Мартинюк І., Соболєва Н. Академічна думка у громадській думці та в оцінках експертів // Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 2006, 1: 141.

² Соціологічне опитування мотивів вибору професії науковця показує, що серед дев'яти зазначених в анкеті мотивів престижність професії і розмір зарплати науковця посідають відповідно шосте та сьоме місце. Учасники опитування мали змогу вказати і мотиви, яких не було в анкеті, проте ніхто з них не назвав мотив отримання академічної довічної плати. Автори дослідження роблять висновок: в Україні «мотивація до наукової діяльності відзначається характерним поєднанням бажання зробити внесок у розвиток суспільства, наукового пошуку та самовираження». Див.: Там само. – С. 142–143.

Природно вважати, що стимул є дієвим тільки в тому разі, якщо його використання дає результат, суттєво більший, ніж був досягнений тими, до кого цей стимул не застосовували. Чи існує в нашому випадку відповідна кореляція? Про це поговоримо трохи згодом.

Зазначимо при цьому, що заробітну плату українським науковим співробітникам треба підвищувати неодмінно, адже її підвищення є для них стимулом зростання продуктивності. Йдеться лишень про те, що ця заробітна плата має корелювати з отриманими науковими результатами. Стимул, застосування якого не веде до покращення стимульованої діяльності, не відіграє жодної ролі й втрачає всякі підстави називатися стимулом¹.

У зв'язку з тим, що в Статуті НАНУ міститься нормативна вимога про необхідність проведення наукових досліджень на світовому рівні, а щорічні форми звітності інститутів вимагають співвіднесення рівня досліджень зі світовим рівнем², ми вважаємо виправданим при оцінці продуктивності різних категорій українських науковців застосовувати загальноприйняті у міжнародному науковому співтоваристві критерії. Ці критерії застосовують до оцінки публікацій тільки в рейтингових міжнародних журналах зі списку Scopus і/або списку Institute of Scientific Information (ISI).

На жаль, нормативно-правові акти про науку і Статут НАНУ не містять чітких вказівок, як слід оцінювати відповідність світовому рівню досліджень, що їх проводять у НАНУ, і тим більше, на якій підставі характеризувати їх результати як видатні або

¹ Див.: *Reber A. The Penguin Dictionary of Psychology.* – London: Penguin Books, 1985. Рр. 731–735.

² Незважаючи на те, що в Статуті НАНУ деклароване проведення на світовому рівні і фундаментальних, і прикладних досліджень, у щорічних формах звітності інститутів йдеться лише про технічний рівень закінчених наукових робіт і науково-технічних розробок, тобто фактично про результати прикладних досліджень. При цьому використовуються такі значення шкали співвіднесення прикладних досліджень інституту в цілому зі світовим рівнем: 1) технічний рівень перевищує кращі світові аналоги; 2) відповідає світовому рівню; 3) нижче рівня кращих світових аналогів; 4) не визначено // Див.: *Анкетні матеріали (Основні показники наукової і науково-технічної діяльності)*. Додаток 2 до постанови Президії НАН України від 18.10. 2006 р. № 268. До міжнародної оцінки результатів проведених фундаментальних досліджень має опосередкований стосунок один пункт, який вимагає повідомити число публікацій у міжнародних виданнях. Однак при цьому не потрібно вказувати, в яких саме журналах вийшли в світ ці публікації. До цих видань автоматично потрапляють журнали СНД, в тому числі ті, які не враховуються міжнародними базами даних.

визначні внески в розвиток відповідних напрямів науки¹. Понад те, недостатній обсяг приступної інформації про діяльність НАНУ, що міститься в її щорічних звітах, а також припинення Держкомстатом з 2000 р. збору даних про публікації українських науковців у зарубіжних виданнях роблять принципово неможливим здійснення такої оцінки на підставі офіційних українських джерел інформації². З огляду на це ми були змушені звернутися до «напіввизнаної» бази даних «Наука України в дзеркалі наукометричної бази даних SciVerse Scopus»³.

¹ Офіційна відповідь Президії НАНУ за підписом начальника відділу наукових і керівних кадрів В. М. Паля від 22.05.2007 року № 268 на Інформаційний запит про ці критерії зводиться до того, що останні відповідають тлумаченню слів «видагний» і «визначний» в електронному Словнику української мови (www.slovnik.net). Особливої пікантності такої відповіді додає та обставина, що академічний Словник синонімів української мови (у 2-х т., К.: Наукова думка, НАНУ, 2006) трактує ці слова як синоніми.

² Нагадаємо, що інформація про публікації в міжнародних журналах наукових співробітників західних державних наукових організацій, як правило, розміщується на їхніх сайтах. Див., напр., інформацію про CNRS (http://www.ambafrance-ua.org/article.php3?id_article=1038) та MPG (http://www.mpg.de/pdf/annualReport2006/annualReport2006_067_070.pdf).

³ Див.: http://www.jsi.net.ua/scopus/ratings_nanu/index.html. Характеристика цієї бази даних як «напіввизнаної» пояснюється тим, що, з одного боку, її почали згадувати в Коротких щорічних звітах НАНУ з 2013 року, але на неї досі відсутні посилання на офіційному сайті НАНУ. З іншого боку, її використовують у збірнику матеріалів, який підготувала установа НАНУ: Див.: *Національна академія наук України: Структура, динаміка та ефективність наукового потенціалу. Статистичний та наукометричний аналіз.* – К.: НАНУ, Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва, 2014. Зокрема, на цю базу даних посилаються на сторінках, де наведені дані про індексовані міжнародною базою даних Scopus публікації наукових установ НАНУ.

РОЗДІЛ IV

**ЄВРОПЕЙСЬКЕ
НАУКОМЕТРИЧНЕ
БАЧЕННЯ НАУКИ
ТА НАУКОВОЇ
ЕЛІТИ УКРАЇНИ**

Обрання академіком – «це максимум, чого можна досягти в науці»

Академік РАН Ю. Пивоваров

І ось я запитую у Прем'єр-міністра України [члена-кореспондента НАНУ] Азарова формулу поперечної хвилі. А він же так мені і не відповів, хоча геофізиком був.

Н. Короновський

Національні та міжнародні оцінки наукових досягнень

Внутрішні оцінки результатів наукової діяльності науковця дають його колеги, які працюють у тій самій галузі, що і він. Тут варто нагадати про наявність у сучасній науці вельми вузьких спеціалізацій, що робить практично неможливою фахову оцінку праці науковця навіть його колегами з того ж самого інституту¹. Ще більш необгрунтованою мала б вважатися професійна оцінка археологом чи філософом, скажімо, праці з нанофізики або хімії поверхні. Коли таку оцінку дають за формально демократичних умов, як це завжди й має місце на відділеннях та Загальних зборах НАНУ з обрання нових членів академії, головну роль відіграють не професійні оцінки наукових доробків претендентів, а далекі від наукових стосунки різних груп впливу і

¹ Цікаво, що залежно від обставин НАНУ оцінює об'єднання представників різних наук в НАНУ позитивно або негативно. Коли йдеться про те, що сучасна НАНУ включає представників різних наук (від технічних до археологічних, від лінгвістичних до фізичних тощо), то стверджується, що «академическая форма организации науки, объединяющая институты различных научных областей, как никакая другая позволяет консолидировать усилия ученых для решения комплексных проблем междисциплинарного характера» (Патон Б. Академическая форма организации науки полностью себя оправдывает // Поиск, 2011, 46. <http://www.poisknews.ru/theme/science-politic/2437/>). Коли ж мова заходить про приєднання до НАНУ інших державних академій (на кшталт Національних академій правових, педагогічних, аграрних та медичних наук), то висувається аргумент, що «таке механічне об'єднання матиме негативні наслідки як у здійсненні наукової діяльності, так і в забезпеченні належного наукового супроводу функціонування і розвитку відповідних галузей. Самостійне функціонування цих наукових організацій об'єктивно обумовлене суттєвими відмінностями основних завдань і напрямів їх діяльності». http://www.nas.gov.ua/text/pdfNews/6_vidokremlenist_akademiy.pdf. Зауважимо, що шляхом такого «механічного» поєднання пішла Польська академія наук, яка ще 25 років тому суттєво поступалася в науковому плані НАНУ, а зараз її значно випереджає. Згадаймо, що в НАНУ є Відділення історії, філософії та права, в якому репрезентовані представники правової науки, для яких створена ще й окрема Національна академія правових наук.

тиску. Усвідомлення цієї обставини було одним із чинників відмови у західному науковому співтоваристві від інституцій, подібних до НАНУ, тобто механічного зібрання академіків – офіційно визнаних фахівців з різних наукових дисциплін. На Заході на передній план внутрішньої оцінки висунули оцінювання з боку вузькоспеціалізованих професійних груп – анонімних експертів-рецензентів, які постійно залучаються провідними фаховими періодичними виданнями, та користувачів отриманих наукових результатів, тобто читачів цих видань. Оцінка першою групою віддзеркалюється фактором впливовості цих видань, а оцінка другою групою вимірюється кількістю цитувань. Дивує, що серед вітчизняного наукового загалу поширена точка зору, що нібито для належного оцінювання якості наукових публікацій у провідних міжнародних журналах потрібна ще якась додаткова експертиза з боку вітчизняних експертів з академічними погонями. Для спростування цієї ілюзії дамо коротку довідку про стандартну процедуру прийняття до друку наукових статей і книжок у провідних світових журналах та видавництвах.

«Як правило, в журналах та видавництвах, які публікують наукові праці, існує система рецензування, згідно з якою відбувається оцінювання поданої праці – так звана система рецензування колегами. У цієї системи є дві функції. По-перше, вона діє як критичний фільтр, що усуває роботу як неналежну через низьку якість або невідповідну тематику з допомогою оцінювання рецензентами та редакторами. У багатьох випадках автори отримують рецензію, де сформульовані підстави відмови в публікації. У найпрестижніших журналах частка відхилених статей досить висока і, як правило, становить понад 90 %. По-друге, зазначена система рецензування допомагає підвищити якість наукової роботи в разі “умовного прийняття” або “запропонованого повторного подання”. У цих випадках пропонують і пояснюють належні зміни до первинного рукопису задля його покращення. Процес рецензування є “сліпим” у тому сенсі, що автор не знає, хто є рецензентом. Часто він є “подвійно сліпим” у тому сенсі, що й рецензенти також не знають, хто автор. Ясна річ, що останній тип рецензування спрямований на те, щоб запобігти позитивній або негативній упередженості через відоме авторство. Наукові видавництва використовують для друку книжок такі самі процедури, що і журнали.

Для обговорення праць інших науковців існує низка усталених способів. Після доповідей або запрошених доповідей на конференціях незмінно надають час на дискусію, часто розпочату коментатором, який розглядав матеріал раніше. На конференціях організуються панельні дискусії на спеціальні теми. Журнали часто включають спеціальний розділ коротких дискусійних статей, які торкаються питань, здебільшого раніше надрукованих у тому ж журналі. Огляди книг, які не лише інформують потенційних читачів про якусь працю, а й критично її оцінюють, – постійна складова багатьох журналів; є навіть журнали, які друкують виключно огляди книг. Окрім того, поточний стан справ у деяких царинах критично підсумовують і оцінюють в оглядових статтях, які друкують в особливих розділах звичайних наукових журналів або у специфічних оглядових журналах»¹.

Якими ж мають бути критерії належності до наукової еліти? На нашу думку, коли йдеться про її представника, то треба брати до уваги аж ніяк не його місце в інституціональній чи організаційній наукових ієрархіях, вирішальну роль мають відігравати отримані особисто ним *конкретні нові наукові результати*. На жаль, ця принципова обставина при аналізі заслуг заангажованих у науці можновладців залишається в тіні. В результаті керівництво держави і широкий загал сприймають перебування на вищих рівнях згаданих ієрархій як ознаку автоматичної належності цієї особи до наукової еліти «світового рівня». Дивним є присвоєння деяким українським науковцям такого високого статусу за повної відсутності їхніх праць у світовому дослідницькому просторі, не кажучи вже про посилання на ці праці. Долучаються до реклами керівників з академічними регаліями і самі науковці, привселюдно підтверджуючи їхнє всесвітнє визнання і незаперечний внесок у науку. Таке необгрунтоване вихваляння є досить поширеним на теренах колишнього Радянського Союзу².

¹ Hoyningen-Huene P. Systematicity. The Nature of Science. – Oxford: Oxford University Press, 2013. Pp. 111–112.

² Наприклад, панегіричну оцінку результатам діяльності одного з найбільш відомих та плодovitих на теренах СНД філософів науки, який багато років керував провідними російськими гуманітарними установами, дають його колеги. Його «концепція в настоящее время признана как на постсоветском пространстве, так и в дальнем зарубежье, и имеет широкий круг приложений в естественных, технических и социально-гуманитарных науках». Див. анотацію до збірки праць: *Степин В. С. Научное познание в социальном контексте. Избранные труды*. – Минск: БГУ, 2012. Справді, якщо виходити з кількості посилань на його праці в СНД, то він належить до найбільш цитованих в СНД

Коли деякі науковці, шаленіючи від обурення, виступають проти оцінки науковців за кількістю посилань на їхні праці та індексом Гірша¹, вони не можуть збагнути, що тим самим вони виступають проти традиційної практики людства, апробованої та виправданої досвідом. Справді, військові історики та історики «взагалі» пишуть як про незаперечні факти, що Наполеон Перший, Гай Юлій Цезар та Ганнібал були неперевершеними полководцями. Слідом за ними ці твердження (з якими ми згодні!) повторюють мільйони людей у пресі, на телебаченні, у приватних розмовах, зрештою у шкільних підручниках, крім, певна річ, російських, де найкращими полководцями вважають «м'ясника» Георгія Жукова та ексцентричного Олександра Суворова, а останнім часом до ліку кращих лавроносців зараховують також генералів Олексія Брусилова та Андрія Власова. А тепер давайте поміркуємо: чому ми так вважаємо? Або – чому так вважають інші люди?

Звичайно, є фахівці, професійні військові, котрі в своїх Академіях розглядали битву 1805 р. під Аустерліцом² по хвилинах, докладно вивчали тогочасні гармати та рушниці, багнети та шаблі. Є й такі аматори, які не гірше за військових фахівців, опанували цей предмет дослідження. Цим людям не треба покладатися на чужу думку, вони читають документи в оригіналі, а нині, у добу Інтернету, для цього не треба навіть значні кошти витратити. Але, погодьтеся, таких людей обмаль. Решті ж доводиться покладатися на авторитети, причому не на якісь окремі особистості, а на усталену усереднену думку суспільства, його зацікавленої частини, яка використовує акумульовані результати досліджень усіх попередніх поколінь істориків. Отже, виходить, що прийнята в цивілізованому суспільстві оцінка полководців мину-

представників філософії науки. Але це не так стосовно світового наукового простору. На його монографію (Див.: *Stepin V. Theoretical Knowledge*. – Dordrecht: Springer, 2005), перекладену англійською і видану в одному з провідних західних видавництв, кількість посилань у Web of Science на жовтень 2014 року дорівнювала нулю. Також немає посилань на його журнальні статті в рейтингових фахових періодичних виданнях (на кшталт *Philosophy of Science*, *The British Journal for the Philosophy of Science*, *Synthese*, *Erkenntnis*, *Foundations of Science*, *Zeitschrift für allgemeine Wissenschaftstheorie* тощо), бо такі статті взагалі відсутні. Виглядає досить голосливим і твердження стосовно широкого кола застосувань його філософських ідей у природничих і технічних науках. Принаймні в бібліографії його праць відсутні публікації в цих галузях. Див.: *Российская философия продолжается: из XX века в XXI*. – Москва: РОССПЭН, 2010. – С. 94–100.

¹ Див.: *Hirsch J. E. An Index to Quantify an Individual's Scientific Research Output // Proc. Natl. Acad. Sci. (USA)*, 2005, 102, 46, 16569; *Moed H. F. Citation Analysis in Research Evaluation*. Dordrecht: Springer, 2005.

² Див.: https://uk.wikipedia.org/wiki/Битва_під_Аустерліцом.

лого в кінцевому підсумку базується на колективній думці міжнародної спільноти дослідників. Чи не нагадує ця оцінка, виражена в тоннах наукових та популяризаторських паперових носіїв та гігабайтах електронної інформації, той самий індекс цитування, який прокладають сивочолі академіки країн – спадкоємців Радянського Союзу?

До оцінки, сформованої у цивілізований спосіб, іноді вдавалися (щоправда, в досить екстремальних ситуаціях) і в СРСР, коли йшлося про обрання до персональних членів академій відверто одіозних «учених»¹.

Іншим прикладом можна вважати наше ставлення до вчених минулого. Звідки ми знаємо, що фізики А. Ейнштейн або І. Ньютон – великі люди? Після закінчення загальноосвітньої школи України більшість учнів не має зеленого поняття про теорію відносності, а теорію фотоефекту вивчала у перекрученому вигляді. Стосовно класичної механіки Ньютона, яку роками мусолять у тій же школі, варто зазначити, що з кожним роком її вивчають усе менше, а знають гірше й гірше, не кажучи вже про бодай якийсь розв'язок задач середньої складності. Ну, а після школи фізика зникає з голів із такою швидкістю, яку спеціальна теорія відносності передбачити аж ніяк не могла. Втім, ці незаперечні факти не заважають пересічним людям визнавати вищезгаданих фізиків великими вченими на підставі загальноvizнаних текстів (або не визнавати – на підставі думок *фріків*, які нині поширені в нашому хворому суспільстві). У будь-якому випадку оцінку цих учених або, скажімо, Стівена Вайберга і Грегора Менделя дає інтернаціональна сукупність експертів, якими є фізики або

¹ Див., напр., виступ академіка АН СРСР В. А. Енгельгардта під час обговорення кандидатури члена-кореспондента АН СРСР Н. І. Нуждіна на обрання академіком. Енгельгардт посилається на «принцип, рекомендований академіком Капицей для судження о ценности, о научном потенциале ученого или даже отдельного труда: этот критерий – частота цитирования имени в работах других исследователей, – какой след эти работы оставили в общем потоке развития науки. Просмотрев указатель авторов, цитированных в ряде монографий за последние годы по генетике, я не нашел упоминаний имени Н. И. Нуждина. Я не нашел также упоминания об этих работах, перелистав несколько ведущих журналов за последние годы. Мне кажется, что в лице Н. И. Нуждина Академия не получила бы такого ученого, который помог бы поднять уровень генетических исследований у нас в направлении магистральной линии развития современной генетики, которому отвечают совершенно исключительные, выдающиеся успехи среди общего потока работ по естествознанию. Поэтому я расхожусь с оценкой Отделения общей биологии и не могу считать кандидатуру члена-кореспондента Н. И. Нуждина, отвечающей тем требованиям, которые мы предъявляем к самому высокому у ученых нашей страны» // Стенограмма заседания Общего собрания Академии наук СССР, 22–26 июня 1964 года. – С. 114. Цит. за: *Он между нами жил... Воспоминания о Сахарове*. Физический институт им. П. Н. Лебедева РАН. – Москва: Практика, 1996.

біологи відповідно. Народ може лише покладатися або не покладатися на їхню думку.

Про цитування чи індекс Гірша не йдеться не тому, що вчені зневажають їх, а тому, що прізвища великих людей рясніють на сторінках підручників та монографій, стаючи майже прозивними. Наприклад, замість «теорія еволюції» часто навіть кажуть «теорія Дарвіна». Таким чином, індекс цитування, за підвищення якого б'ються «рядові» професори, втрачає сенс, коли говоримо про великих учених. Говорити про Ейнштейна в ненауковому середовищі, що його праці цитувалися аж 100 тисяч разів (число умовне), чи шанобливо називати його «академік Ейнштейн», нікому не спаде на думку. Проте значущість науковця протягом його кар'єри та після її завершення оцінюють за популярністю його здобутків, а на її початку вони віддзеркалюються в цитуваннях колегами його публікацій, патентів або монографій.

А тепер повернімося до сьогоднішнього з його потребою створювати собі кумирів і захоплюватися ними. Ясна річ, науковці не витримують конкуренції з футболістами навіть другого ешелону або безголосими співачками ефемерних, так званих популярних, пісень. Та все ж майже всі знають і шанують академіків, не дуже розбираючи, хто академік НАНУ або іншої державної академії (в нас їх аж шість!), а хто член якоїсь недержавної громадської організації, котра теж пихато називає себе «академією». І не дивно. Єдина відмінність між ними полягає в тому, що академікам державних академій простий українець сплачує податок на їхню старість, а членам самопроголошених академій поки що не сплачує. Спільною рисою академічних звань є те, що їх дають, зібравшись до купи, люди різних наукових спеціальностей. Причому більшість учасників голосування не знає ані про науку, яку намагається представляти претендент, ані про його наукові досягнення. Здебільшого ці досягнення, взагалі відсутні, так що й знати нема про що.

Але в нашому суспільстві прийнято поважати академічні «погони», у крайньому разі, – професорські. Тому перед прізвищем народного улюбленця додають його ознаку: академік Пупкін, професор Ляпкін. А деяких із них називають ще хитромудріше: «наш достойник» або «наше національне надбання». Що ці достойники зробили – простий люд нічогосінько не чув, а навіть якби чув, то не зрозумів би жодного слова, але він покладається на тих невідомих йому осіб, які ці слова сказали та цими званнями нагородили. Тобто він вважає спільноту персональних членів, що обирають молодших колег до вищого кола, гідною довіри, а

обранців – видатними ученими з того моменту, коли в них з'явилися красиві префікси перед прізвищами. Був просто собі Пупкін, і ніхто про нього не знав, а постав цілий академік Пупкін і виявився національним надбанням. Такий собі фазовий перехід у суспільному становищі! У будь-якому випадку суспільство й тут спирається на експертну думку, тільки хибну, бо ці звання дають не за наукові досягнення, а в результаті певних домовленостей між академічними кланами.

Щоб оцінка науковців була об'єктивною, незалежною від особистих стосунків, міжнародна наукова спільнота й використовує кількість цитувань, індекс Гірша та споріднені показники. Основним чинником, який згладжує розбіжності в оцінках (флуктуації їх значень), слугує закон великих чисел. Після публікації якоїсь наукової праці науковця Пупкіна (байдуже, аспірант він чи академік) у закордонному англомовному журналі кожен зацікавлений читач може використати результати колеги у своїй подальшій праці, при цьому процитувавши їх. Наразі кількість науковців у природничих або технічних науках у світі настільки велика, що потрібна статистика швидко набирається. Через десять років дослідницької активності науковця достовірність його статистичної оцінки колегами вже не викликає сумніву. Зрозуміло, що членів малих наукових колективів так не оціниш, бо відносна похибка складає $1/(N)^{1/2}$, де N – кількість членів фахового колективу. Тому українських театрознавців або літературознавців чи мовників треба оцінювати за іншими критеріями.

Чому експертну оцінку вчених, які належать до сукупності багатьох поколінь, на підставі яких сформовано уявлення суспільством про роль конкретних особистостей, можна вважати доцільною і справедливою, а точка зору деяких академіків довіри не викликає? Тому що оцінка, яку дають фахівці, враховує як теоретичне обґрунтування досягнень учених (що, своєю чергою, базується на попередніх досягненнях людства), так і практичну значущість результатів, перевірку істинності наукових тверджень практикою. Натомість оцінка не експертним середовищем академіків сумнівної якості (такі кадри обирали попередники!) і навіть формально іншого фаху, а згодом її тиражування шляхом бездумного повторювання є волонтаристським способом нав'язати хибну думку необізнаним людям. Ціна академіка Пупкіна – нуль, той самий нуль, яким його треба було схарактеризувати ще до обрання.

Підсумуємо. Оцінка суспільством людей минулого або сучасників незалежно від галузі їхньої діяльності завжди, відомо чи

несвідомо, зумовлена експертною думкою фахівців. У разі якщо замість фахівців оцінку дають випадкові зібрання та колективи, вона виявляється хибною і вводить в оману пересічних громадян. Це дуже шкідливо, бо може перекрутити культурну, освітню та бюджетну політику держави. Тому бібліометричні показники на кшталт індексу цитування залишаються найкращим серед можливих дороговказів. Якщо пошану та повагу суспільства не пов'язати зі скромними стовпчиками цифр, то в нашій країні дуже скоро зникне сам предмет оцінки – наука.

Хто є хто згідно зі Scopus

...Тож від кожного, кому дано багато, багато від нього й жадатимуть. А кому багато повірено, від того це більше жадатимуть.

Лука, 12, 48

...Математики, фізики, представителі точних наук ... по роду своей деятельности не принимают ничего на веру. Они требуют доказательств. Они хотят проверить то, что им говорят. Они не любят слушать тривиальности. Нас окружает ложь. Тривиальность нас и раньше окружала, но раньше были свои граничные условия. Но то, что сейчас происходит, требует от ученых не только занятия своей наукой, проблемами, связанными с самой наукой, но и выхода в общественную зону... Дело в том, что сейчас уже другое время, и можно говорить вслух. И мы должны не бояться высказывать свое мнение о том, что происходит не только в науке, но и в других сферах деятельности.

А. Вершик¹

Розглянемо три таблиці, які розставляють за здобутками: 1) сукупність усіх науковців України², 2) науковців України – представників фізичних та технічних наук³ і 3) науковців України – представників медицини та наук про життя⁴. Зауважимо, що відсутність і, власне, непотрібність аналогічної таблиці для чис-

¹ Продлим мораторий на разгром науки? Участвуют Андрей Цатурия, Игорь Чубайс, Анатолий Вершик, Юрий Рыжов. <http://www.svoboda.org/content/transcript/26731831.html>.

² Див.: Рейтинг науковців України. http://www.jsi.net.ua/scopus/ratings_sci/index.html.

³ Див.: Науковці України: Фізичні та технічні науки. http://www.jsi.net.ua/scopus/ratings_sci/index_phys.html.

⁴ Див.: Рейтинг науковців України: Медицина та науки про життя. http://www.jsi.net.ua/scopus/ratings_sci/index_bioc.html.

ленних представників суспільно-гуманітарних наук свідчить, зокрема, про те, що вони вовтузяться поза європейським науковим простором¹ і неспроможні наблизитися до нього на відстань хоча б однієї добротної опублікованої статті. Натомість наявні рейтингові таблиці містять інформацію про кількість статей, посилань на них та індекси Гірша згідно з базою Scopus. При цьому решта науковців, що не потрапила до верхньої частини таблиць, також бере участь у конкуренції за вищі щаблі, так що поволі відбувається ротація між видимою та невидимою частинами айсберга українських природничих наук. Дані, які ми аналізуємо, охоплюють проміжок з 1996 р. до 9 липня 2014-го. Кожна з перших двох таблиць включає дані про 100 науковців, третя – про 50.

У першій таблиці можна побачити 8 із 197 дійсних членів НАНУ та 17 з її 359 членів-кореспондентів². У ній також представлений один академік НАМН (з 42 академіків та 78 членів-кореспондентів НАМН), який одночасно є членом-кореспондентом НАНУ. Немає жодного представника інших державних академій. Честь бути представленими у другій таблиці заслужили 6 з 95 дійсних членів відділень НАНУ, об'єднаних під назвою «фізичні та технічні науки» (відділення механіки, фізики й астрономії, наук про Землю, фізико-технічних проблем матеріалознавства, фізико-технічних проблем енергетики та ядерної фізики й енергетики), та 13 із 188 членів-кореспондентів цих відділень. У третій таблиці маємо 5 із 33 дійсних членів відділень НАНУ, об'єднаних під назвою «медицина та науки про життя» (відділення біохімії, фізіології і молекулярної біології та загальної біології), та 7 з 66 членів-кореспондентів цих відділень. У ній представлений один академік НАМН (з 42 академіків та 78 членів-кореспондентів НАМН), який одночасно є членом-кореспондентом НАНУ. Інші персональні члени НАМН не подолали бар'єр до списку пошани.

Таким чином, проведений за європейськими стандартами кількісний наукометричний аналіз продуктивності українських академіків та їхніх нетитулованих колег у царині природничих наук

¹ Див.: *Габович О., Кузнєцов В.* Таємниці вітчизняної неприродної науки // *Економіст*, 2007, 1: 65–71. <http://www.nauka.in.ua/news/tayemnytsi-vitchyznyanoyi-neprirodnoyi-nauky-70>.

² Дані про персональний склад НАНУ взяті з Коментаря «*Чи є загрозовою на сьогодні тенденція до скорочення числа науковців в Академії?*» http://www.nas.gov.ua/text/pdfNews/10_skorochennya_chysla%20naukovtsiv.pdf.

не показав жодної кореляції між академічним рангом і високою науковою продуктивністю його носіїв. Більше того, академіки і члени-кореспонденти у середньому помітно програють порівняно з «простими» докторами і кандидатами наук того ж віку¹. Поодинокі винятки лише підкреслюють справедливість цього висновку. Тому надання академічних «звань» та асоційованих із ними привілеїв не відіграє роль стимулу, який мотивує наукову діяльність, і не є ефективним чинником, що сприяє розвитку української науки. У цьому сенсі академічна довічна плата має дискримінаційний, а тому й корупційний характер стосовно рядових наукових співробітників.

Зауважимо, що суворішими є критерії оцінки результатів наукової діяльності, які застосовуються базою даних Web of Science. Станом на липень 2013 р. наукометричні індикатори стосовно персональних членів НАНУ наведені на сайті Українського наукового клубу² і дещо відрізняються від показників Scopus для персональних членів, представлених у розглянутих таблицях. Відмінності в окремих випадках можуть становити десятки відсотків у той чи інший бік, але якісно результати не відрізняються.

З огляду на сказане вище, читача вже не можуть здивувати нульові показники, отримані через Web of Science, для майже всіх персональних членів суспільно-гуманітарних відділень НАНУ. А тому не слід чекати від західних інтелектуалів, тобто «володарів і формувачів суспільної думки та політичного курсу», адекватного розуміння українсько-російських стосунків та підтримки України. Справді, про історію та археологічні пам'ятки України західному науковому товариству розповідають виключно росіяни, бо українські інтелектуали ані нижчої, ані вищої, академічної проби виявилися неспроможними на розумові зусилля, які можна було б без сорому показати на людях. Тому навіть убогі російські імперіалістичні соловейки на тлі українських академіків виглядають носіями «беззаперечної істини» про Україну,

¹ Див.: *Gabovich A., Kuznetsov V.* Is the Personal-Member Institution of the Ukrainian National Academy of Sciences Justified in the Light of Scientometric Indicators? // *Sociology of Science and Technology*, 2011, 2, 2: 47–68.

² Див.: *Індекси цитування реферованих оригінальних публікацій членів-кореспондентів НАНУ станом на липень 2013 року згідно з пошуковою системою Web of Knowledge Thomson Reuters 1900-present.* <http://nauka.in.ua/2013/nasu-fm-2013-ukr.pdf>. *Індекси цитування реферованих оригінальних публікацій дійсних членів НАНУ станом на липень 2013 року згідно з пошуковою системою Web of Knowledge Thomson Reuters ISI 1900-present.* <http://nauka.in.ua/2014/nasu-am-2014-ukr.pdf>.

яку вони тлумачать виключно в контексті тисячолітньої історії Росії, вигаданої романтичними нащадками Золотої Орди Миколою Карамзіним та Іваном Аксаковим.

Наприклад, в історичних та археологічних англомовних енциклопедіях майже всі статті, пов'язані з історією Київської Русі та України, належать або московським і Санкт-Петербурзьким авторам, або західним фахівцям, котрі спираються на праці росіян. Зрозуміло, що в цих авторитетних джерелах англійські слова «Ukraine», «Kiev» (не «Kyiv!») та «Kiev Rus' (Kiev Russia!!!)» губляться на тлі значно активнішого вживання слів «Russia», «Moscow» та «Novgorod». Саме тому в свідомості західної інтелектуальної еліти або відсутнє, або спотворене уявлення про Україну, Київ та Київську Русь, тобто вони для неї не існують як історичні реалії¹. Але у головного титульного археолога України академіка НАНУ П. Толочка вистачає часу та наснаги, не маючи жодних фактів, створювати власну, на наш погляд, спотворену віртуальну історичну та політичну реальність, зокрема звинувативши учасників Революції гідності у виконанні замовлень Заходу². На превеликий жаль, тут він не є самотнім. До цієї його негативної оцінки Майдану фактично приєднався один з найоригінальніших і найталановитіших, як вважав авторитетний філософ

¹ Див., напр.: *Ackermann M. E., Schroeder, M. J., Terry J. J., Jiu-Hwa Lo Upshur, Whitters M. F.* (eds). *Encyclopedia of World History in 7 Volumes*. – New York: Facts on File Inc., 2008; *Barker G.* (ed.). *Companion Encyclopedia of Archaeology in 2 Volumes*. – London and New York: Routledge, 2002; *Bergin G.* (ed.). *Encyclopedia of the Renaissance and the Reformation, Revised Edition*. – New York: Facts On File, Inc., 2007; *Crabtree P. J.* *Medieval Archaeology. An Encyclopedia*. – New York and London: New York University, Garland, 2001; *McNeill W. H., Bentley J. H., Christian D.* (eds). *Berkshire Encyclopedia of World History*. 2nd ed. – Great Barrington, Massachusetts: Berkshire Publishing Group, 2010; *Murray T.* (ed.). *Encyclopedia of Archaeology: History and Discoveries*. – Santa Barbara, California: ABC-CLIO, 2001; *Pearsall D. M.* (ed.). *The Encyclopedia of Archaeology*. – San Diego and Oxford: Academic Press, 2008; *Smith C.* (ed.). *Encyclopedia of Global Archaeology*. – New York: Springer Reference, 2014 etc.

² Див. анотацію його чергового пасквіля на український народ: «...предлагаемые читателям материалы представляют собой, с одной стороны, неостывшие мысли публициста – очевидца трагических украинских событий конца 2013–2014 гг., высказанные по горячим следам в киевском Еженедельнике “2000”, с другой – размышления историка о месте Украины в глобализирующемся мире, представленные на Международных Лихачевских чтениях в Санкт-Петербурге. Из них следует вывод, сколь очевидный, столь и печальный. Глобализация, осуществляемая США и их союзниками будто бы в интересах свободы и демократии народов, в действительности преследует цель собственного мирового доминирования. При этом она всегда сопровождается процессами распада традиционного миропорядка, а следовательно, и человеческими трагедиями. Очередной в ряду стран, “осчастливленных” глобализационным вниманием Запада, оказалась Украина». <http://www.academbook.com.ua/detail.aspx?id=29383>.

С. Кримський¹, співробітників Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАНУ професор В. Малахов².

Отже, інтелектуальна нездарність та проросійська орієнтованість соціально-гуманітарної академічної спільноти України, на яку даремно намагаються спертися вітчизняні політичні кола, є по суті прихованою, а іноді явною зрадою інтересів власної країни.

Google Scholar versus Web of Science та Nature Index 2014

Останнім часом фахівці Національної бібліотеки України імені В. Вернадського провели велику працю зі створення інформаційно-аналітичної системи «Бібліометрика української науки»³. Як стверджує керівник проекту з її розробки та функціонування, завідувач відділу бібліометрії та наукометрії Л. Костенко, вона дає можливість надання прозорої інформації «про стан науки, тенденції її розвитку» і демонструє «спроможність сприяти сталому розвитку економіки і вирішенню соціальних завдань»⁴. Це досягнуто завдяки тому, що її джерельною базою є «Google Scholar (науковий сегмент Інтернет-гіганта Google) та дані наукометричних платформ Scopus, Web of Science, Російський індекс наукового цитування. Основним джерелом є Google Scholar, що має найістотніше мовне, галузеве й географічне охоплення публікацій». Як позитив (!) порівняно з іншими аналогічними системами відзначено те, що «у цій системі індексуються майже всі українські наукові журнали, тоді як у Scopus – менше 40. Слід додати, що бібліометричні показники Google Scholar, як правило, корелюють із показниками інших наукометричних платформ. При цьому в ній значення бібліометричних показників учених зазвичай будуть більшими, що пояс-

¹ «Виктора Малахова... я вважаю єдиним, хто достойно після нас залишиться і буде нас продовжувати. Конкуренції йому я в цьому відношенні не бачу». Див.: *Кримський С. Б., Чайка Т. А.* Сергей Крымский: Наш разговор длиною в жизнь. (Цикл інтерв'ю Т. А. Чайки). – К.: Издательский дом Дмитрия Бурого, 2012. – С. 329.

² Див.: *Малахов В.* Отойти от Майдана (Полемические заметки) // Синий диван. Философско-теоретический журнал. Под редакцией Елены Петровской, 2014, 19: 29–42. <http://syg.ma/@furqat/otoiti-ot-maidana-poliemichieskie-zamietki-viktora-malakhova>. Нищівну критику його позиції «над схваткой» в умовах російської агресії див.: *Грабовський С.* «Кант – лох» і «велика російська культура» // День, 19 березня, 2015. <http://www.day.kiev.ua/uk/blog/suspilstvo/kant-loh-i-velyka-rosiyska-kultura>.

³ <http://www.nbuviap.gov.ua/bpnu/>.

⁴ *Костенко Л.* Бібліометрика української науки // Дзеркало тижня, 7–14 листопада, 2014, 41. http://gazeta.dt.ua/science/bibliometrika-ukrayinskoyi-nauki-_html.

нюється ширшим охопленням публікацій». На підтвердження цієї тези наведений такий приклад. «Так, індекс Гірша h (h – кількість публікацій, на які є не менше h посилань) члена-кореспондента НАН України Валерія Гусиніна в системі Google Scholar становить 41, а в Scopus – 31».

Зазначимо, що науковий підхід навіть у такій хиткій галузі, як наукометрія¹, потребує значно вагомішого підтвердження загальних гіпотетичних міркувань на кшталт тези про кореляцію показників різних наукометричних платформ. Насправді, якщо взяти природничі науки, то ця кореляція дійсно існує. Наприклад, для того ж В. Гусиніна індекс Гірша, згідно з Web of Science (на липень 2013 р.), дорівнював 31, як і за базою Scopus.

Та якщо повернемося до аналізу внесків до світової скарбниці представників суспільно-гуманітарних наук, то ніякої кореляції не відзначимо. Використовуючи інформаційно-аналітичну систему «Бібліометрика української науки», обмежимося лише кількома ілюстративними прикладами, кожного з яких достатньо для спростування загального твердження про кореляцію наукометричних показників, обчислених за різними системами. Нагадаймо в цьому зв'язку, що для спростування загального твердження достатньо знайти лише поодинокий факт, який йому суперечить.

Скажімо, в статті пана Костенка стверджується, що український економіст і демограф, академік-секретар Відділення економіки НАНУ, академік НАНУ Е. Лібанова має індекс Гірша рівний 24. Щоправда, за три тижні після оприлюднення цього твердження її індекс Гірша різко впав і на 29 листопада 2014 року дорівнював уже тільки 15. Певна річ, наукометричні показники можуть лише збільшуватися з часом, а тут – навпаки.

На цю ж дату індекс Гірша філософа і педагога, Президента Національної академії педагогічних наук, академіка Національної академії педагогічних наук та академіка НАНУ В. Кременя

¹ Див.: *Добров Г. М.* Наука о науке. – К.: Наукова думка, 1966; *Налимов В. В., Мульченко З. М.* Наукометрия. Изучение развития науки как информационного процесса. – Москва: Наука, 1969; *Добров Г. М., Клименюк В. М., Одрин В. М., Савельев А. Л.* Организация науки. – К.: Наукова думка, 1970; *Хайтун С. Д.* Наукометрия. Состояние и перспективы. – Москва: Наука, 1983; *Добров Г. М.* Наука о науке: начало науковедения. – К.: Наукова думка, 1989; *Науковедение и новые тенденции в развитии российской науки.* Под ред. Алахвердян А. Г., Семеновой Н. Н. и Юревич А. В. – Москва: Логос, 2005; *Налимов В. В.* Облик науки. – СПб – М.: Центр гуманитарных инициатив, Изд-во МБА, 2010; *Акоев М. А., Маркусова В. А., Москалева О. В., Писляков В. В.* Руководство по наукометрии: индикаторы развития науки и технологии. – Екатеринбург: ИПЦ УрФУ, 2014; *Лавренко В.* Проект «Бібліометрика української науки» и его недочеты. <http://www.science-community.org/node/145511>.

дорівнював 20, індекс Гірша також філософа і педагога, члена-кореспондента НАНУ, академіка Національної академії педагогічних наук, ректора Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, багаторічного голови експертної комісії з філософії, економіки та соціології при Міністерстві науки та освіти В. Андрющенка дорівнював 17, а доктора соціологічних наук, заступника директора Інституту соціології НАНУ Є. Головахи цей показник становив аж 25. Вражаючі результати! Та чи відбивають вони з точки зору коректних наукометричних показників реальні досягнення цих науковців?

Адже в жодного з вказаних науковців не спостерігаємо кореляції показників за базою Google Scholar з показниками згідно з Web of Science. Остання понуро свідчить, що значення їхніх індексів Гірша дорівнюють нулю. До речі, у 100 найуспішніших українських науковців, представлених у вже цитованому Рейтингу науковців України, найнижчий індекс Гірша дорівнює 15.

Насправді, збіг коефіцієнтів за різними базами даних для природознавців та його відсутність для соціальних і гуманітарних українських науковців можна пояснити тим, що перші здебільшого публікують свої праці англійською, тому їх і цитують переважно англійською. Водночас соціально-гуманітарна братія друкується українською або російською, цитуючи одне одного, зокрема начальство. Некритичне ставлення до Google Scholar уможливило розкручування будь-якого «Гірша»¹. Таким чином, раzuоче розходження наведених з різних баз даних значень індексів Гірша відображає також фундаментальну різницю пізнавальних, правових та організаційних цінностей, які сповідують офіційна українська та світова наука.

Вони, зокрема, полягають у різних відповідях на наступні сакраментальні питання. Що таке знання? Яке буває знання? Як його перевірити? Як оцінювати знання – за саморобними критеріями чи за критеріями, визнаними світом? Як оприлюднювати інформацію про отримане знання? Визнавати чи не визнавати європейський спосіб оцінки результатів наукової діяльності? Як має бути організована ефективна та визнана світом українська наука? Чи доцільно вимагати від науковців, які займаються фундаментальними дослідженнями, миттєвих практичних результа-

¹ Крім того, ознайомлення з наявною в «Бібліометриці української науки» інформацією щодо Гірша та кількості цитувань деяких поважних гуманітаріїв виявляє приписування їм чужих праць та використання «джерел», котрі побачили світ задовго до начебто цитованих праць. Урахування таких помилок іноді призводить до суттєвого падіння значення Гірша.

тів? Що є показником розвитку країни та яке місце посідає в ній наука? Які публікації підвищують світове наукове реноме України, а які за жодних умов не можна перекладати англійською мовою, щоб потім не вмерти від сорому? Як має бути організована наукова діяльність? Чи достатньо лише проголошення відданості Конституції України для розвитку української науки? Можна й далі продовжити перелік подібних питань.

Про різні ціннісні світи, в одному з яких існує, точніше кажу-чи, ледве животіє українська наука, а в іншому – прогресує (не без труднощів і проблем) європейська і світова, свідчать показники ще одного рейтингу, який підготував один із найвпливовіших журналів світу – *Nature*. Як і до кожного з можливих оцінкових способів, до результатів і методики отримання даних щодо *природничих* наук, підсумованих у *Nature Index 2014*¹, можна висунути багато претензій і зауважень. Але в контексті поставлених вище завдань головне для нас те, що існує кореляція між наведеними в *Nature Index 2014* даними стосовно України та узагальненими українськими показниками за базами даних Scopus і Web of Science.

Україна згадана в цій сукупності даних лише двічі. Перший раз – у зв'язку з російською агресією: «Earlier this year, NATO and NASA cut ties with Russia in response to the situation in the Ukraine, threatening the future of its international collaborations, which within the index, at least, are greater than the global average». Другий раз – у зв'язку з 41-ю позицією України серед країн, наука яких виробляє наукові статті вищого гатунку (на думку укладачів Індексу). З огляду на реалії сучасної України, можна припустити, що багато з цих публікацій належать українським громадянам, які активно співпрацюють із західними колегами або вже давно обрали місцем постійного проживання західні країни. Таких, пов'язаних з Україною статей виявилось тільки 158 проти 27 355 зі США (перша позиція), 1059 з Росії (дев'ятнадцята позиція), 689 з Польщі (двадцять четверта позиція), 288 з Саудівської Аравії (тридцять шоста позиція) та 202 з Туреччини (тридцять восьма позиція).

Щоб відкинути типові для нашого наукового істеблішменту контраргументи, що ці та інші наукометричні показники нібито не враховують думку експертів, процитуємо інформацію про мету, методологію та укладачів Індексу:

«Метою *Nature Index* є створення всесвітнього типового індикатора високоякісної наукової продукції. Його фундаментом є 68

¹ Див.: *Nature*, 2014, 515, 7526.

журналів, незалежно обраних дослідниками як таких, в яких вони хотіли б опублікувати свої найважливіші досягнення. Ми ідентифікуємо авторство кожної публікації, а також зв'язки між науково-дослідними організаціями, що уможлиблює моніторинг результатів наукової діяльності різних установ і країн. Згідно з умовами ліцензії Creative Commons, стисла інформація Nature Index є у відкритому доступі, завдяки чому користувачі можуть самостійно аналізувати результати проведених наукових досліджень.

Ключовий список журналів для Nature Index складала за такими базовими принципами:

Добір здійснювала незалежна від Nature Publishing Group комісія активно працюючих науковців.

Вибір є результатом радше оцінювання змісту журналу, ніж зважання на такі показники, як його імпаکت-фактор.

Ми вважаємо, що на момент відбору список був складений із розумно узгодженої сукупності найкращих журналів у галузі природничих наук. Він включає деякі з найбільш відомих журналів з основних галузей природничих наук, а також найвідоміші міждисциплінарні журнали»¹.

Вельми важливо було б дізнатися про те, скільки статей серед 158 належать (частково або повністю) персональним членам НАНУ, але, на жаль, у авторів такої можливості немає. Не допомогло й наше звернення до головного редактора *Nature* пана Ніка Кемпбелла (Nick Campbell), який ввічливо відповів, що він сам не володіє такою інформацією. Закликаємо зацікавлених та обізнаних осіб використати доступні їм джерела інформації для отримання захованих у загальному переліку відомостей.

Зауважимо, що вказана вище відмова при складанні цього рейтингу від послуг осіб, пов'язаних із Nature Publishing Group, рівносильна гіпотетичній, але бажаній ситуації, за якої вибори нових дійсних членів НАНУ за науковими напрямками відбуваються шляхом голосування всіх дотичних до відповідних напрямів українських науковців, за винятком обраних раніше персональних членів.

¹ Ibid., S. 52.

Підсумки

Для запобігання неправильній та упередженій інтерпретації викладених у цій книзі міркувань, підсумуємо результати проведеного аналізу. Жоден з викладених вище аргументів не спрямований проти існування якоїсь академії наук як мережі науково-дослідних установ. Головною метою діяльності співробітників академії має бути отримання нового фундаментального знання про реалії, в яких живе людина та функціонує суспільство. Ці установи мають існувати як невід'ємні й ефективні частини європейського дослідницького простору. Це може відбутися виключно за умови, коли отримані ними результати визнаватимуть та оцінюватимуть за прийнятими в цивілізованих країнах показниками. Тому необхідним є негайний аудит усіх науково-дослідних установ та їх співробітників, які займаються фундаментальними дослідженнями, задля запровадження таких показників та надання в майбутньому державної підтримки лише тим із них, хто працює на світовому рівні. Іншого емпіричного базису для визнання або невизнання належного рівня, ніж аналіз публікацій у провідних наукових журналах та видавництвах, наразі немає.

Україна як середня європейська держава за кількістю населення не може й не буде розвивати всі можливі напрями фундаментальних досліджень. Зараз нараховують близько двадцяти тисяч рейтингових наукових журналів, що свідчать про існування десь близько десяти тисяч окремих наук¹. Зрозуміти, що саме друкує кожен з цих журналів і в якому напрямку просувається відповідна наука, здатні лише фахівці, котрі працюють в окремих нішах у дуже конкурентному середовищі з виробництва нових знань.

Зважаючи на цю обставину, можна зробити висновок, що жодна наукова група навіть першокласних експертів у своїй галузі неспроможна зрозуміти результати і з'ясувати тенденції розвитку іншої, хай і спорідненої науки. Отже, суспільство має рішуче відмовитися від управлінської бюрократичної ілюзії про можливість директивного керування наукою. Централізований розподіл коштів під впливом лобіювання з боку так званих груп впливу є неефективним². Час сконструювати і втілити в життя системи оцінювання результатів наукової діяльності за міжнародними

¹ Див.: *Леонов А. П.* Атлас науки. – Харьков: Общественная организация «Фонд новых технологий», 2007; *Szostak R.* Classifying Science. Phenomena, Data, Theory, Method, Practice. – Dordrecht: Springer, 2004.

² *Bentley A. F.* The Process of Government. A Study of Social Pressures. – Chicago: The University of Chicago Press, 1908.

показниками. Ці системи мають бути застосовані при аналізі роботи всіх підпорядкованих установ і сприяти якомога ефективнішій їх діяльності та взаємній координації. Своєю чергою, саму координаційну діяльність керівних органів академії слід оцінювати на підставі успіхів установ, з яких вона складається.

Прийняття такої парадигми означає відмову від авторитарної системи керування наукою. Альтернативну академічну систему можна назвати мережевою. Її проектування, впровадження та функціонування можливі лише після досконалого та об'єктивного вивчення стану не лише академічної науки, а й усіх інших науково-дослідних установ країни, серед яких академічні установи становлять менше ніж 20 %¹.

Таким чином, наше дослідження свідчить, що справжню відповідальну наукову еліту (і науку, точніше, окремі науки світового рівня) українському суспільству ще треба буде створити. Головною морально-ціннісною ознакою нової наукової еліти має бути вимога, висунута видатним українським письменником і політиком В. Винниченком (1880–1951): *чесність перед собою*. Тоді еліта буде чесна і перед всесвітньою наукою, і перед власним народом-годувальником. Створення нової еліти, певна річ, тісно пов'язане з реформуванням науки взагалі і Національної академії наук України зокрема. Принциповою ознакою нової науки має бути її справжній, а не вигаданий високий рівень, обов'язково визнаний світовою науковою спільнотою. Йдеться

¹ За даними на 1999 рік на частку академічного сектора припадало 16,2 % загального фінансування науки, тоді як на частку галузевого – 74,6 %, вишівського – 4,4 %, заводського – 4,8 %. Див.: *Актуальні питання методології та практики науково-технологічної політики* // за ред. Б. А. Маліцького. – К.: Центр дослідження науково-технічного потенціалу та історії науки імені Г. М. Доброва НАН України, Державний Фонд фундаментальних досліджень, 2001. – С. 117. На жаль, більш сучасні дані не наводять ані енциклопедичний довідник: *Національна академія наук України: Структура, динаміка та ефективність наукового потенціалу. Статистичний та наукометричний аналіз*. – К.: Національна академія наук України, Центр дослідження науково-технічного потенціалу та історії науки імені Г. М. Доброва НАН України, 2014, ані Доповідь Державної служби статистики України «Наукова та науково-технічна діяльність в Україні у 2013 році», підготовлена О. В. Кісленко. <http://ukrstat.gov.ua/>. У ній вказано, що «упродовж 2013 р. наукові та науково-технічні роботи виконували 1143 організації, майже половина з яких (44,4 %) належать до підприємницького сектора економіки, 39,9 % – до державного, 15,7 % – вищої освіти. У розподілі організацій за секторами науки питома вага наукових установ академічного профілю та вищих навчальних закладів порівняно з 2012 р. збільшилася на 0,6 в.п. та 1,1 в.п. відповідно, галузевого профілю скоротилася на 2,1 в.п. Найбільша кількість організацій (196) була підпорядкована Національній академії наук України, 86 – Національній академії аграрних наук, 35 – Національній академії медичних наук, 16 – Національній академії педагогічних наук». На нашу думку, ці показники переконливо свідчать, що потрібно реформувати не лише державні академії, а й решту наукових установ.

не про поодинокі видатні постаті науковців, а про загальний рівень наукових досліджень. На жаль, поки що за європейськими стандартами працює максимум кілька сотень українських науковців.

Існують неодноразово обговорювані в засобах масової інформації і в науковому середовищі три варіанти можливого розвитку подій. Один можна умовно назвати шляхом почесного Президента Києво-Могилянської академії і колишнього її ректора В. Брюховецького, другий – шляхом Президента НАНУ Б. Патона, а третій, на нашу думку, є правильним.

Шлях Брюховецького полягає у злитті наукових установ НАН із відповідними факультетами університетів. Із цього неявно випливає, що вивільниться багато цінного майна, яке на цей час нікому не належить і яке миттєво приватизують спритники, передусім академіки, яких реформа на кшталт запропонованої Брюховецьким аж ніяк не позбавить впливу і грошей.

Шлях Патона полягає у збереженні статус-кво в межах так званого «здорового консерватизму», тобто у подальшому занепадінні державної структури під назвою НАНУ, який спричинить остаточний відплив мізків на Захід¹, зниження наукового рівня співробітників та зупинення підготовки кваліфікованої наукової молоді.

Правильний підхід – це обережне, але швидке реформування НАН з переорієнтацією пріоритетів на фундаментальні дослідження, передачею їй гігантських прикладних інститутів у відання Міністерства економіки/економічної політики, впровадженням прийнятих у світовій науковій спільноті цінностей, критеріїв і оцінок *результатів* наукової діяльності, демократії та відповідальності суб'єктів наукової діяльності за державну фінансову підтримку². Погляньмо на німецьку дослідницьку організацію Fraunhofer Gesellschaft, найбільшу в Європі серед тих, які займаються прикладними дослідженнями (23 тис. фахівців)³. Кошти їй надають як зацікавлені приватні промисловці, так і держава. При цьому вона є неприбутковою!

¹ Див.: *Кириченко І.* Україна «затоплює» Америку хвилею інтелекту, «зневоднюючи» себе? Інтерв'ю з відомим американським соціологом і демографом українського походження – професором, дослідником Центру славистичних, євразійських і східноєвропейських студій Університету Північної Кароліни в Чапель Гіль (США) О. Воловиною // *Дзеркало тижня*, 2014, 45, 28 листопада – 5 грудня. http://gazeta.dt.ua/EDUCATION/ukrayina-zatoplyuye-ameriku-hvileyu-intelektu-znevodnyuyuchi-sebe_.html.

² Див.: *Габович О., Кузнєцов В.* Хто і як захищає академіків // *Економіст*, 2005, 8: 16–25.

³ Див., напр.: *Feder T.* Bridging Academia and Industry the Fraunhofer Way // *Physics Today*, 2014, 67, 11, 24–26.

РОЗДІЛ V

**ДЕЯКІ ОПРИЛЮДНЕНІ
ТА НЕОПРИЛЮДНЕНІ
МАТЕРІАЛИ ПРО НАУКУ**

К. Твардовський

Про гідність університету¹

Наступні витяги з доповіді видатного польського філософа Казімежа Твардовського з нагоди вручення йому диплома доктора філософії honoris causa Познаньського Університету додані до нашої книги не випадково. Автори переконані, що місце цього тексту – не лише на робочому столі у кожного науковця, університетського викладача або відповідального та освіченого політичного діяча, а й у їхній свідомості як етичний дороговказ. Це стосується як пізнавальної, так і навчальної діяльності. Автор показує приклад насправді європейської світоглядної, громадянської та державницької позиції. Виходячи з теми проведеного дослідження, автори обрали фрагменти, пов'язані з продукуванням нового знання в сучасних університетах і дослідницьких установах.

3. ...Завданням Університету є знаходження наукових істин і ймовірностей, а також пропагування майстерності їх досягання. Тому як із змістовного, так і з методичного погляду коренем і ядром університетської роботи є наукова творчість. На Університеті лежить обов'язок відкриття щораз новіших наукових істин і ймовірностей, а також удосконалення і поширення способів, які дають можливість їх відкривати. З цих зусиль зростає будівля наукового, об'єктивного знання, яке вимагає визнання виключно на тій підставі, що воно обґрунтоване відповідно до законів логіки і накладається людському розуму єдиною, але й нездоланною силою аргументів. Об'єктивний характер наукового дослідження виявляється саме в тому, що воно не сприймає велінь з жодних зовнішніх чинників, не хоче служити жодним стороннім переконанням, своїми єдиними повелителями вважає досвід і мислення і має тільки одну задачу: пошук істинних суджень, належним чином обґрунтованих або принаймні якомога більш імовірних.

Слугуючи цій меті, Університет дійсно променіє гідністю, що ллється на нього від величезної значущості функцій, які він виконує. Адже він несе людству світло чистого знання, збагачує і поглиблює науку, сягає все нових істин і ймовірностей – одним словом, він створює найвищі інтелектуальні цінності, які тільки можуть випасти на долю людини.

¹ Філософська думка, 2006, 5: 79–90. Переклад з польської Б. Домбровського.

4. На жаль, належного розуміння цих інтелектуальних цінностей, які нам дарують наукові дослідження у вигляді об'єктивної істини, іноді бракує. Бо хто дійсно зацікавлений у цій об'єктивній істині? Вона коле очі, стаючи перешкодою незліченим устремлінням, які можуть досягти своєї мети тільки за тієї умови, що старанно оминатимуть істину. Тому її сміливо фальшують, в кращому випадку замовчують. Проте так само, як результати наукових досліджень все ефективніше позбавляють нас від тілесних недуг, так і лихо від цілої низки вад моральних, що терзає людство, зникло б або значно пом'якшилося, якби до нього схотіли підійти з позиції об'єктивної істини... Тим самим служіння об'єктивній істині набуває етичного значення і може все більшою мірою ставати справжнім благословенням людства.

5. ...Університет покликаний служити науковій істині, об'єктивному знанню, а також удосконаленню методів дослідження, він перш за все має вчити науковому мисленню як саме такому, що веде до цього знання та істини.

7. Маючи повне право вимагати, щоб його духовна незалежність не була ніким порушена, а отже, маючи також повне право захищатися проти всіх явних або прихованих спроб піддати його наукову роботу чийось контролю або керуванню, Університет одночасно зобов'язаний також зі свого боку уникати всього, що могло б цю незалежність зруйнувати або хоча б створити видимість поступок якимось впливам чи устремлінням, що не мають нічого спільного з науковим дослідженням та його метою. Він має відгородити себе від усього, що не слугує отриманню наукової істини, має дотримуватися належної дистанції між собою і виром повсякденного життя за його стінами, гомоном громадських, економічних, політичних і всіх інших течій; у боротьбі та конкуренції цих найрізноманітніших течій Університет має залишатися непохитним, як морський маяк, що серед бурхливих хвиль своїм світлом вказує кораблям шлях, але ніколи це світло не занурює в самі хвилі. Якби так трапилося, світло згасло б, а кораблі лишилися без дороговказної зірки.

8. Таке розуміння гідності Університету і його незалежності принаймні не позбавляють його впливу на саме життя, вони позбавляють його тільки безпосереднього і поспішного впливу на повсякденні справи, натомість забезпечують інший вплив, більш тривалий і глибокий, вплив, який Університет виказує постійним виявленням об'єктивної істини як мети, до якої нас ведуть наші потреби і пізнавальні зусилля, об'єктивної істини як неупередженого дороговказу, який тільки й може дати чесні

відповіді на болісні теоретичні й практичні питання – якщо тільки обґрунтований погляд на ці проблеми взагалі не перевищує здатності нашого розуму. Отже, цей тривалий і глибокий вплив, цей єдиний вплив, який може мати на суспільство відданий своєму покликанню Університет, іде двома шляхами: хай там як, а Університет – це не лише науковці, які працюють у ньому в статусі професорів і доцентів, а й студенти, зобов'язані навчитися мистецтву мислити і працювати науково. А результати наукової роботи Університету не лише викладають з кафедри студентам, а й сповіщають на весь світ у наукових публікаціях. Таким чином, цими двома шляхами – навчанням молоді й оприлюдненням наукових праць – Університет освітлює все суспільство, поширює погляди і переконання, які ніхто нікому не нав'язує як догми, які ніхто нікому не накидає як програми, але сила яких міститься виключно в їхній науковій обґрунтованості.

9. ...Виховний вплив Університету полягає у пробудженні і поглибленні в молодій свідомості розуміння величезної значущості, яку посідає для людства об'єктивна істина і праця заради її знаходження; молодь має забажати якомога активніше сприяти цим пошукам, навчитися уникати всього, що може затьмарювати об'єктивну істину й утруднювати роботу задля її відкриття. Володіючи ж розумінням цінності наукової істини і відчуваючи до неї належну шану, молодь охоче буде засвоювати мистецтво обережного і критичного підходу до всяких проблем, прагнучи їх об'єктивного розв'язання; вона буде не так схильна розв'язувати їх відповідно до симпатій і антипатій у суто суб'єктивному дусі, бо наповниться переконанням, що найвідповіднішим методом вибору між протидіючими поглядами є і завжди залишиться саме той, яким користується наука.

11. ...Хто стає під прапор науки, той мусить зректися всього, що могло б його збити з шляху, який освячений цим прапором. Отже, він насамперед повинен напружено працювати, щоб звільнитися від усяких забобонів, які можуть перешкоджати йому в дорозі, що веде до об'єктивної істини, забобонів, які беруть свій початок у традиціях, у звичаях, у впливі оточення, в особистих пристрастях і відразі. ...Той, хто метою свого життя вибрав для себе знаходження і поширення наукової істини, той ніколи не повинен прагнути того, щоб саме це, а не інше розв'язання наукової проблеми виявилось правильним, щоб дослідження призвело радше до такого, а не до іншого результату. Він має з

однаковим вдоволенням вітати кожне рішення і кожен результат, якому, завдяки своїй обґрунтованості, вдається стати визнаним у науці.

12. Однією з найбільших небезпек, що загрожують постанню такої незалежної, вільної від усяких забобонів позиції щодо об'єктивної істини, є внутрішня приналежність, не тільки формальна, до таких організацій, які наказують своїм членам поділяти певні переконання або принаймні поводитися так, ніби вони їх поділяють. Хто прагне вірно служити такій організації, той зрікається своєї духовної незалежності, той заздалегідь почуватиме відразу до всього, що цим наказовим переконанням опирається; той легко піддасться спокусі нехтувати аргументами, що свідчать на користь прийняття фактів або поглядів, незгідних з цими переконаннями, а якщо, незважаючи на все, він буде вимушений їх визнати, то зробить це, приховавши свої думки, і не схоче в них сміливо зізнатися, хоча як професор, що дослівно означає «прихильник», зобов'язаний це зробити...

14. ...Але як кожен, хто створює позитивні цінності, так і професор, і доцент Університету служать не лише власному суспільству і є не лише громадянами свого народу і держави. Вони належать великій республіці вчених, простертій серед усіх цивілізованих народів земної кулі. Ця республіка не має писаних законів, в ній немає жодних виконавчих органів, які наділені хоч якоюсь фізичною силою; той, хто стає її громадянином, не присягає ні на лояльність, ні на вірність. Все це зайве; місце зовнішніх і примусових засобів, що охороняють багатства цієї республіки, займає неозора любов до об'єктивної істини, свідомість відповідальності за її бездоганність, а також почуття солідарності, що зв'язує тих, змістом життя яких стала наука.

16. Бути покликаним до праці в цій святині знань – велике щастя. Адже ні в чому не знайти більш тривалого і більш чистого задоволення, ніж у безкорисливому пошуку наукової істини. Але найбільше задоволення з цього джерела, як здається, черпає той, хто, шукаючи цю істину, одночасно замислюється як над нею самою, так і над найдосконалішими методами її досягнення. Це є завданням філософії, і тому філософія серед наук займає центральне місце. Роблячи предметом своїх досліджень саму істину, освітлюючи шляхи, що ведуть до неї, створюючи теорію наукового пізнання, філософія стає союзником і провідником усіх, хто в якій-небудь

галузі людських пошуків прагне істини. Вона пробуджує в нас криптицизм, який оберігає нас від сліпого підкорення авторитетам, від зручного задоволення милими нам інтелектуальними звичками, а також від зайвого довір'я до нашого людського, так сильно обмеженого розуму; вона велить нам домагатися ясності і точності скрізь, де йдеться про наукове аргументування, переборювати всякі неясності думки, які прагнуть своєю дурманною імлюю замінити схоплювання деталей і ясність цілого; вона учить нас переглядати численні поняття, які використовують у точних науках без проникнення в їхню глибину, і дозволяє нам усвідомлювати не менше численні передумови, якими ми керуємося в міркуваннях і діях буденного життя, в його повсякденній практиці...

Симптоми тяжкої хвороби, або Що являє собою вітчизняна наука?¹

Сьогодні (10 березня 2005 року. – Авт.) «День» продовжує дискусію про те, якою ж бути українській науці і чи необхідна країні така структура, як Національна академія наук. У преамбулі до цього листа його автори написали: «Наші погляди та пропозиції – наслідок багаторічної роботи в різних наукових інститутах, знайомства з західним досвідом організації фундаментальної науки. А крім того – дослідницької та викладацької роботи за кордоном і регулярної публікації наших статей у провідних міжнародних наукових журналах».

Чому серед українців немає нобелівських лауреатів?

Без існування в суспільстві фундаментальної науки не може йтися ні про високий рівень вищої та середньої освіти, ні про випереджаючий розвиток сучасних технологій. Українські студенти приречені на відставання від західних «колег», тому що їх навчають викладачі, які здебільшого не беруть активної участі у фундаментальних дослідженнях, а інколи не мають навіть уявлення про сучасний стан науки.

У більшості ВНЗ українських студентів виховують не творці науки, а у кращому випадку передавачі відомостей про те, що

¹ «День», 10 березня, 2005. <http://www.day.kiev.ua/uk/article/cuspilstvo/simptomi-tyazhkoyi-hvorobi>.

відбувалося кілька десятиліть тому. На можливе заперечення цього твердження радимо нашим опонентам із кола викладачів згадати, коли вони особисто в останній раз дивилися сучасний англо-, франко- чи німецькомовний фаховий журнал або монографію? Чи відчують вони постійну потребу не лише знати сучасний стан досліджень, але й брати безпосередню участь у процесі поповнення скарбниці світової науки? Яке місце посідають їхні наукові праці серед величезного доробку всесвітньої наукової громади?

У відомому переліку чотирьохсот кращих вищих навчальних закладів світу немає жодного з України. За роки незалежності скоцюбилася практично вся фундаментальна наука від біології до ядерної фізики, порепалася інфраструктура, яка так-сяк поєднувала науковців різних територіальних та фахових відгалужень, здійснилося майже повне вимивання української академічної спільноти зі світових інформаційних потоків. Як наслідок – не чути про вітчизняні наукові досягнення світового рівня, немає жодного лауреата Нобелівської премії. Винятком, а не правилом, є публікації українських учених у провідних міжнародних наукових журналах.

На жаль, в українському суспільстві не існує справжнього розуміння ролі та значущості фундаментальних наук для становлення й функціонування сучасної держави. Політична та бізнесова еліта дивиться на Національну академію наук (НАНУ) та інші державні академії як на місця, де ясновельможні посадовці мають отримувати наукові ступені та академічні звання. Наслідком є поява численної рати кандидатів, докторів, професорів та всіляких академіків, які «успішно» поєднують свою тяжку непосильну працю на посадах у Верховній Раді, Адміністрації Президента, Кабінеті Міністрів, МВС, СБУ (колишніх), у відповідних обласних та районних структурах зі створенням «вагомих наукових доробків» та «наукових шкіл». Це є симптомом тяжкої хвороби, яка уразила не тільки наукове керівництво та Вищу атестаційну комісію (ВАК), а й усю академічну спільноту.

Куди діваються гроші

Яка ж форма організації фундаментальної науки є зараз в Україні та якою вона має бути?

За радянських часів в Україні фундаментальна наука була зосереджена головним чином у державних академіях та певною мірою у вищих навчальних закладах. У ті ж часи Україна вважала-

ся провінцією, а головні наукові кадри перекачувалися до Москви та ряду наукових центрів Росії. А в цивілізованих країнах Європи та Північної Америки тощо фундаментальна наука протягом тривалого часу функціонувала в державних університетах та в деяких національних наукових центрах (особливо в США та Німеччині), які раніше були державними, а зараз є державними або частково державними. Так звані академії (університетські, фахові чи національні) – це громадські, а не державні наукові організації, в яких не передбачено академічних надбавок до заробітної плати професорів, а державне фінансування на наукові дослідження провадиться тільки за окремими (визначеними урядом) науковими напрямками. І це фінансування здебільшого йде на матеріально-технічне обладнання, інформаційне забезпечення, наукові відрядження та конференції.

Радянська система організації науки в Україні колишньою владою (з 1992 по 2005 рр.) не була реформована та пристосована до нових умов. Тому, незважаючи на покращення головним чином індивідуальних зв'язків українських вчених із широким колом зарубіжних наукових центрів після проголошення незалежності України, в умовах бездіяльності влади в науково-організаційному напрямку фактично знищене унікальне експериментальне обладнання, занедбані приміщення більшості наукових лабораторій, застаріло устаткування, обмежені комп'ютерні можливості, наукові бібліотеки змушені працювати без новітньої літератури, практично неможливий доступ до всесвітніх електронних джерел наукової літератури, люмпенізований стан провідних наукових співробітників та молодшого наукового персоналу, відсутні перспективи наукової діяльності для молоді – і це далеко не повний перелік «здобутків» нашої незалежності.

Демократичні засади в НАНУ та в інших державних академіях відсутні. Нові члени цих інституцій добираються старою гвардією. Вони обирають керівництво НАНУ і де-факто обирають директорів академічних інститутів (останні залишаються на своїх посадах протягом 30–40 років!).

Молоде покоління науковців не має матеріальних та духовних стимулів до наукової діяльності, практично зникло наступництво в науці. Особливою проблемою, яка не має вирішення в рамках існуючої суспільної парадигми, є неможливість заробити науковою чи викладацькою працею достатньо коштів для купівлі при-

стойного житла. Тому в нас практично немає наукової молоді: молоді здібні науковці їдуть на заробітки за кордон, де вони здебільшого й залишаються назавжди. Як результат, фактично за роки незалежності в науці втрачене ціле покоління (віком 30–40 років).

Прикрим є те, що деякі наукові інститути витрачають на закупівлю наукової літератури 2000 гривень на рік, у той час як утримання одного персонального автомобіля для директора академічної установи коштує понад 20 тисяч гривень на рік. Ті українські наукові працівники, які добре відомі в міжнародному співтоваристві й регулярно публікуються у провідних міжнародних виданнях, але не є академіками, змушені підтримувати свою кваліфікацію тільки завдяки допомозі своїх колег з інших країн. Щомісячна державна заробітна платня українського доктора наук складає менше ніж 1000 гривень (дані на 2006 рік. – *Авт.*), тобто у три-чотири рази менше тільки від офіційної суми, яка витрачається на утримання академіків, незалежно від наукової ваги чи спромоги останніх. Нагадаємо, що в радянські часи заробітна платня доктора наук була 400–500 рублів, а доплата за звання члена-кореспондента – 175 рублів, академіка – 350 рублів.

Отже, нагальне та докорінне покращення ситуації в НАНУ та інших державних академіях стало необхідним не лише для відносно малої групи науковців, але й для суспільства в цілому. При цьому українська влада має можливість скористатися досвідом західних країн, хоча навіть найліпші їхні надбання треба запозичувати обережно, зважаючи на наші національні особливості та традиції.

Що робити?

Як і будь-який інший аспект життя українського суспільства, стан розвитку фундаментальних наук в Україні варто об'єктивно розглянути і проаналізувати його позитивні риси й недоліки. Має бути створена і впроваджена в практику програма відповідних заходів задля піднесення наукових знань, які заслуговують на чільне місце серед інших феноменів духовної культури народу.

Україна не має й не матиме в майбутньому достатніх матеріальних та інтелектуальних ресурсів для розвитку всього спектра фундаментальних досліджень. Тому постає запитання, на підставі яких принципів та критеріїв держава має визначати, які саме напрями заслуговують її підтримки.

По-перше, необхідно виходити з того, що головна особа в науці – це вчений-виробник, який продукує нове знання, а не адміністратор, єдине завдання якого полягає у створенні умов плідної творчої діяльності виробника знань. Потрібно розрізняти науковців, котрі створюють нове знання, та численні бюрократичні структури, існування яких є невиправданим з погляду їхнього місця у виробництві нового фундаментального знання.

Аналогічно до вимоги відділення бізнесу від політики, в науці має відбутися відділення суто наукової діяльності від діяльності зі створення умов для творчої праці науковців. Якщо б Нобелівський комітет керувався критеріями, що існують в НАНУ при обранні академіків, жоден з відомих усьому науковому світові вчених напевно не став би лауреатом Нобелівської премії. Чому? Тому що вони не займали ніяких керівних посад.

По-друге, підтримка наукового напрямку означає передусім підтримку вчених, які працюють на відповідному рівні. Якщо ж визнані протягом останніх років досягнення світового рівня відсутні, то відповідно немає підстав для підтримки того чи того напрямку або самої академічної установи.

Нагадаємо, що наукова творча праця була й залишається справою окремих особистостей чи малих колективів. Інша річ, що для їхньої ефективної праці вони потребують відповідного адміністративного, фінансового, матеріального, інформаційного та координаційного забезпечення. Будь-яка академічна адміністративна структура має право на існування лише тією мірою, якою вона це робить. За наших умов розмови про колективну природу сучасної наукової діяльності слугують прикриттям для присвоєння академічними керівниками творчих доробків підлеглих.

По-третє, з одного боку, підтримувати варто напрями, які можуть існувати і розвиватися тільки на теренах України. Це – українська історія, правознавство, геологія, географія, археологія, етнографія, мовознавство, економічні науки, демографія, соціологія тощо. Але ж і вони мають враховувати світовий досвід та добиватися світового визнання. З іншого боку, підтримувати треба ті конкретні напрями фундаментальних наук (математика, фізика, хімія, біологія, психологія, філософія тощо), представники яких працюють на світовому рівні.

Підкреслимо, що будь-яка фундаментальна наука є розгалуженою на сотні наукових дисциплін. Тому йдеться про те, які з

напрямі в межах цих дисциплін варто підтримувати державою. Зрозуміло, що тільки такі, представники яких працюють на високому рівні.

Пропозиції

Провести атестацію наукових співробітників (обов'язково включаючи академіків та членів-кореспондентів) і наукових установ за критеріями відповідності результатів їхньої праці світовому рівню в кожній конкретній галузі науки.

Залучити закордонних фахівців до розробки принципів атестації та її провадження. Право на подальшу державну підтримку мають тільки ті науковці й установи, результати діяльності яких пройшли випробування на світовому рівні.

Регулярно проводити таку атестацію. Відповідно до атестаційних результатів забезпечувати ротацію наукових кадрів.

Тільки ті науковці, які здобули міжнародний авторитет протягом останніх років, мають право:

- брати участь у конкурсах на посади керівників наукових та навчальних установ та їхніх підрозділів;
- бути обраними членами фахових експертних комісій, вчених рад та рад із захисту дисертацій учених ступенів;
- керувати аспірантами та дипломниками.

Значно підвищити зарплату всіх ланок наукових співробітників за рахунок вивільнених коштів та при необхідності залучивши інші джерела. На час існування поточних масштабів цін та заробітної плати встановити єдиний рівень оплати праці всіх професорів та докторів наук, що пройшли атестацію, в межах трьох-чотирьох тисяч гривень (порівняймо: зараз доктор наук одержує таку ж платню, як і молодший офіцер міліції).

Для решти наукових співробітників кожного рівня, наприклад, кандидатів наук, наукових співробітників без ступеня і аспірантів встановити відповідно менші тарифи, але заохотивши при цьому творчу молодь до наукової діяльності.

Забезпечити НАНУ міжнародними фаховими періодичними виданнями, включаючи електронні. Надавати інститутським бібліотекам кошти на закупівлю закордонних наукових монографій і збірників та входів (паролів) у наукові бази даних.

Вести інститут виборних директорів (реktorів) наукових та освітньо-наукових установ. Вибори проводити шляхом таємного голосування й обов'язково за участю декількох кандидатур. Об-

межити максимальний строк перебування на цих посадах двома термінами та віком керівника – 65 років.

Задля створення умов для справжньої наукової координації, інформування наукової спільноти, викладачів та студентів вищої школи, а також громадського контролю створити та підтримувати відкритий електронний банк даних про діяльність НАНУ та інформаційно-пошукову систему, яка давала б можливість виходу на відповідні банки даних окремих інститутів.

Забезпечити вільний доступ до даних як науковців, так і суспільства, щодо загального обсягу фінансування НАНУ та його розподілу між інститутами, щодо основних статей витрат.

Статут усіх державних академій (як співдружності наукових установ) треба реформувати таким чином, щоб вони перетворилися на федерацію своїх складових (інститутів, обсерваторій, спеціальних лабораторій, ботанічних садів і т. п.), а також щоб він не суперечив демократичним нормам нашої Конституції. Замість Президії НАНУ та відповідних органів інших державних академій, що й понині виконують (почасти лише номінально) адміністративні та контролюючі функції, організувати координаційну виборну Національну наукову раду з кожного фаху.

Виключити з лав Національної академії непритаманні їй прикладні інститути, які теж мають залишитися державними і бути підпорядковані Міністерству економіки. Прикладні інститути мають існувати завдяки безпосередній співпраці з промисловістю, при нагоді використовуючи як консультантів колективи чи окремих співробітників НАН, які займаються фундаментальною наукою.

Інститут академіків та членів-кореспондентів у тому вигляді, що дістався незалежній Україні від радянської системи, залишився як рудимент тієї тоталітарної системи, від якої відмовилися країни колишнього соціалістичного табору. Тому потрібно ліквідувати цей інститут і позбавити щомісячних надбавок до зарплати всіх членів державних академій, перетворивши останні на громадські наукові організації.

Зберегти в державній власності сукупність академічних бюджетних установ, заборонивши будь-яку приватизацію їхнього майна, включно із земельними ділянками.

Заборонити брати участь у конкурсах на заміщення керівних посад у науці та освіті колишнім державним службовцям і депутатам протягом п'яти років після звільнення їх з державної посади або після закінчення депутатського терміну.

Усі мінімально необхідні адміністративні та регулюючі фінансово-господарські функції забезпечення діяльності науковими інституціями покласти на відповідні відділи Міністерства науки та освіти. Професійний нагляд за науковою діяльністю мають здійснювати Національні наукові фахові ради, що працюють на громадських засадах.

У рамках державного регулювання забезпечити обопільну фінансову вигідність співпраці вчених НАНУ та науково-викладацького складу вищих навчальних закладів із тим, щоб підвищити рівень керівництва студентськими науковими працями та забезпечити своєчасну належну кадрову заміну в колективах НАНУ.

Припинити хибну практику захисту дисертацій державними діячами, службовцями та бізнесменами, заборонивши вченим радам навіть розглядати такі роботи.

Скасувати доплати державним службовцям та політичним діячам за науковий ступінь. Відділенню політики від бізнесу має відповідати законодавчо відрегульоване відділення адміністративно-державної діяльності від конкретної наукової роботи.

Для реалізації наведеного тут неповного переліку заходів (список їх, звичайно, збільшиться при детальному обговоренні проблеми) необхідно створити відповідну урядово-парламентську комісію із залученням широкого загалу науковців, що активно працюють у науці, мають високий індекс цитування та досвід роботи у провідних зарубіжних наукових центрах.

Олександр Габович, доктор фізико-математичних наук;
Володимир Кузнєцов, доктор філософських наук;
Іван Кашуба, доктор фізико-математичних наук;
Владислав Ольховський, доктор фізико-математичних наук;
Володимир Єрмаков, доктор фізико-математичних наук;
Лариса Брижик, доктор фізико-математичних наук;
Олександр Єремко, доктор фізико-математичних наук;
Олександр Хомра, доктор географічних наук;
Володимир Шкода, доктор філософських наук

Лист Президентів України Віктору Ющенку

Шановний Вікторе Андрійовичу!

Ми дуже раді, що в Україні прийшов час, коли від пустопорожніх балачок старої влади про європейську інтеграцію нова влада відразу перейшла до конкретних дій у цьому напрямі. Сподіваємося, що позитивні зміни в країні торкнуться й наукової сфери, якій ми присвятили більшість свого життя. Зокрема, хотілося би вірити, що цим змінам сприятиме діяльність робочої групи з розроблення концепції розвитку наукової сфери, створеної Вашим розпорядженням 3 жовтня 2005 року (незважаючи на засилля організаторів науки, а не творців, у її складі).

Ми – група представників того невеликого прошарку вчених достатньо високої кваліфікації, які інтенсивно продовжували наукові дослідження протягом останніх 15 років, незважаючи на вкрай несприятливі для цього умови в Україні. За ці роки кожен з нас багато місяців (часом і рік-два) провів у провідних наукових центрах Заходу і досить добре вивчив наукові структури та методи організації наукових досліджень у низці країн Європейського Союзу (Великобританія, Німеччина, Франція, Польща) та США. Насмілимося стверджувати, що таких людей в Україні небагато, оскільки практично кожен науковець з пострадянського простору, попрацювавши рік-два на Заході, на жаль, доклав максимум зусиль, аби ніколи вже не повернутися назад. Перебуваючи в багатьох країнах Заходу, ми давно переконалися, що організація наукових досліджень у кожній з них має свої особливості і навіть недоліки, але такої закостенілої і відсталого від сучасного наукового процесу структури, як Національна академія наук України, немає в жодній країні Євросоюзу. Всі роки незалежності точаться розмови і дискусії про її реформування, проте виявилось, що ця структура сама себе реформувати не здатна.

Ми голосували за нову владу, бо хочемо бачити Україну як справді європейську країну. Без сучасної організації наукових досліджень та сучасних методів впровадження їхніх результатів в реальне життя Україна ніколи не зможе вступити до Євросоюзу, тобто стати повноцінною європейською країною. Ми переконані, що всеосяжне реформування науки наблизить час вступу України до Євросоюзу і хотіли би внести свій посильний вклад у цю справу. Оскільки в НАН України сконцентрований основний нау-

ковий потенціал країни, то починати треба саме з Академії. Нам відомо, що Президією НАНУ була створена Комісія з питань подальшого підвищення ефективності діяльності НАН України, яка виробила пропозиції, затверджені тією ж Президією 30 листопада 2005 року. Проте ті пропозиції носять здебільшого декларативний характер і не містять конкретних кроків, по суті вони направлені лише на консервацію теперішнього стану.

Ми додаємо до цього листа *«Деякі першочергові пропозиції щодо реформування НАН України»*¹ і готові зустрітися з Вами у зручний для Вас час для їх детального обговорення. Сподіваємося й на те, що ці пропозиції будуть доведені до відома і членів робочої групи з розроблення концепції розвитку наукової сфери. Насамкінець наголошуємо, що в надцентралізованій системі НАНУ є добре відпрацьовані методи покарання тих вчених, які посягають на «святість» НАНУ. Нам буде прикро, якщо на державному рівні ніхто цих пропозицій розглядати не буде, і вони, як це робилося раніше, будуть спущені по інстанції в Президію НАНУ.

З повагою,

Підписали 5 докторів фізико-математичних наук, 3 доктори геолого-мінералогічних наук, 1 доктор хімічних наук, 2 кандидати хімічних наук і 1 доктор філософських наук.

Відповіді на лист не було.

Пропозиції до проекту «Концепції розвитку наукової сфери України»²

Ознайомлення з проектом «Концепції розвитку наукової сфери України» (<http://www.nas.gov.ua>), розробленої робочою групою при Президенті України, показує, що запропоновані в ній заходи без впровадження системи сучасних світових критеріїв оцінки рівня та якості результатів науково-дослідних робіт і без прив'язки принципів розподілу коштів до цих критеріїв не приведуть до принципового підвищення рівня нашої науки. Ці заходи лише законсервують її теперішній провінційний рівень.

Найважливішою причиною низької ефективності наукових досліджень є надмірно централізована система управління ними та

¹ Основні положення цього документа закладені в основу Пропозицій до проекту «Концепції розвитку наукової сфери України».

² <https://sites.google.com/site/ukrsci/home/koncepcia>.

непрозорі методи розподілу коштів. Переважна частина рядових наукових співробітників змиралася з цією практикою й також об'єктивно зацікавлена в її збереженні. Це визнається навіть у Концепції: «значна кількість науковців лише рахується в штатах наукових установ, а фактично вони виконують іншу роботу».

Підкреслимо, що наші пропозиції аж ніяк не передбачають ліквідації НАНУ, приватизації її величезного майна, приєднання НАНУ до університетів, не пропонують раптової та немотивованої зміни «правил гри в науку» тощо.

Зауважимо, що наші пропозиції торкаються в основному так званого перехідного періоду реформування вітчизняної науки на базі осмислення досвіду функціонування та організації науки у країнах – лідерах наукового поступу. Остаточна організаційна структура може бути визначена лише наприкінці перехідного періоду.

На теперішній час відсутня повна, адекватна та об'єктивна інформація про те, що являє собою НАНУ, яке справжнє місце займають українські вчені з різних галузей науки у світовому науковому просторі, наскільки відповідають потребам розвитку України їхні доробки. Тому ми були змушені спиратися на власний досвід та розуміння того, як організована та оцінюється наука на Заході, як має бути організована вітчизняна наукова діяльність та як мають оцінюватися її результати.

Просимо розглядати наші пропозиції також як заперечення твердження проекту Концепції про «неефективну діяльність більшості або відсутність громадських наукових товариств та спілок, їх незначний вплив на демократизацію наукового життя».

Завдання перехідного періоду реформування (4–6 років)

Найскладнішою проблемою реформування науки є структурна зміна організації наукової сфери таким чином, щоб результати наукової діяльності відповідали світовому рівню в контексті розв'язання актуальних проблем розвитку країни.

По-перше, потрібно вибрати модель, за якою має відбуватися реформування. Спочатку варто скористатися досвідом реформування Польської АН, а через деякий час провести наступний етап вже на базі моделі CNRS (Національного центру наукових досліджень, Франція).

По-друге, необхідно всі державні академії в Україні, можливо, за винятком Академії мистецтв, організаційно об'єднати в одну – НАН України. Існування науково-дослідних та науково-технічних установ фактично однакового профілю, але при різних академіях, які фінансуються з державного бюджету, є абсолютно невиправданим. Потрібно розмежувати об'єднану НАНУ як підтримувану державою систему наукових установ та інститут дійсних членів і членів-кореспондентів як громадську організацію.

По-третє, необхідно організаційно розділити фундаментальні та прикладні дослідження в державі. У реформованій НАНУ необхідно залишити лише ті інститути (або їх частини, як, наприклад, теперішні добре відомі інститути-монстри), які можуть проводити (маючи фахівців високої кваліфікації та матеріальну базу) фундаментальні наукові дослідження на сучасному міжнародному рівні в галузі природничих наук (фізико-математичних, хімічних та біологічних наук), а також інститути зі сфери гуманітарних (включно з економікою) наук. З цією метою провести об'єктивне дослідження наукового доробку всіх інститутів, їхніх підрозділів та наукових працівників.

Усі інститути теперішніх НАНУ та інших державних академії із домінуванням прикладних досліджень (за винятком тих структурних підрозділів, які займаються також і фундаментальними дослідженнями), мають бути передані у відповідні міністерства або стати самостійними госпрозрахунковими науковими організаціями.

По-четверте, необхідно переробити всі законодавчі й нормативно-правові акти та нормативні документи стосовно наукової діяльності з метою формулювання чітких та однозначних у застосуванні механізмів віднесення організацій до наукових, їх спеціалістів до наукових працівників, критеріїв оцінки результатів наукової діяльності, які можна було б перевірити.

Перехідний період складається з двох етапів

На першому етапі (1–2 роки) перехідного періоду реформування необхідно розв'язати проблему кількості та якості персоналу реформованої НАНУ, інших наукових організацій.

1. Діяти потрібно відповідно до загальноприйнятої міжнародної практики на підставі аналізу наукової продукції кожного науковця (зрозуміло, за винятком початківців) за останні 10 років (як варіант – 15 років). Головним інтегральним критерієм оцінки

праці науковця має бути кількість його праць із урахуванням відповідних імпаکت-факторів, опублікованих у журналах з переліку Інституту наукової інформації (США, www.isinet.com), монографії, видані у провідних наукових видавництвах світу (таких як «Springer-Verlag», «Academic Press», «Oxford University Press», «Elsevier», «Наука» тощо), та кількість цитувань його праць науковим світовим загалом.

2. Оскільки абсолютній більшості наукових журналів України не присвоєно жодного імпаکت-фактора, то для врахування публікацій у них необхідно кожному з них присвоїти це значення на рівні 50 % від найнижчого серед світових наукових журналів відповідної спеціалізації.

3. Наголосимо, що порівнювати отримані інтегральні дані можна тільки в межах однієї й тієї самої науки і тільки в межах одного й того самого адміністративного статусу. Підкреслимо, що вся інша науково-педагогічна та науково-організаційна діяльність має бути лише допоміжним критерієм оцінки роботи наукової організації та конкретного науковця. Такий підхід дасть можливість отримати об'єктивну оцінку наукового рівня десятків тисяч докторів та кандидатів наук нашої держави. Для молодих науковців, які працюють у науково-дослідних установах менше п'яти років, вищезазначені критерії мають бути модифіковані.

4. Для проведення цього аналізу необхідно створити Спеціальну атестаційну комісію (САК) при Кабінеті Міністрів України. До складу САК мають увійти дві групи членів – представники держапарату та активно працюючі науковці, які не обіймають адміністративних посад. Розроблені САК критерії, регламент праці, її персональний склад та діяльність мають бути публічними і доступними в Інтернеті.

5. За результатами роботи САК буде отримана об'єктивна база даних, на підставі якої буде розроблена модель структурно-організаційної та кадрової оптимізації інститутів НАНУ. Буде також виявлений штат науковців, на який може розраховувати кожна наукова установа, та кількість установ, які необхідно зліквідувати, переводячи найкращих працівників до споріднених установ НАНУ. Науковцям, які не пройдуть таку атестацію, потрібно дати певні соціальні гарантії, зокрема випробувальний період (1–3 роки, залежно від посади) з метою адаптування до нових умов (тобто термінового опублікування наукових праць у журналах зі списку ISI), пошуку нової роботи (на цей період їхня зарплатня

має бути заморожена) або виходу на пенсію (зокрема, дострокового).

На другому етапі (3–4 роки) перехідного періоду реформування мають бути вирішені такі завдання:

1. Формування груп лідерів з наукових напрямів у кожній науково-дослідній установі. Для цього кожен претендент на таке лідерство повинен пройти міжнародну експертизу. Тобто його роботи, опубліковані протягом цих 10 років, представниками САК направляються трьом-чотирьом провідним іноземним фахівцям, які працюють у тих самих наукових напрямах, з проханням надіслати науково обґрунтовані відгуки. У підсумку буде отримано об'єктивний перелік науковців, які справді є провідними українськими вченими (принаймні на сучасному етапі розвитку науки). Тим самим у кожній установі, перш за все з учених, які були виявлені на першому етапі, буде виокремлена певна кількість лідерів наукових напрямів, яким і слід доручити сформувати структурні одиниці (відділи, лабораторії).

2. Всі найважливіші питання життєдіяльності інституту має вирішувати рада лідерів наукових напрямів. Зокрема, вона повинна обирати директора інституту та його заступників (після завершення перехідного періоду вибори директора мають здійснюватися шляхом таємного голосування всього колективу науковців інституту).

3. При обранні директора важливими факторами мають бути його здібності як менеджера та усвідомлення факту чіткого обмеження терміну займання посади директора інституту (установи) однією і тією самою особою (не більше ніж два терміни по чотири роки).

4. Необхідно припинити практику друкування державним коштом сотень наукових журналів в Україні, більшість з яких мають відверто низьку наукову якість. Запропонувати головним редакторам цих журналів розробити бізнес-плани та підписати з ними п'ятирічні контракти з відповідним державним фінансуванням за умови входження журналу до списку ISI за 5 років.

5. Розробити та затвердити новий (демократичний) Статут НАНУ, в якому адекватно відобразити новий статус Академії як найавторитетнішої громадської організації українських учених найвищої кваліфікації.

Деякі зауваження до організаційної структури

1. Оцінка результатів НДР колективів наукових організацій, їх структурних одиниць та окремих науковців має здійснюватися на підставі чітко визначених критеріїв, деталізованих з урахуванням особливостей наукової організації, зокрема гуманітарного профілю. Таку оцінку має проводити згадана вище САК кожні чотири роки (варіант – три роки), і саме вона має визначати базове фінансування наукових організацій та їх структурних одиниць на наступні чотири роки. Це означатиме, що кожна наукова організація матиме свій рейтинг після чергової чотирирічки.

2. Необхідно запровадити часові межі для захисту кандидатської дисертації та модифікованої докторської дисертації – габілітація (*habilitation*). Ввести граничний термін у 5–6 років для навчання в аспірантурі або наукової роботи до захисту дисертації.

3. Треба запровадити чіткі й прозорі правила для зайняття всіх керівних та наукових посад у науковій організації, які мають ґрунтуватися на загальноприйнятій практиці в країнах Євросоюзу (на конкурсній основі). Зокрема, має існувати веб-сторінка в Інтернеті, на якій оприлюднюватимуться оголошення про всі такі конкурси в межах України.

Мають бути створені персональні веб-сторінки для кожного наукового співробітника та керівників усіх підрозділів. Вони мають містити як стисле викладення отриманих власне наукових результатів, так і поточну інформацію за останній рік.

4. Мають щорічно виділятися службові квартири для перспективних молодих науковців (≤ 35 років) на підставі чітко розроблених критеріїв. При цьому треба передбачити умови, за яких їх передають у приватну власність (наприклад, якщо науковець працює в Україні понад 20 років). Встановити сотню щорічних державних стипендій для перспективних молодих науковців, кожна з яких має становити не менше половини посадового окладу директора наукової організації і надаватися за результатами відкритого конкурсу.

5. Необхідно встановити віковий ценз у 65 років на посідання будь-яких керівних та адміністративних посад. Це буде однією з умов припливу й утримання найталановитіших учених молодого та середнього віку.

Фінансування

1. Організаційні та фінансові основи для розвитку фундаментальної науки в Україні забезпечують Кабінет Міністрів України (базове фінансування) та Державний фонд фундаментальних досліджень (грантове фінансування). ДФФД має бути реорганізований у незалежний державний орган. Всі наукові організації та їхні структурні одиниці мають бути поставлені у максимально рівні умови щодо фінансування, але з урахуванням результатів роботи за попередній період. Це не заперечує можливості мати інші джерела фінансування, зокрема отримувати кошти за міжнародними грантами, кошти для виконання окремих досліджень суто прикладного характеру спільно з іншими науковими організаціями чи конкретного державного замовлення на короткий проміжок часу.

2. Обсяг фінансування через гранти ДФФД має поступово збільшуватися і стати сумірним із базовим фінансуванням (становити не менше третини).

3. Для запобігання виїзду перспективних науковців за кордон, сприяння поверненню тих, хто вже виїхав, збільшення притоку молоді у наукові установи необхідно в декілька разів збільшити розмір зарплати науковців. Має бути обґрунтована суттєва диференціація у посадових окладах залежно від посади та кваліфікації.

4. При ДФФД створити окремий фонд (з прозорими правилами формування його складу на конкурсній основі) для заохочення участі українських науковців у світовому науковому процесі. Зокрема, цей фонд повинен:

4.1. фінансово стимулювати українських науковців за публікації у провідних світових наукових журналах з найвищими імпакт-факторами (упродовж перехідного періоду реформування);

4.2. встановити окремі гранти для участі українських науковців з доповідями на престижних міжнародних наукових конференціях;

4.3. значно збільшити кількість грантів для молодих учених та обсяг їх фінансування;

4.4. встановити окремі гранти для стимулювання розробки української наукової термінології та написання англо-українських термінологічних словників;

4.5. встановити гранти для заохочення написання провідними науковцями України науково-популярних книжок і навчальних посібників для школярів та студентів;

4.6. встановити спеціалізовані гранти для придбання науковій організації унікального наукового обладнання, ціна якого становить сотні тисяч євро і більше.

Ми сподіваємося на державницьке ставлення до наших пропозицій з боку як колег-науковців, так і державних керівників.

«Пропозиції» прийняті на зборах Всеукраїнської Асоціації «За європейські цінності в науці» п'ятого жовтня 2006 р.¹

Офіційної відповіді не було.

О. Габович

Нотатки стороннього²

Спираючись на слушну думку керманича жовтневого перевороту В. Леніна про те, що жити в суспільстві й бути вільним від нього неможливо, деякі науковці завжди цікавилися не тільки своєю науковою темою, а й ситуацією з наукою та освітою взагалі. Тому так зачепили за живе нові жваві публікації в «Дзеркалі тижня» добре відомого мені хіміка, члена Українського наукового клубу В. Хавруся («Корупційні сутінки НАНУ», DT.UA, № 13, 2012 р.) і таємничого «Сергія Непритаманного» («Ті ж самі пісні про головне», DT.UA, № 14, 2012 р.). Хаврусь напередодні чергових виборів до лав персональних членів НАНУ висловив досить помірковане, як на мене, прохання до керівництва НАНУ забезпечити на практиці виконання статутної вимоги НАНУ щодо прозорого та всебічного обговорення кандидатур під час проведення виборчого процесу шляхом оприлюднення на сайті НАНУ інформації про їхні «внески» та «здобутки» світового рівня. Натомість Непритаманний, цілком слушно побачивши загрозу у цій пропозиції для заздальгедь приречених до перемоги кандидатур, поспіхом захистив шанованих ним аксакалів від висловлених та невисловлених звинувачень на їхню адресу. Разом з тим він розкритикував існуючі вади науково-організаційного життя в Україні, сміливо відокремивши їхню залежність від особистісних складу й діяльності досі правлячої в НАНУ вихованої комуністичною партією групи.

¹ Інформацію про ВУАЗЄЦН (засади діяльності, звернення, листи до керівників держави, Адміністрації Президента, відписки та скарги на відписки тощо) див.: <https://sites.google.com/site/ukrsci>.

² Надіслано до друку в квітні 2012 року, але не опубліковано.

Я теж ділився з широким загалом на шпальтах різних видань власними скромними думками про різноманітні негаразди в науково-освітній сфері, так що знову долучатися до дискусії вважав би непотрібним, якби не одне «але». Так сталося, що невдовзі після оприлюднення міркувань Хавруса я потрапив на звітно-виборче засідання формально чужого для мене Відділення НАНУ з історії, філософії та права. Те, що я побачив і почув, приголомшило, попри все моє багаторічне знайомство з ситуацією і відсутність рожевих ілюзій щодо шляхетності або розумових переваг наших наукових бонз. Не написати про це лицедійство було б державною зрадою. Але наразі варто відкласти до кращих часів подробиці дискусійних перипетій (взагалі-то дуже цікавих з точки зору прикладного людинознавства) і зануритися в саму сутність примарного світу академічного потойбіччя. У цих нотатках я здебільшого унікатного розкриття конкретних прізвищ, натомість роблячи наголос на суспільній значущості побаченого і почутого. Зауважу побіжно, що попри важливість події її навіть не стенографували. Внаслідок цього майбутні історики НАНУ не матимуть, на жаль, достовірних джерел для написання її неспотвореної історії. Але в будь-якому разі кожен зацікавлений читач, легко зможе відновити для себе відповідні персоналії.

Отже, спочатку про звіт. Академік-секретар, колишній директор Інституту наукового атеїзму при ЦК Компартії України, обраний у члени-кореспонденти за непересічні наукові здобутки в цій царині (а нині, як із гордістю кажуть його співробітники, глибоко й щиро віруюча людина), культуролог і директор найбільшої наукової бібліотеки України, нудним, безбарвним голосом перераховував заявлені підлеглими досягнення. Назви і, власне, сам перелік творінь Відділення, які були опубліковані в багатьох індивідуальних та колективних монографіях місцевого значення за підписами шановних членів НАНУ, нагадали мені бадьоре кліше радянських часів «Україна наша радянська!», під яким, зокрема, виступав улюбленець сучасних державників, наказний гетьман України Петро Шелест. Намагання видати нагромадження псевдолатинських термінів та неширих патріотичних претензій за справжні наукові доробки аж перло з вуст, іноді змушуючи голосно сміятися, дратуючи сонну залу засідань Інституту філософії імені Сковороди. «Виміри сьогodenня», «Топологія науки», «Культурний прос-

тір», «Цивілізаційний вибір», «Європейський вектор» – лунало залом. І так тривало понад півгодини, бо оратор перевищив регламент.

Зважте, що у звіті йшлося про наукову діяльність тих людей, від яких залежить доля України, бо саме з їхніх лав вийшли Курас, Кремінь, Табачник, Литвин, конституційні судді й творці державних освітніх стандартів, голови рад, дипломати та інша чиновницька братія! Жодної спроби узагальнити ситуацію в агонізуючій гуманітарній сфері академік-культуролог не зробив – обійшлося без висновків, натомість пролунав набридлий усім заклик: «гроші давай!», звернений, на подив громади, не до члена цього ж угруповання, академіка двох державних академій Литвина, за сумісництвом Голови Верховної Ради, а до присутніх тут змарнілих над паперами та перед комп'ютерами пересічних науковців.

Потім відбулося те, що важко назвати всебічним обговоренням звіту навіть за найсприятливішого тлумачення цього терміна. Це дійство відбувалося за скороченою процедурою, бо академіки виступати не дуже бажали, а науковій дрібноті, якій пощастило потрапити на трибуну, головуючий намагався закрити рота, цинічно натякаючи на щільність регламенту, який сам же й порушив, перебравши його майже вдвічі. Проте, на мій подив, вдалося почути три виступи людей, котрі вболівали за професійну справу, а не за незаслужений добробут. Нетитулований соціолог в емоційній формі висловив протест проти безприкладного «наїзду» СБУ на вчену раду Інституту соціології і закликав до єдності у боротьбі зі свавіллям влади, яка повернулася до відвертого сталінського цькування інтелігенції. У відповідь із президії донеслося лише невиразне мимрення. Не менш емоційно виступила співробітниця Інституту філософії, яка звернула увагу на фінансовий крах Академії й безпосередньо пов'язане з ним витіснення з цієї структури молоді, а також на намагання одного з претендентів на посаду академіка-філософа ліквідувати один з найважливіших та плідно працюючих підрозділів Інституту філософії. Третій виступ археолога стосувався унеможливлення професійної праці науковців цієї галузі в полі через нестачу коштів та протизаконне захоплення можновладними власниками визнаних державою пам'яток разом з навколишніми землями. Згадався колишній Президент – професійний патріот-невдаха і водночас завзятий колекціонер коштовних знахідок чорних археологів та

ікон, вилучених у вірян. Діючи гуртом і вроздріб, уся ця галайстра розікрала історію та художній спадок України від скіфських часів аж до часів УРСР. Ба більше, вони вкрали в народу пам'ять, підміняючи її корисливими міфами, що суперечать науковим фактам. Наведені приклади не спонукали президію засідання бодай на якесь рішення на користь вітчизняної археології. Ухвала зборів, підготовлена заздалегідь, як і за радянських часів, мала суто ритуальний характер. Увесь перебіг подій свідчив про жахливий стан гуманітарного відділення. Того сумного дня стало ясно, що нинішній істеблїшмент академічних нероб та імітаторів (невід'ємний складник злочинної влади!) відверто потурає розумовому розбещенню, або, точніше, невігластву.

«На солодке» відбулося голосування за право зайняти тепле місце в компанії повноцінних членів або членів-кореспондентів НАНУ. Ось тут і спрацювала інтрига, пружини якої губилися в просторі й часі, а наслідки були відображені на заповнених аркушах протоколів лічильних комісій. Відгадати, що і як робилося за лаштунками, я не в змозі, проте наведу факти, які свідчать самі за себе.

Передусім мушу з глибоким сумом констатувати, що ніякого прилюдного обговорення кандидатур, яке мало б передувати голосуванню згідно зі Статутом НАНУ (<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0001550-02>), не було і не планувалося. Натомість по кожній окремій позиції оголошувалася думка експертної комісії щодо кандидатур, заздалегідь розставлених по ієрархічних шаблях. Критерії цієї таємничої процедури та хід обговорення (якщо таке й відбувалося) не оголошували, а результати не пояснювали. Проте всім добре відомо, що перед виборами всіх персональних членів кожного відповідного відділення НАНУ окремо запрошують «на чай» до Бориса Євгеновича Патона, де їм дають вказівки, як голосувати, повідомляючи про затверджені монаршою особою рейтинги. Ясна річ, не по кожній позиції голосують так, як пропонувалося згори, проте класова солідарність Президента НАНУ, академіків-секретарів, директорів установ і соціально близьких кандидатів майже завжди спрацює. Ця практика триває десятиліттями, невпинно погіршуючи склад та кваліфікацію персональних членів усіх відділень.

Отже, головуєчий оголошував претендентів на певне місце, плямкав про рішення експертної комісії та скоромовкою, майже нечутно для присутніх (бо ігнорував добре працюючий мікро-

фон) читав суто формальні довідки про кандидатів та повідомляв про наявні листи на їхню підтримку. Не було сказано жодного слова про конкретні наукові здобутки претендентів на високе визнання, про наявність їхніх публікацій у міжнародних реферованих фахових виданнях, про високу міжнародну оцінку отриманих результатів. Головуючий навіть не звернув увагу на жахливе протиріччя, яке випливало зі сказаного впродовж тривалого засідання. Насправді, з одного боку, в звіті бриніли гасла про шлях України до європейського культурно-наукового простору, а з іншого – складалося враження, що більшість із кандидатів навіть не здолала хоча б перший ярд на цьому довгому шляху.

Кандидати не виступали, деякі з них були відсутні (!) на засіданні, а аудиторія й гадки не мала, хто є хто. Виникає запитання: хто схвалив цю недолугу процедуру? Захист студентського диплома, кандидатської або докторської дисертації відбувається зовсім по-іншому, так само як і процедура здобуття посад і звань наукового співробітника чи професора, де обов'язковим є виступ претендентів на звання, ступінь або посаду, в процесі якого чесноти або непридатність людини стають очевидними. Окрім того, при захисті є ще два (в разі докторської – три) опоненти, котрі прочитали дисертацію, яку писав пошукувач. А тут? Є конкурс, а прилюдне порівняння кандидатур відсутнє. Така процедура створює вільний простір для корупційних дій, непотизму, змови, стороннього впливу чи просто для хибного оцінювання претендентів через брак або спотворення відомостей про здобутки останніх. Так що, поза сумнівом, пан Хаврусь має рацію, коли вимагає публічності й прозорості процедури обрання нових членів НАНУ.

Вакантних позицій було багатенько, а кандидатів, за винятком одного важливого окремого випадку, ще більше, академіки і члени-кореспонденти в залі відверто нудьгували, перемовлялися і зовсім не слухали промовця. У мене склалося враження, що всі рішення вже були ухвалені раніше. Не обговорювали й того єдиного кандидата, якого потім одногосно обрали дійсним членом із соціології. Я не знаю його як соціолога, але відомо, що це ректор одного з провідних університетів. Як не намагалися мої втомлені вуха вловити, що він зробив у науці, де Україна пасе задніх, їм це не вдалося. Мабуть, децибелі академіка-секретаря поступово перетворилися на *нанобели*, в дусі новітнього часу, певна річ.

Заплановану одноманітність процедурної жуйки порушив лише один, але значущий випадок. На місце члена-кореспондента із соціальної філософії було висунуто жінку, доктора економіч-

них наук. Мало того, поважна експертна комісія відділення поставила її на перший щабель, відсунувши назад професійного філософа в цій царині. Про це обурено заволав присутній академік, якого зазвичай називають совістю нації. Відповідь промовця, який напевно не очікував на таку нахабну фронтду, вразила на той час уже значно спорожнілу залу: «Ми її поставили на чільне місце через молодий вік та за гендерною ознакою». Присутні вибухнули саркастичним сміхом. Усе стало ясно. Додам, що ця жінка проігнорувала засідання, де вирішувалася її доля як визначного науковця (саме так викарбувано в Статуті НАНУ, де йдеться про персональних членів НАНУ), неухильно виконуючи важку державну місію українського посла в Чорногорії. Читач, мабуть, уже здогадався: обрали саме її.

Будемо сподіватися, що соціальна філософія нашої країни, а разом з тим і Чорногорії, перебуватиме відтепер у молодих і дбайливих жіночих руках.

Висновки з усього побаченого й почутого залишаю на розсуд читача.

Відкритий лист «Перший крок до подолання корупції в науці та освіті»¹

Відкритий лист до Верховної Ради України

О. Турчинову, в.о. Президента України;

А. Яценюку, Прем'єр-міністру Кабінету Міністрів України;

В. Кличку, керівнику фракції партії «Удар»;

О. Тягнибоку, керівнику фракції партії «Свобода»;

С. Квіту, Міністру освіти і науки

Перемога над диктаторським режимом Януковича дісталася українському народу неймовірно важкою ціною. Ця перемога не є остаточною і потребує напружених зусиль усього суспільства для очищення від іржі корупції, тотальної депрофесіоналізації і безвідповідальності. Непохитність мирних протестів, безприкладна мужність героїв Майдану під час кривавих подій останніх днів не залишили жодного сумніву в тому, що ми всі не маємо права продовжувати ганебну практику мовчазної згоди з тотальною аморальністю у всіх сферах нашого життя. Вкрай необхідно усві-

¹ http://gazeta.dt.ua/science/pershiy-krok-do-podolannya-korupciyi-v-nauci-ta-osviti-vidkritiy-list-do-verhovnoyi-radi-ukrayini_.html

домити реальний стан речей у суспільстві й після ретельного та об'єктивного аналізу здійснити конкретні і швидкі кроки з виправлення деформованого становища, в якому опинилася наша Батьківщина.

Повному перезавантаженню підлягатиме державна влада та всі її антинародні й корумповані органи – міліція, суди, прокуратура, армія, СБУ, податкова служба, санепідемстанція, пожежна охорона, медицина, освіта тощо.

Крім давно відомих фактів багато що яскраво висвітлило героїчне протистояння на вулицях столиці. Але вичерпного уявлення про деякі надзвичайно важливі аспекти внутрішньої політики нашої держави українська громада й досі не має. Йдеться про катастрофічний стан української науки та освіти – стратегічну галузь, від якої залежить майбутнє всієї країни – підемо ми шляхом бананових республік і повної залежності від розвиненіших країн чи станемо рівними серед рівних? Автори цього тексту звертають увагу громадян України, зокрема, на соціально-гуманітарну складову науково-освітньої політики держави.

Історично так склалося, що українці дуже поважають науковців і вбачають у них еліту нації. Насправді, нам є ким пишатися: Григорій Сковорода, Дмитро Багалій, Володимир Вернадський, Степан Тимошенко, Сергій Корольов, Микола Амосов... Цю повагу автоматично переносять на всіх сучасних носіїв академічних звань, докторських та кандидатських ступенів, професорських та доцентських дипломів і посад.

Проте на сьогодні однаково фальшивими залишаються як деклароване Конституцією народовладдя, так і значна частина «успіхів» у соціально-гуманітарній сфері. І хоча в першому випадку маємо надзвичайні зрушення, в другому – ретельно виплекана ще радянською владою система симулякрів продовжує успішно функціонувати і мімікрувати залежно від кон'юнктури чи «лінії партії».

У цьому контексті слід звернути особливу увагу на повну професійну неспроможність різноманітних новостворених академій, зокрема Національних академій правових та педагогічних наук, які взагалі не виправдовують свого існування. Членами першої є, наприклад, історик КІРС академік НАНУ пан Литвин; відомий юрист та «адвокат» Василя Стуса пан Медведчук – экс-керівник адміністрації Кучми; пан Табачник – теж экс-керівник адміністрації Кучми; колишній член Кабінету міністрів пан Толстоухов;

пан Кремінь – колишній завідувач відділу ЦК КПРС. Членом обох із них є доктор юридичних наук пан Ківалов, що уславився спотвореним підрахунком голосів під час виборчої кампанії 2004 року. Всі вони отримали академічні звання, перебуваючи на державній службі або будучи народними депутатами. Про рівень розвитку освіти і права, до падіння якого вони доклалися, відомо кожному.

Вимагаємо припинити державне фінансування Національних академій правових та педагогічних наук як безплідних в науковому сенсі установ, годівниць для ректорів, деканів і керівників прокуратур та судів. Вкрай показовим є їхнє мовчання в часи узурпації влади Януковичем шляхом державного антиконституційного перевороту або під час трагічних подій на Майданах країни. Про громадянську і наукову позиції тут годі й говорити.

Кількість дисертацій у царині суспільно-гуманітарних наук у нашій країні значно перевищує кількість дисертацій із природничих, математичних, медичних та інженерних наук. Зауважимо, що, за даними Держкомстату, з 1996 по 2012 рік кількість науковців знизилася з 160 103 до 82 032 осіб, тоді як кількість докторів (кандидатів) збільшилася з 9974 (58 132) до 15 592 (88 057) осіб. При цьому питома вага обсягу виконаних наукових і науково-технічних робіт у ВВП з 1996 по 2012 рік знизилася з 1,36 % до 0,80 %. Ми, науковці України, привертаємо увагу громадськості до одного – дуже важливого – аспекту, притаманного ганебній українській верхівці, незалежно від її камуфляжної розмальовки.

Йдеться про «наукові» ступені та звання, отримані державними посадовцями різного штибу, калібру та партійної приналежності. Загальним посміховиськом стали доктор економічних наук, професор Віктор Янукович та член-кореспондент Національної академії наук, сумнозвісний український словотворець, доктор геолого-мінералогічних наук Микола Азаров.

Стало зрозуміло, що махлювання з дисертаціями і науковими ступенями безпосередньо пов'язане із шулерством і в більш значущих та витратних галузях загальнодержавного значення. У «державників» немає часу не лише на дисертації, які пишуть за них підлеглі, так звані «наукові раби», – за гроші або сподіваючись на кар'єрне зростання. Немає його і на реальну українську політику, бо головним інтересом цих людей став виключно особистий статус як шлях до особистого збагачення.

Як засвідчує російський «Диссернет», всі перевірені дисертації російських очільників, депутатів, деканів та ректорів університетів є плагіатом, тобто компіляцією фрагментів, виокремлених з інших дисертацій без будь-якого цитування. Маємо обґрунтовану підозру, що в Україні стан речей аж ніяк не кращий.

Згадані вище зірки соціально-гуманітарного небосхилу – це лише вершина айсберга. Насправді таких увінчаних незаслуженими ступенями невігласів – хоч греблю гати. Всі вони окрім незаслужених оплесків та різноманітних преференцій отримують – часто довічно – доволі грубі гроші за заслуги, яких насправді не існує. Час покласти край цій облуді та розтринькуванню державних коштів.

У зв'язку з цим вимагаємо від посадовців та депутатів усіх рівнів, які отримали наукові ступені та звання, перебуваючи на державних посадах з 1991 року, і не мають реальних наукових здобутків, відмовитися від цих сфальшованих цяцьок. Така відмова могла б стати початком очищення української науки.

Ми не сподіваємося, що нас почують усі володарі незаслужених звань, але очікуємо цього від представників сил, які завдяки Майдану знову піднялися на політичну вершину. Їхня відмова від незаслужених наукових віньєток була б сприйнята українською науковою спільнотою як свідчення щирості і бажання досягти реальних зрушень у занедбаній українській науці й такій само проблемній вітчизняній освіті.

Наступним кроком має бути примусове позбавлення академічних і вчених ступенів та звань усіх посадовців, які незаслужено отримали їх, перебуваючи на державних посадах з 1991 року. Всі вчені ради, які прийняли до захисту й схвалили фальшиві дисертації, мусять бути розпушені, всі дисертаційні справи, які вони розглядали, піддані експертизі, а членам цих рад треба назавжди закрити дорогу до будь-якої аналогічної діяльності. Членам експертних рад ВАК та ДАК, які затверджували позитивні рішення вчених рад щодо дисертацій чиновників, треба заборонити надалі брати участь у роботі нинішнього ДАК або іншого органу, який буде створений на його місці.

Оскільки якість більшості захищених дисертацій із соціальних та гуманітарних наук дуже низька, про що свідчать, зокрема, численні факти плагіату (переписування чужих текстів без належних посилань), відповідні дисертаційні справи треба переглянути, особливо за наявності відповідних тривожних сигналів. Усі

дисертанти, в дисертаціях яких знайдені елементи цього ганебного явища, мають бути негайно позбавлені вчених ступенів.

Практика подальшого захисту сфальшованих у той чи інший спосіб дисертацій має бути негайно припинена.

Вимагаємо створити повноважну комісію з авторитетних науковців та викладачів університетів для об'єктивного аналізу ситуації в освіті та науці й розроблення програм їх реформування.

Без науки на рівні світових стандартів, якісної освіти та високої моралі Україна не має майбутнього.

Наталія Вельбовець, мовознавець;
Олександр Габович, доктор фізико-математичних наук;
Володимир Кузнєцов, доктор філософських наук;
Наталія Шульга, кандидат біологічних наук;
Володимир Гунько, доктор хімічних наук;
Юрій Найдюк, доктор фізико-математичних наук;
Валерій Зажигалов, доктор хімічних наук, член-кореспондент НАНУ;
Роман Черніга, доктор фізико-математичних наук;
В'ячеслав Хаврусь, кандидат хімічних наук;
Олексій Верхратський, доктор медичних наук, full member of Academia Europaea, Real Academia Nacional de Farmacia (Spain); German National Academy of Sciences Leopoldina;
Андрій Гусак, доктор фізико-математичних наук;
Нана Войтенко, кандидат біологічних наук;
Юрій Резніков, доктор фізико-математичних наук;
Іван Гут, професор біохімії раку;
Григорій Панасенко, директор АТЗТ «Медбіосервіс»;
Віктор Климюк, кандидат біологічних наук;
Роман Волков, доктор біологічних наук;
Уляна Луцик, доктор медичних наук;
Юрій Кондратьєв, доктор фізико-математичних наук;
Орися Демська, доктор філологічних наук;
Володимир Навроцький, доктор філософських наук;
Володимир Кашуба, доктор біологічних наук;
Олена Кашуба, доктор біологічних наук.

Офіційної відповіді не було.

**Інформація про засідання Комітету
Верховної Ради України з питань науки і освіти
28.03.2014 р.¹**

Від авторів. *На 10 березня 2015 року на офіційних сайтах ВР та НАНУ не вдалося знайти стенограми обговорення «Концепції розвитку Національної академії наук України на 2014–2023 роки», яке виявило принципові розходження думок щодо стану та проблем реформування наукової сфери в Україні. Маємо лише прес-релізи. До речі, на вході до приміщення будинку Комітетів ВР у присутніх були вилучені мобільні телефони та портативні диктофони.*

Прес-реліз НАН України²

28 березня у Комітеті Верховної Ради України з питань науки і освіти відбулося громадське обговорення Концепції розвитку Національної академії наук України на 2014–2023 роки.

28 березня 2014 року Комітетом Верховної Ради України з питань науки і освіти проведено обговорення Концепції розвитку Національної академії наук України в контексті змін до законодавства України у науково-технічній сфері. В роботі наради взяли участь понад 80 представників наукових кіл, громадських організацій, органів державної влади. Близько 20 осіб долучилися до обговорення.

Розпочинаючи обговорення, голова Комітету Лілія Михайлівна Гриневич наголосила на проблемі розробки і впровадження вітчизняних інновацій, які великою мірою визначають конкурентоздатність України серед інших країн. Також голова Комітету звернула увагу учасників на важливість забезпечення належних умов для розвитку вітчизняної наукової сфери та, зокрема, ефективності роботи Національної академії наук України. «Ми не прагнемо перерформатування НАН України до статусу почесного наукового товариства, як це сталося в Росії, розуміючи що такі спроби можуть призвести до знищення науки в Україні, розбазарювання майнового комплексу Академії», – зазначила Лілія Михайлівна. «Я і мої колеги стоїмо на позиції, що НАН України має бути збережена як самоврядна наукова організація», – підкреслила голова

¹ <http://www.nas.gov.ua/UA/Conception/Pages/contents.aspx?ffn1=ID&fft1=Eq&ffv1=2>.

² http://www.nas.gov.ua/text/pdfNews/obgovorennya%20K_Komitet_www.pdf.

Комітету. Продовжуючи, Л. М. Гриневич зацентувала увагу на безумовній необхідності оптимізації роботи Академії як вищої державної наукової організації, що зумовлена викликами часу.

Про основні положення Концепції розвитку Національної академії наук України розповіли віце-президенти НАН України академіки НАН України А. Г. Наумовець та А. Г. Загородній. Спершу академік А. Г. Наумовець представив важливі результати наукової та науково-дослідної діяльності установ НАН України. Далі мова йшла про окремі положення Концепції, які, зокрема, стосувалися питань вдосконалення засад фінансування досліджень, подальшої інтеграції академічної та університетської науки, розширення доступу науковців до зарубіжних наукових баз, поглиблення міжнародної співпраці та інших.

Академік А. Г. Загородній зазначив, що Концепція передбачає суттєве розширення конкурсних засад розподілу коштів, зокрема на основі програмно-цільового методу організації наукових досліджень. В перспективі – збільшення конкурсного фінансування від 50 до 80 %. Анатолій Глібович підкреслив, що завдяки проблемно-цільовим методам організації наукових досліджень вдається також значно розширити міжнародну наукову співпрацю і як приклад навів деякі результати виконання Державної цільової науково-технічної програми впровадження і застосування грід-технологій на 2009–2013 роки: «Завдяки цій програмі дійсно виникли дуже широкі міждисциплінарні зв'язки між науковцями фізико-технічного і хіміко-біологічного профілю. Це і нанобіологія, і нанофізика, і, особливо, це методи розв'язання чи складне моделювання надскладних задач. Оскільки до координаційних органів таких програм залучається широка наукова спільнота, хоча запевнити, що ці конкурси проходять об'єктивно і прозоро. Програма також дозволила посилити зв'язки між науковцями Академії та університетів», – підкреслив академік А. Г. Загородній.

Серед інших новацій в інтеграції академічної та університетської науки Концепція передбачає започаткування спільних конкурсів наукових проектів університетів та інститутів НАН України. Академік А. Г. Загородній зазначив, що зараз підводяться підсумки конкурсу робіт об'єднаних колективів, на який надійшло понад 100 заявок.

Далі учасники обговорення зосередились на питаннях державного управління та громадського контролю за науково-технічною

сферою, створення системи прогнозування та формування пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки, належного фінансування та демократичних форм його розподілення, збільшення частки конкурсного та грантового забезпечення наукових досліджень, підвищення відповідальності за якість і використання результатів науки, оздоровлення наукового середовища та підвищення статусу вченого. Особливу увагу було приділено проблемі залучення до наукової діяльності молодих кадрів. Розглядалися питання внутрішньої організації та життя наукового середовища Академії.

Були висловлені й окремі думки із загальною критичною оцінкою Концепції. При цьому наголошувалось на необхідності комплексного багатостороннього емпіричного аналізу наявного стану речей у державі та науці методами юриспруденції, соціології, економіки, наукометрії тощо.

Учасники наради підтвердили позицію про те, що відродження та економічне зростання країни, особливо в кризовій ситуації, можливо забезпечити лише за умови пріоритетної підтримки галузей освіти і науки України. Про це свідчить і позитивний досвід ставлення до цих сфер у кризовий період 30-х років у США, повоєнній Німеччині тощо. Отже, передусім саме держава має змінити своє ставлення до науки та забезпечити сприятливі умови діяльності науково-технічної сфери в Україні. І, що важливо, мають бути створені ефективні умови самоорганізації НАН України, самозбереження і максимального спрямування на кінцевий результат.

Завершуючи нараду, Л. М. Гриневич наголосила, що напрацювання громадського обговорення будуть враховуватись при підготовці нової редакції Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність», над яким зараз працює Комітет. Голова Комітету поінформувала, що Верховною Радою України прийнято рішення про проведення 2 липня 2014 р. парламентських слухань на тему «Про стан та законодавче забезпечення розвитку науки та науково-технічної сфери держави», які стануть продовженням плідної дискусії з питань реформування та розвитку науки в Україні та опрацювання підготовлених змін до закону про науку.

Прес-реліз Верховної Ради України¹

Під час «круглого столу» у Комітеті з питань науки і освіти обговорено концептуальні засади розвитку Національної академії наук України в контексті підготовки змін до законів України щодо науки.

Зокрема, під час заходу, що відбувся 28 березня і в якому взяли участь понад 80 представників наукових кіл, громадських організацій, органів державної влади, журналісти, обговорено Концепцію розвитку Національної академії наук у контексті змін до законодавства України в науково-технічній сфері.

Учасники засідання зазначили, що Комітет напрацьовує зміни до Закону «Про наукову та науково-технічну діяльність», в контексті яких важливим є питання реформування Національної академії наук України, відповідальної за проведення і координацію фундаментальних і прикладних досліджень з найважливіших проблем держави.

Також зауважувалося, що 25 грудня 2013 року Постановою Президії НАН України затверджена Концепція розвитку Національної академії наук України. Зараз Академія розробляє заходи щодо її реалізації.

Про основні положення Концепції розвитку Національної академії наук України розповіли академіки НАНУ Наумовець А. Г. та Загородній А. Г.

Зверталася увага на те, що Концепцію розвитку Національної академії наук на 2014–2023 рр. підготовлено відповідно до рішення сесії Загальних зборів НАНУ від 18 квітня 2013 р.

Реалізація цієї Концепції покликана сприяти зростанню ролі вітчизняної науки як важливого чинника модернізації країни, збільшенню внеску Національної академії наук у забезпечення ефективного економічного і соціального розвитку України, її обороноздатності та національної безпеки шляхом:

підвищення рівня фундаментальних і прикладних досліджень, посилення їх міждисциплінарного характеру, подальшого розвитку конкурсних і програмно-цільових засад планування науково-дослідних робіт;

активізації досліджень і розробок, спрямованих на підвищення наукоємності та конкурентоспроможності вітчизняного виробництва, створення ефективної інноваційної інфраструктури;

¹ <http://iportal.rada.gov.ua/news/Novyny/Povidomlennya/90823.html>.

підвищення ефективності та прозорості використання бюджетних коштів, що спрямовуються на фінансування наукової та науково-технічної діяльності, посилення конкурентних засад фінансування досліджень;

розвитку інфраструктури досліджень, поліпшення їх матеріально-технічного та інформаційного забезпечення;

зміцнення кадрового потенціалу, підтримки провідних наукових шкіл, залучення до академічних установ талановитої молоді;

розвитку освітньої діяльності, розширення участі в підготовці наукових кадрів вищої кваліфікації;

подальшої інтеграції у міжнародне наукове співтовариство.

Учасники «круглого столу» зосередилися на питаннях державного та громадського управління науково-технічною сферою, створення системи прогнозування та розробки пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки, належного фінансування та демократичних форм його розподілення, збільшення частки конкурсного та грантового забезпечення наукових досліджень, підвищення відповідальності за якість та використання результатів науки, оздоровлення наукового середовища та підвищення статусу наукового працівника та вченого, особливої уваги до підготовки молодих кадрів.

Зокрема, приділено увагу питанням внутрішньої організації та життя наукового середовища Академії. На думку учасників обговорення, враховуючи, що в Академії зосереджена наукова еліта держави, мають бути створені ефективні умови її самоорганізації, самозбереження і максимального спрямування на кінцевий результат.

Учасники «круглого столу» наводили приклади організації науки у США, деяких країнах Європейського Союзу. На їхню думку, слід врахувати все найкраще з цього досвіду, але зосередитися на тих новаціях, які дадуть максимальний ефект на ґрунті наших особливостей і традицій.

Були висловлені і думки із загальною критичною оцінкою Концепції. При цьому наголошувалося на необхідності комплексного багатостороннього емпіричного аналізу наявного стану речей у державі та науці методами юриспруденції, соціології, економіки, наукометрії, наукознавства, філософії науки тощо.

Учасники заходу підтвердили позицію про те, що відродження та економічне зростання країни, особливо в кризовій ситуації,

можливо забезпечити лише за умови пріоритетної підтримки галузей освіти і науки України. Про це свідчить і позитивний досвід ставлення до цих сфер у кризовий період 30-х років у США, повоєнній Німеччині тощо. Отже, передусім саме держава має змінити своє ставлення до науки та забезпечити сприятливі умови діяльності науково-технічної сфери в Україні.

На завершення «круглого столу» голова Комітету Лілія Гриневич наголосила, що напрацювання громадського обговорення будуть враховуватись при підготовці нової редакції закону «Про наукову і науково-технічну діяльність», над яким зараз працює Комітет. Голова Комітету поінформувала, що Верховною Радою прийнято рішення про проведення 2 липня 2014 р. парламентських слухань на тему: «Про стан та законодавче забезпечення розвитку науки та науково-технічної сфери держави», які стануть серйозним майданчиком продовження плідної дискусії з питань реформування та розвитку науки в Україні та опрацювання підготовлених змін до закону про науку.

Деякі виступи

В. КУЗНЕЦОВ

Шановне панство!

З точки зору філософії науки – як я її розумію – головна вада цієї Концепції полягає в тому, що вона не ґрунтується на емпіричних знаннях про реальний стан речей в Академії.

Тому перевірити істинність та достовірність тверджень та прогнозів, що містяться на її сторінках, немає жодної можливості. Розробники Концепції всіляко уникають будь-яких порівнянь нашої Академії із закордонними установами, які теж мають назву академій. Автори Концепції ухиляються від об'єктивного ставлення до наявної ситуації в Академії, тобто від з'ясування всього спектра дійсних причин занепаду української науки, від визнання власної відповідальності та власних помилок.

Центральна ідея цього документа полягає в тому, що головна причина втрати Україною місця серед провідних наукових країн світу полягає у недостатньому фінансуванні. Зауважу, що це недостатнє фінансування не заважає деяким науковцям працювати на світовому рівні, а іншим навіть велике фінансування не допомагає досягти такого рівня. Порівняйте інформацію про світове визнання праць дійсних членів нашої Академії з різними відділень.

Запропоновані в Концепції заходи та дії на кшталт «посилити», «активізувати», «контролювати» є декларативними і повторювалися вже багато разів у різних варіантах реформування без жодних позитивних наслідків.

Підбиваючи підсумок, стверджую наступне. Концепція віддзеркалює інтереси наявних бенефіціарів існуючого стану речей та спрямована на його збереження навіть ціною остаточного знищення будь-яких перспектив української науки.

Ця Концепція є досконалим бюрократичним втіленням пануючого у верхівці Академії «здорового консерватизму», ніяк не враховує наукові інтереси та думку ефективно працюючих науковців, не націлена на їх підтримку та створення для них сприятливих умов праці. Тому багато з них уже емігрували або бажають емігрувати. До речі, дуже невелика кількість дійсних членів наших державних академій є постійними закордонними заробітчанами. Решту повністю задовольняють наявні умови.

Дивно, але розробники Концепції не звертають увагу на таку пікантну обставину. Кілька років тому вельмишановний пан Президент Академії на одному з виступів на загальному зібранні Російської академії наук підкреслив, що РАН завжди була і буде зразком для нашої Академії. Як відомо, РАН у тій формі, що так подобалася нашому Президентові, спочила в бозі. Але розробники Концепції намагаються зберегти НАНУ в тій формі, що вже довела свою нежиттєздатність у Росії.

Наприкінці свого виступу скажу, що я маю на увазі під емпіричними дослідженнями наявного стану речей у НАНУ.

Потрібно провести тотальний аудит як окремих науковців, так і академічних установ за прийнятими в цивілізованому світі критеріями ефективності наукової діяльності.

Потрібне масштабне соціологічне дослідження різних груп науковців, з'ясування їх проблем та бачення їхнього розв'язку. Потрібен ретельний економічний аналіз діяльності НАНУ за критеріями «витрати-зиск». Потрібен професійний правовий аналіз законодавства про науку та Статуту Академії на його відповідність природі наукової діяльності та Конституції України. Потрібно вивчення досвіду організації, функціонування та реформування науки у наших сусідів, зокрема в Польщі. Цей наш стратегічний партнер стартував у науковому плані за значно гірших умов, ніж

ми, але зараз суттєво нас випереджає. У цій галузі попереду нас навіть Туреччина.

Про необхідність цих емпіричних досліджень та механізми їхнього проведення йшлося у Пропозиціях до проекту «Концепції розвитку наукової сфери України», які були розроблені Всеукраїнською Асоціацією «За європейські цінності в науці» далекого 2006 року. Жодної реакції від установ та відомств, до яких були направлені ці пропозиції, не було. Попередній голова Комітету, нині покійний, пан Полохало не виявив, на жаль, інтересу до спілкування з членами Асоціації.

Підкреслюю, що здійснення цих емпіричних досліджень вимагає часу, ресурсів і професійних кадрів. Але без результатів цих досліджень та їхнього осмислення будь-які розмови про концепції та реформи науки залишаться замками на піску.

І. ЄГОРЧЕНКО¹

За останні роки 10 після багатьох публікацій про наукометричні показники більшість українських учених звикла вважати, що європейські (або світові) стандарти – це оцінка роботи науковців за кількістю цитувань чи за імпаکت-факторами журналів, в яких опубліковані роботи цього науковця.

Але насправді міжнародні стандарти в науці – це не оцінка і не відбір за якимись формальними показниками. З аналізу великої кількості публікацій² та особистого досвіду стажування в західних університетах і спілкування з ученими з різних країн, я можу виділити такі основні міжнародні стандарти в науці:

1. Цілісна чесність (*integrity*).
2. Прозорість.
3. Адекватне експертне анонімне рецензування (*peer review*) з відповідними процедурами та виключенням конфлікту інтересів.
4. Справедливе встановлення авторства (включення всіх авторів, які дійсно робили роботу і неприйнятність включення непричетних людей, навіть якщо це начальники чи керівники).

¹ На прохання авторів, пані Ірина Єгорченко розширила свої міркування, висловлені у виступі під час засідання.

² Див., зокрема: http://en.wikipedia.org/wiki/Research_ethics; <http://www1.umn.edu/ships/ethics/research.htm>; *On Being a Scientist. Responsible Conduct in Research*. Committee on Science, Engineering, and Public Policy, National Academy of Sciences, National Academy of Engineering, Institute of Medicine. – Washington, D.C.: National Academy Press, 1995. http://www.nap.edu/openbook.php?record_id=4917.

5. Дотримання етичних принципів у науці, наявність відповідних процедур та контроль їхнього дотримання.

6. Особиста відповідальність ученого за результати своєї роботи власною репутацією.

7. Етичне ставлення до об'єктів дослідження.

8. Розробка відповідної політики та механізмів контролю дотримання етичних принципів.

9. Пріоритет горизонтальних зв'язків між ученими в рамках української і світової наукової та освітньої спільноти.

10. Врахування думки всіх членів академічної спільноти.

11. Підтримання сталості, стійкості (sustainability) системи наукових досліджень.

Треба додати до міжнародних стандартів ще якісне знання англійської мови, яка нині є мовою науки та основною мовою спілкування вчених і поширення наукової інформації. У більшості неангломовних країн знання англійської є безумовною кваліфікаційною вимогою для вчених, викладачів університетів та наукових адміністраторів.

Англійська мова необхідна всім науковцям, незалежно від спеціальності, хоча б для того, щоб добре розуміти значення наступних слів: *Integrity*, *Transparency* та *Sustainability*.

Integrity, цілісна чесність – це несприйняття, недопущення та викриття фальшування результатів, плагіату, неетичного ставлення до колег та об'єктів дослідження. Наголошуємо саме на *integrity* – «цілісній чесності», а не просто «honesty» – чесності. Наукова діяльність не має жодного сенсу без довіри до її результатів та висновків. Відсутність у науковців такої цілісної чесності й масова терпимість наукової спільноти до плагіату та фальшування викликає недовіру до правильності наукових результатів усїєї спільноти в цілому. Цікаво, що в статті української Вікіпедії про наукову етику¹, на відміну від англійської², чесність не згадується.

Transparency, прозорість – чітке викладення принципів відбору кадрів, надання грантів і оцінювання (так, на практиці воно буває по-різному – але здебільшого викладених принципів дотримуються). Також – публікація результатів, звітів, дисертацій, оголошень про набір співробітників чи аспірантів і результатів

¹ Див.: http://uk.wikipedia.org/wiki/Наукова_етика.

² Див.: http://en.wikipedia.org/wiki/Research_ethics.

відбору. Обговорення планів і реформ у середовищі науковців і врахування громадської думки.

Sustainability – сталий розвиток та наявність умов для сталого розвитку. В науці це означає забезпечення навчання нових учених, підтримки і розвитку кваліфікації для діючих, оновлення обладнання та заробітну плату, яка дає можливість нормально жити. *Sustainability* – це саме сталий розвиток і забезпечення умов для розвитку і готовності до змін, а не «здоровий консерватизм». Забезпечення сталого розвитку потребує також змінності людей на посадах після визначеного строку та наявність процедур і традицій зміни поколінь. Перебування однієї людини впродовж десятиліть на керівній посаді навіть за найкращих її якостей призводить не лише до втрати критичного мислення, а й до «незамінності» – поряд не формуються гідні кандидати, які можуть стати на чолі організації. Підтримання традицій та існуючого стану незалежно від обставин врешті-решт призводить до невідповідності викликам сучасності та тяжкої кризи.

Ще один важливий термін англійською – *peer review*. Тобто незалежне рецензування – не чиновниками чи начальниками, а такими ж ученими, експертами в конкретній галузі. Адекватний процес рецензування – це процедури забезпечення незалежності та відсутності конфлікту інтересів. Як правило, рецензування є анонімним (автор не знає рецензентів), або навіть «подвійно сліпим» – автор не знає прізвищ рецензентів, рецензенти не знають прізвища автора. Існуючі в Україні традиції підписування паперу з рекомендацією про публікацію, написаною самим автором статті, не мають жодного стосунку до рецензування.

Етика встановлення авторства – це, зокрема, відсутність традицій автоматичного додавання імені начальства до імен авторів статей, навіть якщо начальство не має до них жодного стосунку.

Етика встановлення авторства також передбачає і необхідність включення до списку всіх авторів, незважаючи на важливість дотримання бюрократичних вимог щодо одноосібних монографій чи статей або кількості статей одного автора в номері журналу чи в збірнику, а також неприйнятність плагіату.

Етика у процесі проведення досліджень передбачає розробку і дотримання специфічних стандартів для конкретних галузей, зокрема щодо досліджень на людях і тваринах та досліджень, які можуть мати негативні наслідки для довкілля та людства; виклю-

чення конфлікту інтересів; співвідношення академічних досліджень та досліджень на замовлення корпорацій. Великого значення також надають етичним принципам добору співробітників, відсутності дискримінації за статтю, расою, релігією.

Горизонтальна організація науки тісно пов'язана з особистою відповідальністю вчених, цінністю особистої репутації – замість перекладання відповідальності на начальство. Враховується думка всіх учених та викладачів (академічної спільноти). Одна з характерних рис горизонтальної організації науки – змінність учених на адміністративних посадах. Кадрові рішення реально приймають тимчасові комісії, створені спеціально для присудження ступеня або добору на посаду.

У розвинених країнах намагаються забезпечити дотримання цих стандартів за рахунок розробки відповідних формальних процедур, забезпечення відкритості наукових спільнот – замкнені «наукові школи» є рідкістю. Як правило, молоді вчені вступають до аспірантури не в той університет, де вони навчалися, шукають стажування і роботу не там, де захищали дисертацію.

Наявність формальних процедур та контролю не означає недовіри – дрібного контролю типу закупівлі ручок чи реактивів немає. Проте у випадку явних зловживань негайно вживають жорстких заходів. Обґрунтовано звинувачені в плагіаті керівники на посадах (і звичайні викладачі університетів) – повний нонсенс.

Американська асоціація розвитку науки (American Association for the Advancement of Science)¹ розглянула ідею клятви науковця та інженера як форми освіти в галузі етики та усвідомлення соціальної відповідальності вченого, лікаря, інженера. Однозначного висновку щодо необхідності такої клятви зроблено не було, проте зауважено, що така клятва підвищила б довіру суспільства до вчених.

Етика наукової діяльності сприймається у світі як достатньо серйозна проблема – активно розглядається ЮНЕСКО², діє навіть її спеціальна комісія з цих питань – Міжнародна комісія з етики наукових знань та технологій COMEST³, що займається здебіль-

¹ Див.: *Should there be an Oath for Scientists and Engineers?* – Резолюція засідання Американської асоціації розвитку науки від 27 вересня 2000 р. <http://www.aaas.org/page/should-there-be-oath-scientists-and-engineers>.

² Див.: <http://en.unesco.org/themes/ethics-science-and-technology>.

³ Див.: <http://www.unesco.org/new/en/social-and-human-sciences/themes/comest/>.

шого етикою наукової діяльності у спеціальних галузях – наприклад біоетикою та етикою в галузі нанотехнологій і дослідження клімату.

Без дотримання цих принципів усі спроби мавпувати якісь окремі риси організації науки в розвинених країнах (часто уявні, типу вимоги наявності публікацій у журналах, що індексуються наукометричними базами) без розуміння необхідності і впровадження реальних заходів та факторів, які забезпечують успіх цих систем, не дадуть бажаних результатів, а лише сприятимуть побудові «культу карго»¹ замість науки. Приклади останнього в українському науково-освітньому середовищі – це псевдоболонська система, яка не дала ніякої академічної мобільності, і формальне застосування наукометричних показників для оцінки наукової діяльності.

Індексация журналу в Scopus до останнього часу нічого не говорила про якість публікацій та рецензування; останнім часом впроваджені певні вимоги до нових журналів. У Web of Science є певні критерії щодо якості. Кількість цитувань відображає виключно кількість цитувань і більше майже нічого. Середні показники дуже різні для різних галузей; якісь висновки можуть робити лише хороші спеціалісти, а не бібліотечні працівники, які формально рахують цифри, яких вони самі не розуміють. Треба також враховувати, що наукометричні показники залишають великий простір для маніпуляцій та ігр (див. приклади «видатних вчених» El Naschie та He²).

Проте очевидно, що треба публікуватися в хороших журналах. Значимо, що «іноземний журнал» не означає хороший журнал, у багатьох навіть розвинених країнах є повно просто поганих видань і відвертого сміття. Публікації в хороших журналах з відповідною репутацією та peer review забезпечують visibility досліджень – наочність, помітність, інформування громадськості, популярність, рейтинговість. Забезпечення індексації статей у міжнародних бібліографічних / наукометричних базах не забезпечує їхньої якості автоматично, але забезпечує visibility. Я використовую англійський термін, бо прямий переклад «видимість

¹ Див.: http://uk.wikipedia.org/wiki/Культ_карго; *Feynman R. Cargo Cult Science*, в «Surely You're Joking, Mr. Feynman!» (Adventures of a Curious Character). – New York: W.W. Norton Company, 1985.

² Як гонитва за імпаکت-факторами призводить до засмічування ноосфери, див.: <http://maidanua.org/arch/osvita/1249409309.html>; http://rationalwiki.org/wiki/Mohamed_El_Naschie.

наукових результатів» – сприймається як «імітація результатів за їхньої відсутності». Англійське слово такого значення «імітація» не має. Відмінність «хорошого журналу» від «мурзилки» полягає передусім у наявності адекватних процедур реєв'ю, хоча, очевидно, такі класифікації журналів досить відносні.

Так, є приклади, коли читають і цитують статті у маловідомих виданнях маловідомими мовами. Але ймовірність цього дуже мала – навіть для хорошої публікації. Проте якщо немає можливості писати якісні статті, масове надсилання поганих статей у хороші журнали матиме негативний вплив на репутацію всіх українських учених.

Є досить відомий євангелічний закон Матвія – «Багаті стають багатшими, бідні стають біднішими». Закон Матвія для соціології науки – «Більш відомі вчені отримують вищу оцінку своїх заслуг»¹. З цього випливає висновок для українських учених: якщо ви опублікуєте щось у «мурзилці» (маловідомому журналі без адекватного рецензування), а пізніше цей же результат буде опублікований у хорошому журналі (навіть якщо цей хороший журнал вас прочитає) – всі наступні автори будуть цитувати статтю в хорошому журналі, а не вас.

Функції науки в Україні

Українське суспільство декларує певні амбіції – рухатися до прогресу і в Європу. І вчені допомагають суспільству реалізувати ті амбіції. Як і спортивні та шкільні олімпіади. Суспільству також потрібні люди, які просто розуміють, що відбувається в сучасній науці, і можуть зрозуміти наукові новини з розвинених країн.

Більшість людей вважає основними функціями науки здобуття нових знань та розробку нових технологій. Нові власні технології в існуючій системі бізнесу в Україні непотрібні і неможливі, нові технологічні продукти і знання можна просто купити – це дешевше (з урахуванням вартості необхідної інфраструктури), ніж здобувати ці знання та створювати технології самим.

Але насправді наука крім «креативної» – створення нових знань – має інші важливі функції – «амбіційну», «експертну» та «освітню». Виконання освітньої функції – це не тільки викладання для студентів молодших курсів. Це ще й донесення останніх досяг-

¹ Див.: Merton R. K. The Matthew Effect in Science // Science, 1963, 159, 3810: 56–63.

нень до викладачів, які хочуть хоч трохи наукою займатись, але не можуть це робити повноцінно.

Чому в Україні досі є хоч якась наука?

Справжня (головна) функція нашої науки у постфеодальному суспільстві – престижно-репутаційна. Це демонстрація «просу-нутості» країни – мовляв, у нас теж є наука та ще й інноваційний потенціал. Держава у даному випадку фінансує і реально вимагає виконання лише цієї репутаційної функції науки, не розуміючи, що саме формує цю репутацію.

Виконання цієї функції теж потрібне, але при цьому в нас втрачений важливий елемент радянської системи, коли адміністративними засобами вимагали і контролювали розробку певного визначеного наукового і технологічного продукту.

Престижно-репутаційна функція доповнюється функцією «передачі репутації», зокрема підкріплення престижу «намальованих» наукових ступенів чиновників, бізнесменів та мажорних дітей. Тут використовують той самий механізм, що і в нагородженні «орденами Святого Станіслава» та інших «людинах року»: до списку «обраних» включають певну кількість справді заслужених людей, щоб вони поділилися своєю репутацією з тими, хто бажає заплатити за це гроші, надати якісь переваги чи просто застосувати адміністративний примус для отримання шматочка репутації. Проте нерозуміння механізмів «розподілу репутації» призводить до того, що до «обраних» включають явно неадекватних людей і таким чином нищать репутацію всіх обраних.

Експертно-легітимізаційна функція полягає в тому, що, наприклад, підписуються «експертизи» про можливість будівництва у заповідниках та в історичних зонах або «обґрунтовуються» інші правильні чи неправильні дії влади.

При цьому більшість учених «внизу піраміди» поки що мала можливість вільно займатися наукою (в межах наданого фінансування). Нічого незвичайного в такій системі немає – наука споконвічно розвивалась або «при монархах» для престижу монархів, або фанатами за власні кошти.

Функції, які має виконувати наука в адекватному суспільстві (на додаток до розвитку технологій, інновацій та отримання нових знань)

- Підтримувати горизонтальні зв'язки зі світовою спільнотою та авторитет країни. Навіть якщо власна структура науки не має обладнання та спеціалістів для розв'язання конкретної проблеми, потрібні люди, які можуть кваліфіковано поставити питання і зрозуміти відповіді. Якісних наукових перекладачів, які не є науковцями (хоча б колишніми), в природі не існує. Горизонтальні зв'язки сприяють формуванню довіри до експертних висновків науковців з конкретної країни.

- Підтримка освіти. Високоякісна система освіти можлива лише за участю людей, які займаються сучасною наукою і дотримуються прийнятих у міжнародній науковій спільноті етичних принципів. Заняття наукою і горизонтальні наукові зв'язки необхідні викладачам для здобуття сучасних знань, зменшення адміністративної залежності від керівництва вишів і підтримання нормального психологічного стану.

- Експертна функція. Для здійснення експертизи необхідні сучасні знання, які можна здобути лише в процесі наукових досліджень на сучасному рівні.

Широкі верстви суспільства часто вважають, що без науки можна прожити, а необхідні знання і технології – купити. Так, книжки теоретично можна купити (хоча і їх не купують). І щоб просто розуміти сучасні книги з інших країн, треба читати ті статті й книги постійно хоча б години дві-три на день (а викладачу вишу з 600 чи 900 годинами навантаження це просто не під силу). І перекладачів, які здатні ті книжки адекватно перекласти, не існує – крім самих науковців. Перекладач-філолог науковий текст якісно не перекладе ніколи: треба бути «в темі», тобто професійно цією наукою займатись. А для початку західні книжки хтось мусить читати і відбирати для перекладу. Переклад потребує тривалого часу, отже, читання перекладених книжок – це ознайомлення з результатами десятирічної давності.

Для вирішення складних питань замість власних науковців можна запрошувати іноземних консультантів. Багато людей вважає, що науковці непотрібні навіть для конкретних задач. Щоправда, потім результати роботи іноземців (зробленої так, як потрібно

їм) перекладуть перекладачі-філологи, і ніхто нічого не зрозуміє, якщо не буде спеціалістів у певній галузі.

Можливі й адекватні додаткові цілі науки в країні

- Працевлаштування і створення можливостей самореалізації для розумних і освічених людей: коли вони будуть потрібні для конкретних термінових задач, їх треба буде десь узяти. Неадекватна самореалізація таких людей призводить до збільшення напруги в суспільстві або масового їх виїзду.

- Позитивний вплив науковців на найближче середовище і через нього – на суспільство в цілому, в тому числі через збільшення мотивації до навчання і знань. Навпаки, жебрацьке становище науковців, викладачів, учителів масово знижує мотивацію дітей до навчання і якість кадрових ресурсів у країні, що призводить до зменшення ефективності роботи й управління.

- Освічені люди створюють більший попит на якісну та технологічно / інтелектуально просунуту продукцію (матеріальну та нематеріальну), що збільшує можливості доступу до такої продукції для суспільства загалом. З цих міркувань вищий рівень оплати освічених людей вигідний для суспільства. Неосвічене у своїй масі суспільство буде приречене мати доступ лише до низькоякісних або просто шкідливих речей, продуктів і творів. Усе інше буде або дуже дорогим, або рідкісним.

Що робити науковцям?

- Припинити чекати розв'язання наших проблем від когось.
- Усвідомити, навіщо Україні потрібна наша робота і пояснювати це іншим.
- Розробити етичні стандарти і стратегію впровадження.
- Поставити жорстку вимогу якісного вивчення англійської для всіх науковців і викладачів, які її не знають – до певної дати.
- Вимагати провести «люстрацію» вчених ступенів та експертів, які пропускали явно неадекватних здобувачів.
- Часто вважають, що міжнародним стандартом є розвиток науки в університетах. Проте, як і у багатьох інших випадках, механічне перенесення якихось рис розвинених країн не дасть очікуваних результатів.

Мрії про майбутнє української науки

- Знання англійської всіма науковцями і викладачами університетів. Поширення знань щодо сучасного наукового процесу.
- Активна участь науковців в освіті (спецкурси, курсові, дипломні, підвищення кваліфікації викладачів).
- Ухвалення етичної політики та стратегії її дотримання.
- Недопуск непідготовлених студентів до навчання та їхнє спрямування на коригуючі курси – навіть для студентів старших курсів зараз.
- Ліквідація неадекватних положень законодавства та нормативних документів і формування адекватної нормативної бази.
- Створення професійних товариств та системи кваліфікаційних екзаменів і стажувань.
- Створення адекватної системи розподілу коштів на наукові дослідження.

Лист Прем'єр-міністрові України Арсенію Яценюку 21.06.2014 р.

Вельмишановний Арсенію Петровичу!

Метою цього листа є звернути Вашу увагу на багаторічну практику вкрай неефективного використання урядом України багатомільярдних (у гривнях) коштів на підтримку наукових досліджень та спонукати Вас ініціювати певні заходи в цій галузі, які може провести очолюваний Вами уряд України.

Перш за все зазначимо, що всі ми є (або були) працівниками провідних науково-дослідних інститутів НАНУ і одночасно маємо значний досвід (дехто з нас – багаторічний) проведення наукових досліджень у провідних університетах та НДІ країн Євросоюзу. Тобто ми здатні оцінити переваги та недоліки системи організації наукових досліджень в Україні та країнах Євросоюзу. На жаль, ані в уряді, ані в парламенті України немає адекватного розуміння реальної ситуації в науково-технічній сфері, яку традиційно репрезентують в Україні шість державних академій, перш за все НАН України (40 тис. працівників) та 4–5 провідних університетів.

Всі наші звернення та аргументи, які, зокрема, багато разів друкував тижневик «Дзеркало тижня» – одне з найвпливовіших видань в Україні, ігнорувалися як в уряді, так і в парламенті. Останнім

яскравим прикладом стало обговорення у Верховній Раді «Концепції розвитку Національної академії наук України на 2014–2023 роки в контексті змін до законодавства про науку» (<http://www.nas.gov.ua/UA/Conception/Pages/contents.aspx?ffn1=ID&fft1=Eq&ffv1=2>), яке відбулося 28.03.2014. Депутати Комітету з питань науки та освіти ВР учергове виявилися малокомпетентними в аналізі цього документа, який на наступні 10 років консервує неефективне використання урядом України багатомільярдних коштів на наукові дослідження в НАНУ. У підсумку, «Концепція...» була затверджена НАНУ 03.04.2014 і стала юридичною підставою для неефективного використання бюджетних коштів, зокрема і коштів з фінансової допомоги ЄС.

Як відомо, в деяких країнах ЄС переважна більшість наукових досліджень також проводиться не в університетах, а в суто дослідницьких установах, які об'єднані у певні структури. Наприклад, у Франції – це CNRS, у Німеччині – MPG, у Польщі – Польська АН, тобто це прямі аналоги НАНУ. Проте, як показують усі наукометричні дослідження, внесок наукових установ у світову науку та їхній вплив на економіку та суспільство, які притаманні системі CNRS чи MPG, є незрівнянно вищими (у багато разів!), ніж установ НАНУ. Навіть порівняння з системою НДІ Польської АН не є на користь НАНУ, попри те, що в НАНУ працює в понад чотири (!) рази більше працівників, ніж у ПАН.

На підтвердження зазначеного вище можна навести чимало фактів. Для прикладу наведемо два. За 2012 р. найавторитетніша у світі наукометрична база даних Thomson Reuters WEB of Science (Core Collection) зафіксувала лише 6200 наукових праць, опублікованих українськими вченими (у виданнях, які індексовані в цій базі), з яких, за нашими оцінками, 4000–4500 праць припадає на інститути НАНУ (WEB of Science не дає сумарних даних по всіх НДІ НАНУ). З іншого боку, ця ж база даних зафіксувала, що науковці французької CNRS (26 000 працівників) за 2012 р. є авторами 35 900 праць, тобто їх результат за рік удев'ятеро вищий, аніж результат наукових установ НАНУ, в яких працює 40 000 осіб (з них половина на наукових посадах). З іншого боку, лише один University of Nottingham (Великобританія), який є просто добрим (не топ!) університетом у Європі, за той самий рік видав приблизно таку ж кількість праць – майже 4200, як і всі наукові установи НАНУ. Наголосимо, що в цьому університеті працює 9000 пра-

цівників, тобто в 4,5 разу менше, ніж в НАНУ. До того ж кожен викладач університету має два рівносильні обов'язки: *teaching and research*, а в НАНУ обов'язку навчати студентів немає.

Виникає природне запитання: З якою метою одна з найбідніших країн Європи (загальновідомо, що Україна посідає одне з останніх місць у Європі за ВВП на душу населення) утримує за рахунок держбюджету найбільшу в Європі академію наук, продуктивність якої така сама, як одного європейського університету, та незрівнянно нижча від її аналогів на Заході? Жоден уряд України за 22 роки незалежності не обґрунтував цю суперечність, тому і в теперішнього уряду відсутня адекватна та об'єктивна інформація про те, що таке НАНУ, яке справжнє місце її установ у світовому науковому просторі, наскільки відповідають потребам розвитку України здобутки установ НАНУ.

Ми звертаємося до Вас з проханням ініціювати за кошти ЄС, виділені на підтримку бюджету України, створення комісії, яка провела б наукометричний аналіз та аудит діяльності установ НАНУ за період, скажімо, 2004–2013 рр. (або за останні 5 років). Для об'єктивності висновків принаймні половину комісії мають становити відомі фахівці з країн Євросоюзу та США з різних галузей науки, представники наукометричних баз (зокрема, Thomson Reuters WEB of Science, що має представників по всіх регіонах світу), та менеджменту аналогічних установ з країн ЄС, зокрема CNRS та MPG.

Основними завданнями роботи такої комісії мали би бути:

1. Встановлення наукових напрямів та окремих НДІ НАНУ, конкурентоздатних на світовому науковому ринку, з одного боку, і тих, що перебувають поза межами головних напрямів світового наукового процесу і не є конкурентоздатними – з іншого.

2. Виявлення та аналіз співвідношення між отриманими результатами, їхнім імпаєктом та витраченими коштами і кількістю персоналу по кожній великій установі НАНУ.

3. Встановлення ефективності прикладних досліджень та технологічних розробок у прив'язці до джерел фінансування (державного, приватного, іноземного походження).

4. Проведення аналізу системи управління науковими дослідженнями та фінансового менеджменту як всередині НАНУ, так і з боку держави щодо НАНУ в цілому.

Ми переконані, що результатом роботи такої комісії стануть рекомендації, які уможливлять значне підвищення ефективності

роботи НДІ НАНУ без збільшення бюджетного фінансування. Зокрема, це означає, що і допомога країн ЄС уряду України буде якіснішою та ефективнішою, а кошти, витрачені на роботу комісії, будуть швидко компенсовані значно ефективнішою роботою НАНУ та інших державних академій.

Ми також готові зустрітися з Вами або уповноваженим Вами Віце-прем'єр-міністром чи Міністром науки та освіти, аби навести додаткові факти та аргументи на підтримку наведеної вище пропозиції.

Лист підписали 5 докторів фізико-математичних наук, 3 доктори біологічних наук, 1 доктор хімічних наук, 1 доктор філософських наук, 2 кандидати фізико-математичних наук, 1 кандидат хімічних наук та 1 кандидат медичних наук.

Лист Міністерства освіти і науки України

Управління наукової діяльності

Від 27.07.2014 № 16/2-58-14

Габовичу О. М.

Кузнєцову В. І.

Про надання інформації

Міністерство розглянуло Вашого колективного листа, що надійшов з листом Кабінету Міністрів України від 24 червня 2014 р. № 41-КО-011927/26П, з пропозиціями щодо створення комісії для проведення наукометричного аналізу та аудиту діяльності установ НАН України та повідомляє.

За результатами зустрічі з проф. Кузнєцовим В. І. прийнято рішення про підготовку відповідних критеріїв оцінки і пропозицій до механізму проведення аналізу та аудиту роботи установ НАН України.

Начальник управління О. В. Якименко

Лист до першого заступника Міністра освіти і науки України І. Совсун

Одним з наслідків колективного листа (додається) на ім'я Прем'єр-міністра, якого останній згодом направив до МОНу для підготовки відповіді, була неофіційна зустріч В. Кузнецова з О. Якименком 4 липня 2014 року.

На підставі цієї, підкреслюємо ще раз, неофіційної зустрічі МОНом була підготовлена відповідь на згаданий колективний лист (лист МОНу до Прем'єр-міністра додається). В ній, зокрема, зазначалося, що автори колективного листа погодилися дати свої пропозиції стосовно алгоритмів перевірки результатів наукової діяльності лише НАНУ.

Під час зустрічі пан Якименко наполягав (спираючись на аргументи, викладені ним у статті в газеті «Дзеркало тижня» (<http://gazeta.dt.ua/EDUCATION/nauka-peredusim-povinna-pracuvati-na-rezultat-.html>), що економічна ефективність наукової діяльності установ, підпорядкованих МОНу, значно вища, ніж інститутів НАНУ. Базуючись на об'єктивних даних міжнародних баз Scopus та Web of Science, В. Кузнецов з цим категорично не погодився. Він також вказував, що жодна з цих установ МОНу не входить до 500 найкращих у світі. Але у відповіді МОНу, направленій Прем'єр-міністру, йдеться лише про перевірку НАНУ¹.

До речі, під час обговорення згаданої статті на шпальтах «Дзеркала тижня» міркування пана Якименка не знайшли підтримки переважної більшості авторів та читачів.

Запланована та призначена самим паном Якименком на кінець серпня розширена зустріч з ним не відбулася в зв'язку з перебудуванням його робочого приміщення. Через декілька днів він повідомив нас, що саме Ви будете займатися змістовним обговоренням питань, піднятих у колективному листі.

З різних джерел нам стала відома інформація про *idée fixe* пана міністра та його команди ліквідувати НАНУ шляхом приєднання її інститутів до підпорядкованих МОНу університетів. Ми сподіваємося, що ця хибна думка верхівки МОНу пояснюється хибним

¹ На превеликий жаль, цієї позиції продовжує дотримуватися С. Квіт. Див.: Міністр освіти Сергій Квіт: «Україна припинила науково-технічну співпрацю з Росією». http://censor.net.ua/resonance/329932/mnstr_osviti_sergyi_kvit_ukrana_pripinila_naukovotehnc_hnu_spvpratsyu_z_rosyu.

розумінням сутності наукової діяльності. Цю думку ми намагаємося й будемо надалі намагатися спростувати, бо наслідки її втілення в життя призведуть до чергової катастрофи в житті багатостраждального українського народу. Певна річ, що ми, науковці, є категоричними противниками такого організованого, цілеспрямованого та цинічного *знищення* залишків української фундаментальної науки. Мабуть, доцільним є також врахування досвіду наших сусідів, оскільки в Польщі і Росії після відповідного реформування разом з університетами (деякі з них входять до 500 найкращих університетів світу) продовжують успішно функціонувати ПАН і РАН.

Але водночас ми є критиками й існуючих організаційних академічних та університетських форм української фундаментальної науки. Наша критика спирається на знання форм організації науки у провідних західних країнах, на емпіричне наукометричне дослідження представленості українських науковців у світових наукометричних базах на кшталт Web of Science, на аналітичні матеріали Наталі Шульги (наука.in.ua), на статті в ЗМІ Романа Черніги, Андрія Гусака, В'ячеслава Хавруся, Андрія Трохимчука й інших небайдужих та кваліфікованих людей, на статтю «Перший крок до подолання корупції в науці та освіті. Відкритий лист до Верховної Ради України»¹.

Усвідомлюючи явні та приховані вади наукометричного підходу, ми, проте, переконані, що в українських умовах це єдиний спосіб відділити науковців, які працюють на світовому рівні, від тих осіб на високих посадах та з академічними званнями, котрі лише імітують наукову діяльність.

Спроба з'ясувати реальний стан науки і критика її організаційних недоліків сприймалася вищим керівництвом НАНУ, інших державних академій та, на жаль, значною частиною наукової спільноти як пропозиція ліквідувати НАНУ. Ця спроба не знайшла розуміння також у Президента Ющенка і Прем'єр-міністра Тимошенко, які відповідні листи до них спрямовували до керівництва державних академій, тобто до головних бенефіціарів існуючого стану речей, які є також і винуватцями виникнення цього стану.

Жодна реформа у будь-якій галузі (економічній, правовій, військовій, освітянській тощо) не має шансів на успіх, якщо реформатори не мають чи свідомо приховують уявлення про дійсний

¹ Див.: http://gazeta.dt.ua/science/pershiy-krok-do-podolannya-korupciyi-v-nauci-ta-osviti-vidkritiy-list-do-verhovnoyi-radi-ukrayini_.html.

стан речей, спираються на перекручену та неадекватну інформацію. За сучасних умов єдина галузь, де можливо почати справжнє реформування, це фундаментальна наука. Зумовлено це, по-перше, невеликим контингентом працюючих, і, по-друге, наявністю неідеальних, але більш-менш об'єктивних критеріїв оцінки результатів наукової діяльності. Успіх в цій галузі та застосовані при цьому критерії та механізми можуть бути використані в інших галузях.

Направляємо до Вашого відома декілька наших аналітичних розвідок¹. Якщо після ознайомлення з їхнім змістом та нашою позицією, у Вас не виникне зазвичай притаманна посадовим особам відраза до посполитих критиків і не зникне бажання вислухати наші аргументи, ми були б щиро раді зустрітися з Вами для обговорення необхідності бодай початкових кроків, спрямованих на розробку концепції реформування української науки та освіти.

У зв'язку з цим варто зазначити наступне:

1) Нагальне проведення повного наукового наукометричного аудиту всіх установ та осіб, які нібито займаються науковою діяльністю, в існуючих умовах, на жаль, не є можливим.

2) Необхідно крім відомих (сайт nauka.in.ua) наукометричних показників персональних членів НАНУ провести аналіз діяльності персональних членів і установ інших державних академій і вирішити питання про доцільність існування за державний кошт цих академій. Як відомо, вони були створені волонтаристськими рішеннями Президента України Кучми без жодного наукового обґрунтування, внаслідок лобістських зусиль наближених до нього осіб, які й стали їх президентами та персональними членами.

3) Зібрати від голів та членів «експертних» рад при МОН та від голів та членів рад по захисту дисертацій інформацію про їхні публікації, зокрема у провідних наукових журналах світу та міжнародних видавництвах. (До речі, членами цих рад є представники як академічної, так і університетської науки.) Перевірити цю інформацію за базами Scopus та Web of Science. Проаналізувати отримані дані для оцінки реального внеску українських науковців до світової науки.

4) Для об'єктивного та неупередженого порівняння ефективності наукової діяльності НАН України та базових установ МОН України визначити по базах даних Scopus та Web of Science показники для

¹ Деякі з них див. вище.

завідуючих відділами інститутів НАНУ та завідуючих кафедрами установ МОНУ.

5) Залучати для всіх подальших реформаторських кроків справжніх фахівців, тобто людей, які зробили реальний внесок до світової науки.

З повагою,

Олександр Габович, доктор фізико-математичних наук, провідний науковий співробітник Інституту фізики НАНУ;

Валерій Зажигалов, доктор хімічних наук, член-кореспондент НАНУ, заввідділом Інституту сорбції НАНУ;

Володимир Кузнецов, доктор філософських наук, головний науковий співробітник Інституту філософії НАНУ, професор (за сумісництвом) кафедри фізико-математичних дисциплін Національного університету «КМА».

P.S.

Вважаємо, що реалістична критична оцінка стану та рівня шкільної освіти в Російській Федерації, яку дала Ю. Латиніна (<http://www.echo.msk.ru/programs/code/1394240-echo/>), повністю справедлива і для нашої освіти.

Відповіді на лист не було.

Спроба встановити контакт телефоном також не увінчалася успіхом.

В. Аджієв

Дисертації та репутації: випадок Альбіону¹

У Великобританії академічний плагіат розглядають як дуже серйозне порушення. У кожному університеті є нормативні документи (з назвами типу Code of Practice for Research або Code of Practice for Research Degrees), які детально розписують етичні правила проведення науково-дослідних робіт та публікації їх результатів (включаючи дисертації), а також процедури розслідування в разі порушень цих правил. На загальнонаціональному рівні працює the UK Research Integrity Office (UKRIO) – незалежна некомерційна консалтингова організація, яка надає університетам експертну підтримку в питаннях академічної етики, зокрема в розслідуванні випадків конкретних порушень (при цьому вона не уповноважена виносити санкції, це справа самих університетів).

Плагіат

Випадків академічного плагіату, які вдалося виявити в уже опублікованих роботах (а не на стадії їх рецензування та підготовки до публікації, як це зазвичай буває) і які при цьому були віддані гласності, небагато. Деякі з них привернули увагу не тільки фахового видання The Times Higher Education, яке відстежує практично всі такі випадки, а й загальнонаціональних ЗМІ. Що ж до виявлення плагіату в дисертаційних роботах на здобуття ступеня Doctor of Philosophy (Ph.D.), то це трапляється дуже рідко. За останні роки десять я можу пригадати лише один гучний випадок такого роду. Думаю, буде цікаво простежити в подробицях, як ця історія розгорталася.

Власне, вона почалася з виявлення плагіату в статті, опублікованій ще 1988 р. в Journal of Business and Society. Сталося це у вересні 2007 року, і опинився під підозрою автор статті, професор Toni Antoniou, який негайно пішов у відставку зі своєї посади декана дуже престижної Даремської бізнес-школи (Durham Business School), яка входить до Даремського університету (Durham University) – одного з найстаріших в Англії. З посади професора він не пішов, але університет відсторонив його від виконання і цих обов'язків – на час спеціально призначеного роз-

¹ Наш скорочений переклад російського тексту: Аджієв В. Дисертации и репутации: случай Альбиона // Троицкий вариант, 2015, 2 (141): 2.
<http://trv-science.ru/2015/01/27/dissertacii-i-reputacii-gb/comment-page-1/#comment-51002>.

слідування. Проводити розслідування було доручено комісії з трьох професорів, причому всі вони були незалежні від Даремської бізнес-школи, а один був запрошений з іншого університету.

Комісія не тільки підтвердила наявність плагіату в згаданій статті, але й виявила запозичення, причому з кількох джерел, і в дисертації Antoniou під назвою *Futures Markets: Theory and Tests* на здобуття ступеня D. Phil. (так в деяких провідних університетах, починаючи з Оксфорда, називається ступінь, еквівалентний Ph.D.), яка була виконана і 1986 р. захищена в Університеті Йорка (University of York). Після чого було також ініційовано розслідування і в Йорку. Підсумок виявився для Antoniou сумним: сенат Університету Йорка анулював його ступінь, незважаючи на двадцятирічний термін давності. А в лютому 2008 року спеціальний *disciplinary tribunal* Даремського університету, розглянувши матеріали розслідування, рекомендував керівництву звільнити професора, який проштрафився (у далекому минулому та в іншому університеті!) Це і було зроблено.

Захист по-альбійонськи

Чому ж виявлення плагіату в дисертаціях, які захищають у британських університетах, трапляється так нечасто? Напевно, якісь випадки просто не виявлені (дисертаційні цеглини у всьому світі читають нечасто). Але найчастіше випадки некоректних запозичень виявляють до присудження ступеня. І головна причина цього – специфіка захисту дисертацій, яка дуже відрізняється від російської (від української також. – *Авт.*)

Немає жодних постійно діючих «рад», численні члени яких у Росії дуже рідко належним чином знайомляться з дисертацією пошукувача. «Панель» складається з головуючого (виконує тільки процедурні функції) та двох «екзаменаторів». Тільки один з них може бути з цього ж університету, хоча часто обох запрошують з іншої установи.

Запрошують за принципом професійної відповідності темі дисертації (спеціальний Комітет вивчає резюме запропонованих екзаменаторів і тільки після цього їх затверджує; при цьому звертають увагу на можливий конфлікт інтересів: наприклад, наявність спільних статей або грантів у минулому для наукового керівника та екзаменаторів небажана). На захисті (який називається «*viva voce*», що в перекладі з латини означає «усний іспит») дисертант якщо й робить презентацію, то досить стисло. Більше ніяких ви-

ступів не передбачено (і ніяких відгуків на дисертацію, а тим більше характеристик дисертанта). Навіть наукові керівники сидять мовчки (а більше на захисті зазвичай нікого й нема). Весь захист полягає у відповідях дисертанта на питання екзаменаторів. Як правило, екзаменатори мають не менше трьох тижнів на вивчення рукопису і приходять на захист з великою кількістю запитань.

Процедура така: заздалегідь підготовлені запитання ставлять, йдучи по дисертації сторінка за сторінкою. Цей процес може тривати годину, дві і більше. Після закінчення захисту дисертант отримує великий список питань і претензій. Далі, залежно від декларованого відразу вердикту (навіть при позитивному результаті можуть зажадати таких доопрацювань, що знадобиться новий захист, але в більшості випадків треба просто внести деякі виправлення та доповнення в текст), він матиме кілька тижнів або навіть місяців, щоб підготувати остаточний текст дисертації, який буде вислано екзаменаторам для ознайомлення. Схвалють – тоді ступінь Ph.D. присвоюється університетом без довгих зволікань.

Власне, така процедура захисту з вельми великою ймовірністю гарантує виявлення плагіату. Два екзаменатора-спеціаліста відповідають за результат власною репутацією (і ніякого таємного голосування! Які тут можуть бути таємниці?!) Відповідає власною репутацією і університет, який цей ступінь засвідчує – без будь-якої участі держави. Саме інститут репутацій, особистих і корпоративних, – основа дотримання академічної етики. Як і має бути в науці.

Політики без ступенів

Варто відзначити, що вчені ступені в Альбїоні поки що не розглядають як знак статусу і престижу, який сильні світу цього можуть при бажанні легко здобути. Мабуть, тому, що в тутешніх політиків немає розквітлої в російських (і не тільки) палестинах моди отримувати вчені ступені в доступний їм спосіб. З 650 членів Палати громад тільки 21 (тобто 3,2%) мають ступінь Ph.D. При цьому всі без винятку отримали свої ступені перед обранням до парламенту. І з 33 парламентаріїв, які входять до Кабінету міністрів (тобто уряду), тільки двоє мають Ph.D.

Так що і в парламенті, і в суспільстві існує розуміння, що одержати вчений ступінь нелегко і вимагає напруженої праці. Як наслідок, інфляції вчених ступенів немає, хоча, звичайно, якість дисертацій буває різною.

РОЗДІЛ VI

**ДОПОВНЕННЯ
ДО ДРУГОГО
ВИДАННЯ**

Від авторів

Коли завдяки великодушній фінансовій підтримці Норвезького посольства з'явилася можливість доповнити нашу книжку і надрукувати її більшим, ніж перше видання, накладом, ми звернулися до осіб, які мають безпосередній стосунок до реформування законодавства про науку, з проханням викласти їхні думки з цього приводу. Відгукнулися не всі, і це прикро.

Отже, наводимо матеріали, здебільшого в авторській редакції, які люб'язно надали нам наші колеги. Крім того, ми вирішили, що статті двох відомих авторів, надруковані в загальноукраїнських газетах «Дзеркало тижня» і «День», допоможуть читачеві не лише зануритись у напружену атмосферу обговорення та імплементації нового Закону про наукову та науково-технічну діяльність, а й відчутти настрої наукової спільноти після його прийняття.

Залишаємо на розсуд читача відповідь на головні питання: якою є якість щойно ухваленого законодавчого акту і чи були усунуті в його тексті зазначені у нашій книзі вади попереднього Закону про науково-технічну діяльність?

Сподіваємося, що нам вдалося розгорнути перед вдумливим читачем широкий спектр думок наукової спільноти щодо цих болючих питань. Ці думки не завжди збігалися з нашими, зрозуміло, викладеними докладніше. Маємо надію, що читачі долучаться до дискусії як на шпальтах видань, що висвітлюють проблеми науки та освіти в українському суспільстві, так і в приватному спілкуванні, котре, завдяки наявності Інтернету, поступово перетворюється на багатомільйонний аналог наукової кореспонденції часів Ньютона-Лейбніца. Майбутнє України і, зокрема, вітчизняної фундаментальної науки залежить від позиції кожного, хто активно працює у досліджуваний царині.

О. Габович, В. Кузнєцов

В. Локтєв

Вігальне слово¹

Високоповажний Ігорю Рафаїловичу!

Шановні колеги!

Передусім, як і всі, хто вже виступав і ще виступатиме, хочу щиро подякувати Ігорю Рафаїловичу Юхновському за виявлену мені честь представляти видатних інтелектуалів нашої країни на цьому високому зібранні. Водночас не буду приховувати, що перша думка, яка прийшла, коли дізнався, до кого мене віднесли, – це відмовитися від участі, про що я і повідомив організаторів. Справа в тім, що я не тільки не відношу себе до видатних інтелектуалів, а й не вважаю себе просто інтелектуалом, тим більше видатною особою, бо бути відомим серед відносно невеликого кола професіоналів, не є видатним досягненням життя у будь-якій шкалі оцінок. Зауважу при цьому, що у нашому вжитку існує більш звичний для нас термін – інтелігент, який, як на мене, не лише включає все, що зазвичай відносять до поняття інтелектуала, а й додатково містить певну характеристику особи, названу інтелігентною, що означає високий рівень її моральності та порядності, а також здатність відчувати власні обов'язки важливішими за власні права. Що ж стосується живого прикладу справді видатного інтелектуала, то без будь-яких натяжок ним можна визнати винуватця і натхненника сьогоденного заходу славнозвісного академіка Ігоря Рафаїловича Юхновського, який завдяки своїй державотворчій діяльності та створенню потужної західноукраїнської фізичної школи відомий не тільки далеко за межами своєї конкретної професії, в якій до того ж досяг незаперечного світового рівня, а й далеко за межами України. І вагаючись, їхати чи не їхати, відмовити шановному Ігорю Рафаїловичу я не зміг, але що з того вийшло, судити не берусь.

Дозвольте тепер перейти до основного змісту доповіді, яку присвячую завтрашньому Ювілеєві. А його без усякого перебільшення вважаю святом усіх фізиків – і тих, хто знає Ігоря Рафаїловича особисто, і тих, хто з ним знайомий заочно. В ній хотів

¹ Текст виголошений на Гуманітарній сесії «Вибір України: минуле, сучасність і майбутнє», що відбулася 31.08.2015 у Львові з нагоди 90-річчя від дня народження академіка НАН України І. Р. Юхновського.

би поділитися своїми міркуваннями щодо науки в державі як її – держави – пріоритетного вибору, хоча, буду відвертим, не можу визнати їх такими, що сформовані остаточно й у повному обсязі. Не будучи ані політиком, ані державним службовцем, тобто посправжньому інформованою людиною, я не готовий до подібного ґрунтового аналізу й у цій складній справі є дилетантом. Тому в цілому, а також враховуючи, що в залі досить багато ще не досвідчених науковців, вирішив поговорити на теми, які, скоріше, пов'язані з існуванням науки як галузі, де основним виробничим засобом є інтелект. І, може, навіть більш вузько – не про науку взагалі, а про, головним чином, ту її гілку, з якою обізнаний краще, – про фізику в існуючій історичній і географічній, тобто вітчизняній, обстановці. При цьому не приховуватиму, що я ярий прибічник слів пана Ж. Баррозу: «Майбутнє Європи – це наука», які він як голова Єврокомісії виголосив 23 червня 2014 року на відкритті Фестивалю науки у Копенгагені.

Давайте почнемо із запитання, на яке, зізнаюсь, я не маю відповіді, яка б мене задовольняла: чому саме тепер тема науки почала набувати широкого розголосу? Схоже, вона його дійсно викликає, але особисто я не дуже розумію чому. При цьому не можу не визнати: це добре, що така зацікавленість є. Знаю й тривіальну відповідь: наука – а я матиму на увазі лише її публічну складову, бо військово-оборонна, хоч і займає в ній помітне місце, вимагає інших знань, яких мені явно бракує, – надає безумовні послуги кожній окремій людині завдяки, наприклад, значному розширенню можливостей медицини, розвитку сільського господарства, суцільній комп'ютеризації, створенню штучного інтелекту тощо. Проте, як на мене, проблема мирної науки у суспільстві – це не проблема, яку можна звести до якоїсь відчутної конкретики, чого хотіла б його більшість, це радше проблема цінностей і суспільної згоди у вічному, нехай і дещо філософському питанні: задля чого людина живе. Іншими словами, у чому смисл її життя – у виробництві необхідного для неї корисного продукту або для створення некорисного, але прекрасного. І як один з тимчасових учасників і спостерігачів життєвого процесу я, намагаючись бути неупередженим, роблю однозначний висновок – у нашій дійсності з великим відривом веде перед раціональна точка зору.

Єдине, що можна сказати: *s'est la vie...* Може, комусь моє зізнання здасться сумним, проте як дослідник не можу не бачити,

що аналогічне вже відбулося в усіх сучасних цивілізованих країнах, де домінуючим став саме такий солідарно-узгоджений імператив про роль і цілі науки, за яким вона має бути насамперед, а точніше, – тільки корисною, і ми маємо сприймати цей факт як об'єктивну даність.

Тому, залишаючись у межах очікуваного від мене слухачами, тобто відмовившись від розгляду науки як ірраціонального заняття на кшталт мистецтва, хоча між ними дуже багато спільного, наводитиму на її захист більш-менш традиційні аргументи. Вони ж недвозначно свідчать, що якщо підсумувати грошові прибутки розвинутих країн від продажу високотехнологічних товарів, то відповідна сума перевищить або виявиться сумірною з коштами, отримуваними від продажу нафти або газу. Цього, думаю, досить, щоб визнати, що людство у бажанні залишатися прогресуючим стало безнадійним заручником науки, залежним від її стану та інтенсивності розвитку. Скажу більше: я впевнений, що цей «наркотичний» синдром невиліковний, попри те, що хтось захоче його позбутися. Гляньте навколо, і ви легко впевнитесь, що глобальних проблем не меншає – зміни клімату, парникові гази, видобуток і вичерпання корисних копалин, ситуація з Арктикою та Антарктикою, внутрішні і зовнішні конфлікти, яких я не торкатимусь. Нарешті, люди хочуть жити довше, ситніше і комфортніше, не боятися стихійних лих, а також, безумовно, плакають споконвічну надію розширити межі свого існування й освоїти хоча б ближній космос. Якщо таке коли-небудь станеться, то, зрозуміло, зворотної дороги не буде. Як хтось дотепно зауважив, ми живемо у світі, який не може без науки і в якому ніхто про неї нічого до пуття не знає. Тим не менш, й не дуже-то освічена людина має тепер здогадуватися, що будь-які сподівання на розв'язання тієї чи іншої згаданої надзадачі поза використанням наукових підходів безпідставні. Через це в розвинутих країнах, або в тих, які хочуть долучитися до їх числа, торжествує наукоцентрична ідеологія, за якою наука – це єдиний локомотив, що тягне за собою прогрес. Сподіваюсь, у залі присутні ті, хто буде свідком панування подібного сукупного погляду і в нас.

З іншого боку, все те, що я сказав про вже здійснене, а також здійснюване наукою, теж без перебільшень має місце, і наукова галузь разом з культурою насправді лежить в основі цивілізаційного поступу людства, але водночас не бачу жодних ознак,

щоб воно як велика спільнота – хотілося б думати – мислячих істот було вдячне науці, оскільки з власного досвіду знаю, що її досягнення – часто практично фантастичні й непередбачувані – сприймаються людьми як щось само собою зрозуміле. Люди залюбки користуються науковими результатами, аж ніяк не згадуючи, що останні є плодами творчості відносно невеликого загону сумлінних трудівників, і особливої поваги до нього не виявляють. Можу помилятися, але гадаю, що, як правило, нам важко примиритися з нерівністю чи то в силі, чи то в статках, чи то в чомусь іншому, тобто неприємно відчувати комплекс неповноцінності, а вчені – точніше, широко освічені люди – також породжують найгостріше почуття нерівності, яке тільки може існувати. Воно болюче і так чи інакше властиве будь-кому.

Може, через нього, а може, з іншої причини представники науки, навіть легендарні, будемо щирими, не посідають сьогодні скільки-небудь помітного місця у світосприйнятті середньостатистичного українця. Його збуджують інші ньосмейкери – політики, бізнесмени, естрадні зірки, спортсмени, священики, а також екстрасенси або астрологи, яких, інколи несвідомо, відносять до науковців. Та й взагалі, про який інтерес до науки можна говорити в країні, де стрімко відбулася переоцінка цінностей і культом стали гроші, гроші шалені, незароблені, які знищують нашу мораль? Втім, не тільки її, а й будь-які ідеології, бо всі вони слабкіші за гроші, і виявляється, що підкупити набагато простіше, ніж переконати. Хоча залишу подібні стогони осторонь...

Коли ж говорити про справді серйозну науку, то щось на кшталт короткотермінового суспільного інтересу до неї можна було спостерігати під час нещодавньої посадки міжнародної місії Розетта на відкриту українцями Климом Чурюмовим і Світланою Герасименко комету та ймовірне штучне народження на Великому адронному коллайдері нібито небезпечних чорних дір, про що писали всезнаючі ЗМІ. В цілому ж наука витиснута зі свідомості наших людей навіть не на другий план, а на далеку периферію. І якщо спитати пересічного українця, навіщо країні фундаментальна наука, яка не обіцяє швидких зисків, він, я впевнений, пояснити не зможе, а от промовити розхожий жарт про задоволення інтересів певної групи безсовісних громадян за фактично його – платника податків – кошт не забуде. Але біда не тільки в цьому, погано, що керівники, нами ж обрані для управ-

ління державою, за своїм пігмейським розумінням ролі науки у сучасному світі недалеко від рівня обивателя – вона, тобто наука, не перебуває в колі їхніх повсякденних, та й взагалі будь-яких інтересів, які переважно не є загальнодержавними, не спираються на стратегічне мислення і жодним чином не розповсюджуються далі цинічного отримання загального еквівалента, що є свідченням лише одного – доля країни їм байдужа.

Отже, легко зрозуміти чому питання існування науки цікавить тих, хто нею займається, – вітчизняних наукових працівників, викладачів вузів. Напевно, тому, що вони розраховують на те, що нею можна займатися в рідній країні і тепер, і в подальшому. Бо якщо не так, то вони будуть вимушені або перекваліфікуватися, або змінювати місце проживання, або робити те й інше одночасно. Крім того, людей, яких перспективи у суто науковому плані все ж не лякають, хвилює дещо інше, зокрема чи матимуть вони можливість не лише працювати, а, працюючи ефективно, мати пристойний рівень життя. Вчені не можуть бути байдужими до науки і всього, що її супроводжує. А от чому наука має непокоїти ще когось, крім власне науковців, питання неочевидне. В яких своїх наслідках вона є потрібною тим, хто нею безпосередньо не займається? При цьому зважте, що таких не просто значна арифметична більшість – такі майже всі, тому що відносна – або відсоткова – кількість всіх науковців у будь-якій країні мізерна.

Але спочатку саме про науковців, або людей, які тим чи іншим чином мають відношення до науки і для яких відповідь є прозорою. Наприклад, нам, фізикам, цікаво з'ясувати, як організовані і за якими законами функціонують різні елементи природи, причому не на словах, а насправді зрозуміти мікроскопічні механізми, послідовності подій, їх взаємозалежність, причини. Процес пізнання розпочався дуже давно, у значній кількості питань дійшов до дрібних, хоча і суттєвих, але, тим не менш, ще не встановлених деталей, розкриття яких вимагає великих зусиль – розумових, матеріальних – і часу. З іншого боку, залишається й досить велике коло ще не розкритих таємниць. Може, тому серед нас існують непоодинокі диваки, які, не думаючи про винагороду, престиж і навіть пріоритет, палко прагнуть докопатися до істинних рушіїв явищ і процесів, зрозуміти або виявити невидимі іншим зв'язки.

Дозволю собі проголосити: всі ми разом утворюємо доволі ізольоване сімейство певною мірою аномальних людей, які з огляду на свою професію не втратили щирої, нехай і дещо наївної віри, що все розумне є дійсним, а все дійсне – розумним. Головна ж наша відмітна риса – здатність відчувати велику насолоду саме від інтелектуальної праці, яка вимагає повної, підкресленою – повної свободи. Причому свободи не тільки на вибір дій у досягненні поставленої мети, а й свободи на помилки, оскільки на шляху до істини останні неминучі. Треба, як інколи кажуть, закарбувати собі на носі, особливо тим, хто нами править, що свобода творчості така ж абсолютна істина, як і свобода віросповідання. Більше того, свобода творчості є безграничною – її обмежують хіба що талант і морально-етичні переконання дослідника.

Якщо трохи більш розгорнуто, то що б він не досліджував, у кінцевому підсумку йде пошук відповідей на різноманітні питання, які ставить витончена, проте не зловмисна, як говорив геніальний Ейнштейн, пані Природа, з єдиним наміром – пізнавати сенс речей. А вона, образно кажучи, при Створенні Світу не консультиувалася ні з ким, а отже, відповіді наперед невідомі й не визначені бажаннями кого-небудь, хай хто б це був, – ані царем, ані президентом, ані урядом з парламентом, ані лідером знаної партії. Чого кожен з них хоче або що думає з того чи іншого наукового приводу, виходячи з політичної доцільності або коаліційної домовленості, абсолютно не впливає і не може вплинути на те, яка у світу, скажімо, мікро- чи макробудова, що викликає цунамі або чим визначається спадковість. Це, своєю чергою, пояснює, чому заняття серйозною наукою, стимульовані виключно внутрішньою мотивацією, а не думками стосовно визнання чи кар'єри, завжди ортогональні будь-якій владі, яка нічого подібного не усвідомлює і спроможна мислити лише категоріями підвищення зарплат чи посад. Тому, хай якою б вона була – тоталітарною чи демократичною, – їй ніколи не збагнути, що наука – це сфера особливої людської діяльності, яка підлягає не керуванню, а лише допомозі через сприяння талановитим особистостям вільно займатися обраною ними професійною справою. Бюрократи, на жаль, не хочуть сприйняти як істину всім нам очевидну думку, що відкриття не роблять на держзамовлення, навіть за умови державного фінансування наукових досліджень. А фундаментальні науки іншими, ніж такими, які утримуються з бюджету, бути й не можуть.

Отже, стосунки професійних вчених з владою, або, вибачте, «яйцеголових» з, як правило, необтяженими науковими знаннями представниками владних структур, завжди напружені. Я б навіть сказав відвертіше: ці стосунки й не можуть не бути складними, якщо припустити, що влада представляє нормальних людей, тобто абсолютну більшість, яку не дуже цікавить ані те, за якими законами еволюціонує Всесвіт, ані те, чому змінюється колір або рухаються картинки на дисплеях їхніх мобілок, ані причини різниці в характеристиках зльоту літаків і занурення підводних човнів тощо. Подібними «дурницями» вона у всі часи переймається набагато менше, – якщо взагалі таке має хоч якийсь місце, – ніж питаннями, що безпосередньо стосуються рівня життя.

Проте, як було зазначено вище, певну цікавість до теми науки у суспільства все-таки спостерігаємо. Так що ж, нехай і несвідомо, може хвилювати у науці далекого від неї пересічного громадянина, який навряд чи пам'ятає марксистське гасло, що наукова теорія стає матеріальною силою, коли нею оволодівають маси? А якщо ні, то в чому тоді криються витoki такої зацікавленості?

Перший і загальновідомий інтерес полягає в тому, що наука лежить в основі всіх без винятку технічних досягнень, часом досить радикальних, хоча, як неодноразово засвідчувала історія, не таких швидких, як хотілося б. Приклади загальновідомі і не потребують спеціальних коментарів, особливо в цій аудиторії. Можна лише ще раз наголосити, що шлях від якого-небудь фундаментального наукового відкриття до його перетворення у щось корисне – наприклад, модернізований гаджет або високопродуктивну технологію – забирає чималий час, і тут навіть десять-п'ятнадцять років, буває, не здаються великим терміном. Отже, ті, хто «зверху», мають бути терплячими і готовими чекати довго. Таке ставлення трапляється винятково рідко, тому, знаючи наших очільників, зокрема й деяких найбільш високопоставлених представників правлячої еліти України не заочно, мені надзвичайно важко сподіватися, що вони на це здатні. Коли зустрічаєшся з ними, навіть із тими, які вважають себе доволі просунутими і, як мантру, де треба й не треба промовляють чарівне слово «інновації», нутром відчуваєш, що науку вони якраз і не розуміють, бо за цим словом часто-густо йде його тлумачення: «Будь ласка, розвивайте свою науку, відкривайте нове, але таке, щоб його відразу можна було комерціалізувати. В ін-

шому випадку нам – тобто країні, з якою вони себе самовпевнено ототожнюють, – це не потрібно».

Що можна до цього додати? На жаль, люди, не втягнуті у науковий процес – а чиновничий клас є не що інше, як їхнє віддзеркалення, – не мають жодного уявлення про рушійні сили фундаментальної науки, специфіку вироблення нового знання як матеріального продукту інтелектуальної праці, рівень і глибину отримуваних нею результатів, тому охоче полюбляють і вигадують різні формальні цифрові показники, причому однакові для різних наукових галузей. Вони – маю на увазі чиновників – неспроможні самостійно ані критично оцінити рівень того чи іншого свіжого наукового досягнення, ані порівняти, наприклад, український результат із зарубіжним, тобто недостатньо кваліфіковані у справі реформування того, до чого залучені. Інша справа, наукометрія, що набула значної популярності, бо з її використанням все начебто просто – розташував за цифрою, і баста – все про всіх визначив. Крім того, будь-якому працівнику Міністерства освіти і науки, що виступає застрільником змін саме у науковій галузі, важко відслідковувати досить швидкозмінні пріоритети світової науки, з чим більш-менш легко справляються тільки активно працюючі дослідники, які при цьому не чекають вказівок іззовні, навіть від «рідного» міністерства, уряду або профільного комітету парламенту.

Я б порівняв науковий пейзаж з калейдоскопом, коли не знаєш, який орнамент буде наступним, тому тільки вчені можуть підказувати урядовцям і політикам, а не навпаки, які точки зростання необхідно підтримати або простимулювати. Вчені давно розраховують на відповідне розуміння з боку влади, проте навіть і серед них стала доволі поширеною думка, що керування науковою сферою має спиратися на підтримку найбільш сильних, просунутих і успішних науковців або груп. І владні структури, враховуючи перманентний в Україні дефіцит коштів, поділяють подібні думки. Не буду категорично заперечувати, але озвучу своє наразі непопулярне спостереження. Відносно нечисленні видатні конструкції сучасної фундаментальної науки покояться на міцних підвалинах величезної кількості менш яскравих і не надто помітних (методичних, допоміжних, перевірних) робіт такого ж великого загалу майже невідомих, але дуже кваліфікованих дослідників. І спроби сконцентрувати фінансування лише (або головним чином) на видатних особистостях та їх ото-

ченні надзвичайно небезпечні, бо руйнують згаданий фундамент, а разом з ним – високопрофесійне, конкурентоспроможне і тонко настроєне наукове середовище. Про цей, так би мовити, «зворотний бік медалі» – не треба забувати всім тим, хто «замовляє музику», або, іншими словами, реально виділяє і розподіляє кошти.

Продовжуємо аналізувати питання щодо ролі науки у суспільстві. Наступна відповідь, гадаю, теж очевидна – це підґрунтя для елітної освіти, якою я називаю не ту, за яку, як у нас стало заведеним, треба платити чималі гроші, а ту, яка готує посправжньому високоосвічених інженерів і вчених. Найбільш відомим для всіх тих, хто має певне відношення до фізичних наук, став створений у Радянському Союзі Московський фізико-технічний інститут – у просторіччі «Фізтех». По суті, його система стала «золотим ключиком», який відчинив двері для просування випускників вишів безпосередньо на передній край науки. Коротко кажучи, ця система спиралася на висококваліфікованих і плідно працюючих дослідників, які навчали майбутніх інженерів і фізиків. Причому не просто працюючих, а таких, для кого саме пошукова – не навчальна – робота була основною і забирала левову частку часу. Тим не менш, їх залучали до викладання на систематичній основі. Тепер цю підготовчу схему використовують не лише у нас, а й у ряді престижних американських університетів, хоча в них її включають, починаючи з рівня магістрів, – за традицією їхні бакалаври не підлягають інтенсивній профільній підготовці. У нас же, там де він існує, фізтехівський підхід з необтяжливим для активних науковців навчальним навантаженням починає працювати з першого курсу, а на шляху до старших курсів відбувається своєрідний природний добір, коли залишаються лише ті, хто довів свою розумову працездатність. Тим самим забезпечується стабільна репродукція науково-технічної еліти, без наявності якої годі й сподіватися на досягнення навіть мінімального просування у багатьох напрямках суспільного розвитку.

Це, так би мовити приказка, тому що головна проблема не у створенні, а у зберіганні та підтримці цієї системи, що не такто й просто, зокрема для Міністерства освіти і науки, яке дуже важко мириться з усім тим, що не вкладається у наперед задані рамки і, як ми спостерігаємо, намагається все стандартизувати. Зокрема, шляхом впровадження так званої «болонської системи», якою, до речі, не користується жодний поважаючий себе

західно-європейський університет – Кембридж, Оксфорд, Сорбонна, Масачусетський технологічний інститут врешті-решт. Я вже не кажу про передові американські виші, а також не маю на увазі, що елітними, тобто такими, що надають елітну освіту, мають бути всі університети. Тому досить спокійно читаю радісні реляції МОН щодо кількості студентів, охоплених Болонським процесом, адже він не розрахований на підготовку спеціалістів екстра-класу і дбає лише про приблизно схожу підготовку й однорідність основної маси дипломованих спеціалістів середнього рівня, яких би я без жодних образ відніс до благонамірено освічених посередностей. Але при цьому не припиняю наголошувати, що поряд із так званими, вибачте за порівняння, «різношерстими болонками» в країні мають існувати осередки елітної освіти, якими є, скажімо Гарвардський або Єльський університети у США, Кембридж в Англії, Вища нормальна школа у Франції тощо. Така освіта, що в мене не викликає жодного сумніву, в Україні не тільки має право на існування, вона в ідеалі має бути максимально незалежною від МОН. Водночас зрозуміло, що залучення знаних науковців до навчального процесу неминуче матиме наслідком зменшення навантаження на викладачів, тобто вимагатиме більшої їх кількості, а отже, підготовка висококваліфікованих спеціалістів стане більш витратною. Тут нічого не вдієш, і на таке здорожчання необхідно йти, якщо мета значного покращення якості випускників хоча б з окремих і конче потрібних країні напрямів підготовки є пріоритетною. Крім згаданих мною інженерів і науковців, сюди, мабуть, бажано було б долучити ще медиків і педагогів.

Так, елітність важливий, але знову-таки не єдиний аспект освіти, в якому, на мою думку, мають бути зацікавлені передусім пересічні громадяни, а також обов'язково керівництво будь-якої країни. І ми не є винятком. Принциповим, як на мене, залишається рівень масової освіти, яка, не будучи елітною, має, тим не менш, бути якісною, чого, на жаль, МОН теж не забезпечує. Справа в тому, що для забезпечення якості за нею мають стежити, створюючи нові програми та започатковуючи нові курси, не МОНівські працівники, а незалежні професори. Незалежні у тому сенсі, що працюють в університетах або академії, мають високу професійну репутацію і не бояться опиратися в разі неправомірних стосовно навчального процесу бажань начальства. Не можу пояснити, але не раз і не два, коли МОН зверталось до

216

Відділення фізики і астрономії стосовно рецензування підготовлених до видання шкільних підручників з фізики для різних класів середньої школи, воно ж потім приймало рішення щодо масового друку саме тих підручників, які отримували далеко не найкращі відгуки фізиків-професіоналів. Не виключаю, що у працівників і членів відповідних комісій МОН, які роблять остаточні висновки, є своя аргументація, проте особисто мені вона невідома. Проте, сподіваюсь, НАН і МОН України єдині в думці, що грамотність і просвіта конче необхідні для нашої країни як ключові передумови її добробуту.

Впевнений, присутні здогадуються про ще одну місію вчених, яка на них покладається не вченими, – це обов'язкова критична експертиза наукових, освітніх і, головне, великих технічних проєктів або урядових ініціатив, коли вона здійснюється людьми, не причетними до розробки цих проєктів. Це також природно, бо тими, хто порівняно швидко може розібратися у не своїй справі, є, в основному, науковці, оскільки загальноосвітній рівень їхньої підготовки, як правило, вищий за проєктантів або виконавців. Хочу навести два приклади – один більш відомий, а другий, гадаю, відомий не всім, особливо молодим людям. Щодо відомого, то оскільки він екстремальний, не зайве його нагадати. Мова йде про доповідь видатного фізика-теоретика, лауреата Нобелівської премії в галузі квантової електродинаміки Ричарда Фейнмана щодо причин катастрофи космічного шатла «Челленджер». Фейнман ніколи не займався подібними апаратами, але будучи кимсь мудрим включеним до Комісії з розслідування, виявився єдиним, хто не повірив звітам і поясненням чиновників НАСА, виявивши бажання розібратися у події по суті. Може, він був вимушений це робити, тому що його власна репутація, авторитет і уявлення про самовідповідальність не дозволили йому підписати висновок, який не містив пояснення причин аварії, яке б його задовольнило. Він письмово висловив свою думку, яка виявилась настільки критичною до деяких інструкцій і вимог НАСА стосовно навіть конкретних виробничих моментів, що спочатку не увійшла до остаточного звіту Комісії і була оприлюднена окремо. Проїшов час і саме його міркування стали визначальними, а врахування зроблених ним рекомендацій допомогло у подальшому проєктуванні і виробництві ракет для польотів як з людьми, так і без них. Погодьтесь, це дорогого вартує.

Інший випадок стосується висновку НАН України (тоді АН УРСР), який їй доручили зробити щодо можливості будівництва атомної електростанції саме у Чорнобилі. Цей висновок виявився негативним і містив пропозицію: якщо атомна станція є справді необхідною з мотивів енергозабезпечення, і рішення щодо її будівництва оскарженню вже не підлягає, то, як мінімум, місце має бути перенесене в інший регіон Радянського Союзу. Але ЦК КПРС до уваги цей документ не взяв. Я не стверджую, що Чорнобильська катастрофа була наслідком саме цього, ні, але якщо б станція була побудована в іншому місці, мабуть, ситуація розвивалася б зовсім інакше. В усякому разі, сухий залишок такий: ігнорування думки вчених може мати негативні наслідки – з цим не можна не рахуватися і це не треба забувати.

Нарешті, неабиякою обставиною, що не дає спокійно жити навіть тим, хто не має нічого спільного з наукою, є властива деяким людям звичайна – часто неусвідомлена – цікавість. Саме вона жене людей на різні науково-популярні лекції або зустрічі з науковцями, примушує читати популярні журнали. Так, пам'ятаю, було в роки моєї молодості, а тепер всі ми маємо протилежне – відповідна ділянка нашого життя значно звузилася, і суспільний інтерес до наукових новин впав в Україні нижче пристойного рівня. В країні, наскільки можу судити, цим питанням ніхто опікуватися не зобов'язаний, хоча, здавалося, саме МОН мало б такі журнали і взагалі науково-популяризаторську діяльність взяти під свій несипний контроль і надавати їм всіляку допомогу.

На цьому можна було б поставити крапку, оскільки основні задачі науки та її проблеми, мабуть, перелічив. Ну, а що ж далі – що ми маємо в оточуючому нас повсякденному житті? Дуже високу – головним чином, бюрократичну – активність саме МОН, яке запропонувало і внесло на розгляд Кабміну проект Закону про науку і науково-технічну діяльність. Причому внесло, анітрішечки не сумніваючись у своїй правоті, що, на мій погляд, не може не лякати. Більшість присутніх у цій залі знає, що він викликав велике неприйняття у науковому середовищі, бо положення нового закону, багато з яких взагалі видавалися дивними, ніяким чином не покращували становища вчених, тим більше не давали їм можливості вільно робити те, що вони вважають смислом свого життя. Скажімо, я у жодній статті не побачив, щоб хто-небудь із розробників так званого нового Закону (хоча по-іменню ніхто з них не перелічений) був занепокоєний таким важ-

ливим чинником наукової діяльності, як авторитет вченого в Україні, що особисто я вважаю не менш принциповим завданням, ніж фінансування. Іншими словами, треба бити в набат, щоб якомога швидше відновити статус певної частини професіоналів, які займаються саме наукою і готові відповідати за плоди як своєї діяльності, так і бездіяльності насамперед своєю репутацією. Така точка зору, я це добре розумію, прямо протилежна усталеній, що у нас демократія і все мають вирішувати широкі маси. А от я дотримуюсь дещо іншої думки, а саме: у науці маси якраз не вирішують нічого і, скажімо, інтеграл голосуванням не візьмеш. Якщо ж порівнювати з армією, яка у нас у всіх на слуху і де багато чого забезпечує піхота, то на наукових фронтах головні прориви нерідко досягають нечисленною розвідкою – одинаками або невеликими творчими групами. І це не суперечить сказаному мною про підтримку наукового середовища як такого, бо наразі я говорю лише про деталі просування передньої лінії. У цілому ж наукові сили, як і військо, треба годувати досита, але розуміти, хто захоплює або створює плацдарми, а хто після першого прориву закріплює і розширює рубежі. При цьому я зовсім не забуваю про загальновідомі прямо протилежні приклади – космос, прискорювачі, ядерні або термоядерні реактори, телескопи тощо, коли справді потрібна концентрація гігантських матеріальних і людських сил з причин суто технологічного характеру, але мені ближче, якщо хочете, більш приземлена наукова діяльність, для якої така концентрація не тільки не передбачена, а навпаки, буває часом шкідлива.

Прошу глянути ретроспективно і спробувати зрозуміти, а чому досить відокремлений науковий прошарок, принаймні у близькій мені фізиці, існував у Радянському Союзі, коли діяльність науковця була однією з найпрестижніших і приваблювала найбільш оригінальні уми, а авторитет професора був вищим, ніж партійного функціонера, хоча не зрозумійте мене, заради Бога, так, начебто я сумую за тими роками. Відповідь очевидна – існувала потреба у створенні потужної зброї, що, власне, і зберегло фізичне співтовариство на відміну від біологічного або кібернетичного від розгрому. А чому фізика як наука у теперішній Україні, хоча б у відносній шкалі оцінок, виглядає непогано? Та тому що після падіння неавтономного комуністичного режиму пройшло не так багато історичного часу, система підготовки достатньо інерційна,

ще працюють, а також готуються добре навчені люди, хоча, як ми всі відчуваємо, все розвивається не туди, куди треба, і рівень випускників повсюдно знижується. Не можна при цьому забувати, що за наявної тоді потреби у висококваліфікованих кадрах у фізиці, зокрема в українській, працювали такі постаті, як М. Боголюбов, Л. Ландау, Л. Шубніков, тут у вас виріс і продовжує свої дослідження І. Юхновський. Всі вони не лише своїми роботами, а й завдяки своїм численним учням зробили неперевершений внесок у створення фізичної і при цьому патріотично налаштованої спільноти, якою може похвалитися далеко не кожна країна світу. І ось тепер, без її – цієї спільноти – участі робляться наполегливі спроби науку реформувати, що мені здається доволі химерним.

Почасти ця химерність викликана тим, що від тих, хто висуває пропозиції щодо реформування і приймає остаточні рішення, до тих, хто науку так чи інакше робить, дистанція величезного розміру, причому по вертикалі. Простодушні люди інколи вважають, що разом із владою все вирішують генерали від науки, тобто академіки, в яких свої інтереси, а тому вони не можуть відстоювати права пересічних науковців. Доведеться їх розчарувати – ніякої участі академіки з НАН України у підготовці проекту Закону про науку і науково-технічну діяльність не брали, принаймні жодного такого я не знаю. Навпаки, саме представники академії робили все можливе, щоб пом'якшити або переформулювати низку абсолютно безглузких положень цього, як вважає МОН, революційного документа.

Проте ми зібралися не для того, щоб критикувати міністерство, а щоб поговорити про науку як сферу натхненної людської діяльності, яка для свого розвитку потребує не лише особливих персоналій, а й особливого ставлення суспільства. Якщо з попередньої частини доповіді це ще не стало очевидним для всіх, хто мене слухає, то варто додати ще таке твердження: наукова діяльність – це діяльність, у якій неможливе звичне планування, будь-який примус та дієвий контроль. Хіба може з цим погодитися хто-небудь із тих, хто наділений владними повноваженнями і хто намагається розташовувати наукову галузь в одному ряду з виключно виробничими?

Почну з планів, які вимагають писати у будь-якій академічній установі і які ми надаємо, хоча більшість розуміє – творчий процес не планують. На підтвердження наведу слова П. Капиці:

«Якщо результат може бути запланований, то це не наука». Кожен, хто займається безпосереднім дослідженням поставленої перед собою конкретної задачі або – що те саме – пошуком відповіді на виникле питання (яке часом не так легко сформулювати) і незрідка при цьому спирається на інтуїцію, погодиться з ними, бо і напрям дослідження, і його пріоритети можуть змінюватися у процесі виконання наукової роботи. Її розвиток і навіть назву часто неможливо передбачити, оскільки на кожному етапі виникають несподіванки – головне вчора стає другорядним завтра, час від часу кут зору, під яким усе бачилося спочатку, стає зовсім іншим. Отже, планування справжнього пошуку, якщо на вимогу керівних органів намагатися його здійснювати серйозно, є безглуздом саме з огляду на закони розвитку науки – цієї незвичайної сутності, що не вписується у таку категорію, як передбачувана корисність. Тим не менш, ми весь час чуємо заклики не займатися дурницями і писати статті на задані теми.

Додам кілька загальних слів: образно кажучи, наука – це видобування нових знань, яке певною мірою є самоузгодженим процесом, що відбувається під впливом зовнішніх умов середовища – фінансування, організаційних форм, керівного тиску, секретності. Середовище може бути сприятливим або несприятливим, але навіть воно не в змозі змінити, сказати б, *dao* науки, тобто напрям її самовільного розвитку, принаймні всюди і надовго. Тим більше, такий напрям неможливо передбачити з високою імовірністю.

Тепер про примус. Я вже визначив вчених як особливих, дивних істот, дуже несхожих на інших громадян. Вони отримують задоволення від самого процесу, що зветься пізнанням, причому без задоволення не виникає мотивація, яка є дивовижним продуктом якихось ще не пізнаних особливостей біологічної структури мозку і яка, власне, і проявляється через цікавість. Дар до напруженої розумової роботи зустрічається не так часто, і від цього є ще дорогоціннішим. До нього не підходять загальнолюдські критерії, скажімо, щодо дисципліни або присутності на робочому місті – він сам знає, як оптимально витратити робочий час. Можливо, тут я більше торкаюся теоретиків, до яких маю деякий стосунок, але не сумніваюся, що й експериментатори зі мною теж погодяться. Вчений мотивує себе сам, займаючись тим, що йому ближче або подобається, де він більше самоут-

верджується або розкривається як особистість. Звісно, для цього потрібен специфічний психотип, і якщо вже волею зірок він з'явився, треба дати йому спокій, а контроль – лише за гамбурзьким рахунком, якого, до речі, вимагає від себе сам дослідник.

Поступово підійшовши до контролю роботи науковців, вимушений лише повторити, що якісно й об'єктивно здійснити його неможливо, принаймні ззовні, якщо спиратися на наукометричні показники, про які йшлося. Вони легкі для порівняння різних учених або установ тільки тому, що співставлення натуральних чисел не передбачає знань, більших, ніж дає початкова школа, що, крім того, звільняє від необхідності важкого і з професійної, і з психологічної точок зору проникнення у суть проблеми. Треба при цьому мати на увазі, що коли оцінка науковців і інститутів здійснюватиметься за сценарієм підрахунку формальних показників, багато науковців отримують травми різного ступеня тяжкості, а від деяких колективів не залишиться каменя на камені. Ні, я не виступаю проти наукометрії як способу інформування щодо сприйняття у світі результатів того чи іншого вченого або інституту і не мирюся лише з виключно арифметичним їх рейтингуванням. Якщо б із показників (наприклад, цитування) виникала можливість розв'язання «оберненої задачі» і встановлення образу вченого, то вони були б адекватні науці, якою він займається, що, безумовно, не відповідає дійсності, й оцінити роботу вченого можуть лише колеги по цеху, які знають тематику, її історію, сучасний стан, перспективи, а головне – реальний внесок в її розвиток того, кого інспектують. Єдиною умовою справедливого і мінімально помилкового висновку є і залишається незаангажованість експертів, які мають відбиратися з особливою ретельністю.

Не наполягатиму, що сказав щось нове або небанальне, але впевнений, що нагадати ще раз відомі речі буває деколи корисним.

Тоді виникає ще одне запитання: чим викликане бажання верхів корінним чином реформувати науково-освітню сферу взагалі та її основну дослідницьку структуру – НАН України зокрема, яка в цілому, будемо чесними, не займає скільки-небудь помітні позиції у світі? Причин багато, вони вимагають всебічного, глибокого і неупередженого аналізу, але не можна, на моє переконання, цькувати академію за надумані недоліки, більшість яких я б відніс не до її провин, а до її бід – багаторічне недофінансування, яке вже встигли порівняти з голодомором, відсут-

ність стратегічних державних завдань, тотальне, близьке до злочинного нехтування таким руйнівним явищем, як інтенсивний відтік мозку, або найбільш талановитих і перспективних, переважно молодих науковців. Звичайно, академія не бездоганна і могла б легко сама оптимізувати деякі аспекти своєї діяльності, але не вони, на мій погляд, визначають її, як і взагалі науку в Україні, досить плачевний стан.

Що мається на увазі? По-перше, коли я думаю про причини, які начебто викликають необхідність реформування НАН України, то особисто мені вони видаються штучними. Наприклад, не знаю, як присутні, але я особисто не можу серйозно поставитися до слів, які слугують підґрунтям для перекроювання академії: «неоптимальна структура держсектора фундаментальних досліджень стримує їх розвиток та появу нових точок росту». По-друге, не виключено, що мої наступні слова дехто розцінить як жарт, але прямо зазначу: попри оголошені документовані фінансові та адміністративні зловживання, ніхто навіть не заїкається щодо реформування, а тим більше ліквідування Міністерства оборони з передачею літаків, кораблів, танків до спеціального агентства з управління військовим майном та виділенням генералітету в окремий клуб лише для підготовки звітів і рекомендацій щодо керування або використання армійських підрозділів та техніки, у що фактично пропонується перетворити персональний склад академії, члени якої, до речі, не викриті в жодному подібному злочині, а працюють набагато краще, ніж дозволяють існуючі для цього в країні умови.

Тому не побоюся висловити зовсім іншу думку: вирішальним фактором, що зумовлює бажання нашого вищого керівництва та іже з ним реформувати насамперед Національну академію, є її потенційна протестна сутність. Жодна інша фахова творча спілка – письменників, композиторів, кінематографістів, художників – не спирається на десятки тисяч освічених співробітників, організованих в інститути та відділення, які, у свою чергу, підпорядковані обраному, значною мірою демократично єдиному центру – Президії. Мені також здається, що традиційно влада завжди розглядала і розглядає академічне співтовариство як виклик або живе джерело непокори і незалежності, які є наслідком того, що членство у ньому, принаймні у природничих науках, позначене, як правило, реальними досягненнями та визнанням колег в усьому світі. Звідси деяка фронда, часом необережні та надмірно

прямі висловлювання і цілком заслужена самоповага академіків, яких неможливо ані примусити щось вдіяти проти їхньої волі, ані купити. Більшою мірою, зізнаюся, це стосується фізиків, які колись довірливо вирішили, що влада неспроможна без них здійснювати свої широкомасштабні війовничі плани, тому тихо чекають від неї спонтанного повернення втраченої до себе поваги, що мені наразі здається абсолютно безперспективним.

Оскільки в гаслі нашої сесії є слово «минуле», то, занурюючись у нього, можна дізнатися, що протистояння науки і влади – історія далеко не нова. Особливо в рідних пенатах. Я міг би навести численні приклади беззастережної громадянської сміливості представників академічного стану, починаючи з І. Павлова, Я. Френкеля, П. Капиці, які неодноразово публічно не погоджувалися з діями влади. Сотні кращих представників академічного співтовариства, зокрема наші видатні співвітчизники математик М. Кравчук і фізик Л. Шубніков, були страчені. Відносно недавній феномен – академік А. Сахаров, який не злякався протистояти всій потужній радянській системі. Звичайно, йдеться не тільки про названих титанів, а про всіх нас – людей, для яких думати, аналізувати, шукати протиріччя та суперечити – професійні риси, які у тій чи іншій мірі притаманні всім пересічним науковцям. Отже, мені здається, названа і вельми правдоподібна причина намірів щодо адміністративного реформування академії, яке маскують словами-прикриттям про її начебто неефективну діяльність або невміння управляти майном, чи, що взагалі нонсенс, її непатріотичність – це втерти носа надто гордим, показати, що вони такі, як усі, і мають вписуватись у загальні норми слухняної поведінки. Таке реформування не може не викликати спротиву, бо не є результатом свідомого вибору самої наукової спільноти, для якої провідним принципом взаємовідносин є довіра, а держава, судячи з ужитих нею антиакадемічних дій, вільнодумному ученому люду нітрохи не довіряє, намагаючись контролювати його компетентність бюрократичним «МОЇвським» військом та низкою регламентуючих законів.

І це не має викликати подиву, бо протиборство міністерства, що покликане управляти наукою, і академічного середовища річ до деякої міри об'єктивна. Чиновники справді не можуть повністю довіряти нам – ученим, бо не здатні упевнено оцінювати досягнення тієї чи іншої лабораторії, тому актуальним для них залишається питання, а чи не шахраї вони і чи не «вішають вони

нам локшину на вуха» або чи не влаштовують до годівниці своїх друзів і родичів. Таке не можна виключити, якщо академічна спільнота щільно закрита й ізольована, що, власне, нам інколи закидають. Ми маємо це розуміти і робити все залежне від нас, пояснюючи як владі, так і суспільству, що працюємо ми відкрито, що відбір кадрів йде за професійною ознакою, що наші лідери не дуті авторитети. У цьому нам треба буде заручитися підтримкою ЗМІ.

До речі, не можемо обійти вітчизняні ЗМІ, які тепер практично вилучили зі своїх сторінок позитивну наукову інформацію, вважають нормальним перманентну дискредитацію науки та її діячів і не хочуть говорити правду, чому українська наука ослаблена, чому її позбавлено можливостей, які мають вчені передових країн, – новітнього обладнання, висококваліфікованого обслуговуючого персоналу, без якого воно не працює і який теж пішов з наукової сфери. Попри такі негаразди, особливо нестачу молоді, яка продовжує полишати країну, що справді жакливо, наша наука, втративши, певною мірою, перспективу, як не дивно, майже не втратила кваліфікації, тому що саме вчені середнього і старшого віку є хранителями найважливіших знань, дослідницьких методик, цінного досвіду. Незважаючи на більш ніж двадцятирічну скруту, вони продовжували свої дослідження і в деяких із сучасних напрямів зуміли отримати напроцуд якісні результати. Звичайно, це стосується не всіх, проте математики, фізики, хіміки, матеріалознавці, біологи не вдарили, як кажуть, лицем у багно, особливо якщо зважити на рівень фінансування. Сьогодні тим, на кому тримається академія, від 55 до 80 років – це радянський ідейний і кадровий потенціал, який поступово вичерпується. Отакі наші реалії. Правда, на щастя, академіки мають бути спритними не фізично, а розумово, бо мозок тренується тривалими роздумами.

Не остання важлива обставина – зарплата науковців, вона не може бути принизливою. З цього приводу поділюсь однією трохи кумедною і одночасно сумною історією: років десять тому я був учасником зустрічі професорсько-викладацького активу м. Києва з тодішнім президентом України, який, позиціонуючи себе як крупного економіста, агітував державні університети, зокрема викладачів, сміливіше заробляти гроші через впровадження різних платних послуг. Натомість його спитали: «А чому керівники ряду державних корпорацій отримують десятки, а інколи й до сотні тисяч бюджетних гривень на місяць?» На це була

дана напрочуд переконлива відповідь: «Саме стільки отримують їх іноземні колеги». Тоді чому ж цей убивчий аргумент не переносять на інші сфери українського буття? Було б цікаво, зокрема, дізнатися про науково-освітню галузь, де зарплати фахівців не йдуть ні в яке порівняння із заробітком їхніх західних колег. Між іншим, коли професійно підготовлені молоді люди ознайомлюються з умовами дослідницької роботи і винагородою за неї своїх старших колег, вони починають сумніватися щодо сенсу пов'язувати свою майбутню діяльність з наукою.

Та навіть припустивши зарплату нормальною, стверджую – вона для вченого, залишаючись, безумовно, важливою, не посідає визначального місця. Якщо це справді вчений, на першому плані у нього справа, тобто можливості для проведення досліджень, адже отримуючи приблизно на порядок менше коштів на наукову роботу, ніж його зарубіжні колеги, він усвідомлює свою нездатність бути конкурентоспроможним. А чи розуміє цю очевидну обставину наш рідний уряд разом з депутатським корпусом, мені невідомо. Крім усього іншого, урядовці бояться витратити гроші даремно і бажають вкладати їх з гарантією – ви обіцяєте відкриття, а ми, тобто влада, обіцяємо підтримку. Мушу відкрити страшну «таємницю»: вкладати гроші в науку завжди й усюди є ризикованою справою. Навпаки, чим ширший її базис, тим більша ймовірність отримати бажаний практичний зиск. А базис – це фундаментальні дослідження, які, часом вибухоподібно змінюючи засоби виробництва цілих галузей, суперечать сьогоденним потребам бізнесу. Але саме з них, пошуків, виростають нові можливості та з'являються вироби, про які раніше і не здогадувалися. Тому держава має бути зацікавленою у фундаментальній науці не як у засобі розв'язання своїх поточних, хай і нагальних, проблем, а саме як у фундаменті (показова тавтологія!) для побудови майбутнього.

Якраз про нього хочеться сказати кілька слів на завершення. Майбутнє має цікавити нас, бо карета минулого далеко не доведе. А минуле – це сировинна економіка і низькотехнологічні, брудні виробництва, які, як не парадоксально, все ще визначають вектор розвитку нашої країни, що його треба негайно змінювати. При цьому зрозуміло, що проривні ідеї мають народжуватись у наших головах, оскільки без опертя на науку нічого путнього не зробиш. Та й не тільки на науку, а й на освіту і на широку просвіту. Діти радянської доби, ми нагадуємо акваріумних рибок,

Л. Суржик

Закон чи пастка для науки?¹

«Яблуко падає вниз, хай що б ми про нього говорили» – цей вислів, що пролунав під час бурхливої дискусії в ході комітетських слухань щодо законопроектів про наукову та науково-технічну діяльність, напевне, можна вважати ключовим.

Обговорення нової редакції закону відбувалося за широкої участі науковців, маститих і молодих, проректорів з наукової роботи вищих навчальних закладів, представників громадських наукових організацій, міністерств і відомств, народних депутатів та інших зацікавлених осіб – у залі, як мовиться, ніде було яблуку впасти.

Неабиякий інтерес до слухань цілком зрозумілий – із чотирьох зареєстрованих у ВР законопроектів один має стати «прохідним», більше того, як зауважила у вступному слові голова комітету з питань науки і освіти Лілія Гриневич, «епохальним». Утім, як впливає з бурхливого обговорення, кожен із запропонованих проектів закону має як переваги, так і вади.

Коротко про законопроекти (у порядку їх реєстрації у ВРУ). Точніше, про деякі їхні особливості. Проект закону «Про наукову і науково-технічну діяльність» (№ 2244а) – його ще називають кабмінівським, підготовлений МОН на основі законопроекту, розробленого групою народних депутатів на чолі з Л. Гриневич (торік цей законопроект було відкликано з парламенту), з'явився найпершим. І відразу наразився на шквал критики, насамперед з боку науковців. Авторам дорікали за кулуарність обговорення, за те, що проект «з голосу» було винесено на розгляд Кабміну, що його буквально ховали від наукової спільноти з наміром проштовхнути у Верховній Раді. «Бліцкриг» було зірвано альтернативними законопроектами.

Упродовж двох тижнів липня після реєстрації МОНівського проекту закону у Верховну Раду було подано ще три законопроекти – № 2244а-1 (автори – народні депутати Г. Заболотний, І. Кириленко, В. Литвин), № 2244а-2 (автори – народні депутати О. Березюк, О. Скрипник, О. Сотник) і № 2244а-3 – авторства народного депутата С. Тарути.

¹ http://gazeta.dt.ua/science/zakon-chi-pastka-dlya-nauki-_html

За час, що минув, науковці мали змогу ретельно опрацювати всі чотири законопроекти, обмінятися думками, подати до профільного парламентського комітету свої пропозиції. Чи не найбільше стріл критики було спрямовано на МОНівський документ. Від самого початку розробникам закидали «монополізацію управління наукою», надмірну зарегульованість, намагання поставити в залежність від чиновників діяльність учених і, зокрема, НАНУ. Зрештою, законопроект пройшов непростий шлях до опрацювання і «шліфування». Як зазначив у своєму виступі заступник міністра освіти і науки М. Стріха, «законопроект акумулює пропозиції наукового середовища в дуже широкому діапазоні – університети, Національна академія наук, галузеві академії, “Реанімаційний пакет реформ”, громадські наукові організації тощо. Його основна мета – відповідь на виклики часу і бажання зробити закон дружнім до науковців. Бо, крім фатального недофінансування науки, маємо ситуацію, коли чинне законодавство до науковців є просто ворожим».

«Цей законопроект не є радикально реформаторським (я завжди чесно це визнавав), – сказав у розмові з автором цих рядків М. Стріха. – Політичні обставини такі, що жоден радикально реформаторський сьогодні не пройде. Але цей закон означав би рух у правильному напрямку (демократизація, Європа, нові організаційні форми й гарантії для вчених). Введено норму про представництво на Загальних зборах НАН людей, обраних від наукових колективів, – в академії боролися за неї майже чверть століття! Ліквідовано доплати (лишень для новообраних академіків і членкорів!), несправедливість яких стала притчею во язицех...»

Справді, у МОНівському проекті є дві статті, які викликають буквально ідіосинкразію в старій академічній гвардії – можливість виключення дійсних членів та членкорів НАН і галузевих академії наук за порушення наукової та загальнолюдської етики; скасування довічних виплат для дійсних членів і членкорів НАН та галузевих академії наук.

Які ж новації законопроекту? Це – створення Національної ради з питань науки і технологій, Національного фонду досліджень, підвищення соціального статусу вченого, запровадження нових форм дослідницької інфраструктури, що передбачено Угодою про асоціацію з ЄС та участю в Рамковій програмі ЄС з наукових досліджень та інновацій «Горизонт-2020» тощо. Нацрада –

одне з найсуттєвіших нововведень. Передбачається, що вона має бути не лише верховним органом громадського контролю у сфері науки, а й механізмом, платформою для ефективної взаємодії між представниками наукової громадськості, органів виконавчої влади, економіки і бізнесу.

У принципі, майже всім законопроектам притаманні названі новації. Відрізняються проекти лише способами обрання членів Наукового комітету (НК) Нацради, голови Національного фонду досліджень, директорів наукових установ. Так, зокрема, законопроектом № 2244а запропоновано обирати Ідентифікаційний комітет (конкурсну комісію для обрання вчених до складу Наукового комітету) з вітчизняних учених за квотним принципом. У проекті № 2244а-1 обрання та функціонування Нацради передбачається за положенням Кабміну, у № 2244а-3 – за квотним принципом. І лише проект № 2244а-2 пропонує принципово новий механізм обрання вчених до складу НК Нацради – з допомогою європейської процедури: до складу Ідентифікаційного комітету входять провідні європейські вчені, що дасть змогу запобігти конфлікту інтересів, уникнути просування «своїх» людей. На думку молодих науковців, які працювали над цим законопроектом, саме така процедура обрання до Наукового комітету Нацради є першим і визначальним кроком у реформуванні наукової сфери та її інтеграції в європейський дослідницький простір.

«Якщо ранжувати законопроекти, то на останнє місце я би поставив кабмінівський документ, – зазначив, зокрема, академік Валерій Кухар. – У багатьох випадках він мені нагадує “устав внутрешней караульной службы вооруженных сил”, де все розписано, регламентовано...»

«Ми зареєстрували альтернативний законопроект про науку з кількох причин. По-перше, нам не байдужа доля науки, без якої Україна не зможе відбутися як успішна держава. По-друге, законопроект, запропонований МОН, містить низку пропозицій, з якими ми принципово не можемо погодитися, – прокоментував свою позицію DT.UA народний депутат Сергій Тарута. – Тому ми підготували свій проект, близький за структурою, але у принципових моментах він кардинально відрізняється від законопроекту МОН. Це стосується самоврядування в науці, академічних свобод, дерегуляції, звільнення вчених від адміністративних пут.

Крім того, ми пропонуємо заявний принцип для реєстрації наукового бізнесу, тобто створення стартапів, малих наукових

підприємств. Це одна з головних відмінностей нашого законопроекту від запропонованого МОН, який робить просто неможливою швидку, динамічну, успішну комерціалізацію наукових досліджень.

І ще один важливий аспект. Ми постійно втрачаємо найкращі мізки нашої країни. Так, за інерцією старої системи освіти ми ще деякий час будемо поповнювати резерв молодих учених. Але приріст в економіці, культурі, політиці тощо талановитих і мотивованих науковців від'ємний. Це миттєво і промовисто позначається на якості нашого з вами життя. Цей проект – одна зі спроб дати можливість талановитим, інтелектуально розвиненим людям знайти сенс у роботі на батьківщині. Два ключові моменти для мене – Рада молодих учених і Національний фонд досліджень. Це ті реальні інструменти, які можуть і покликані стати стартовим майданчиком для втілення світлих новаторських ідей і розробок».

«На жаль, жоден із запропонованих законопроектів не вирішує завдань реформування науки, не є концептуально новим, – переконаний академік І. Мриггод. – Це радше латання старої свитини...»

«...У проекті МОН нашим молодим науковцям пропонують не перспективи, а квитки на виїзд за кордон, – вважає академік В. Семиноженко. – Який “розумник” написав, що єдина соціальна гарантія – це те, що “оклад вченого має бути не менше відповідного посадового окладу викладача вищого навчального закладу”, який, до речі, нічим не гарантований!

Зрозуміло, що швидко знайти вихід з того економічного провалля, в якому ми зараз перебуваємо, не вдасться. Тому потрібно негайно зняти всі обмеження, в які затиснуте сьогодні інноваційне поле. В кількох запропонованих законопроектах (але не в кабмінівському!) є важливі елементи: прикінцеві положення проекту “Самопоміч”, а головне, проект Сергія Тарути, що передбачає заявний принцип для комерціалізації науки. Це ключове питання. Як цього можна не розуміти?

Наступне, на що необхідно звернути увагу, – на правила гри, прийняті в Євросоюзі. З цієї точки зору кабмінівський законопроект – печерна пострадянська новація, спрямована тільки на те, щоб зосередити в своїх руках управлінські функції Академією, інститутами і т. ін. Куди ми рухаємось?! Цей законопроект і близько не може бути варіантом для першого читання!

Що я пропоную? Кабмін, особливо такий, за визначенням не може бути автором сучасного реформаторського закону. Це може бути тільки ініціатива депутатів, згуртованих навколо парламентського комітету, підтримана громадськістю. Як це, до речі, робилось і 1998 року. Тоді, правда, президент сказав, що пропустить усі новації. Зараз ми ні від кого з представників влади не чули, що ж вони хочуть від науки. Тому прийняття закону в першому читанні з подальшим удосконаленням – це велика помилка, примітивна пастка, яку нам закладають. Нуль гарантій того, що зміни відбудуться між першим і другим читанням. А не дай бог, його підпише президент – це буде вирок. Увесь МОНівський примітив обвалиться на українських учених.

Якщо комусь потрібно відзвітувати за грант, отриманий на розробку кабмінівського законопроекту, то це факт їхньої біографії, і не треба робити заручниками цього всю країну і майбутнє науки.

І ще одне. Про важливість цього закону для країни нагадувати, думаю, нікому не треба. Згадайте недавній виступ Ш. Переса – країна, якої ще не було в 1945 році, відбулася завдяки науці. І з нею рахується весь світ. З Україною ж, яка підійшла до незалежності, маючи світовий рівень багатьох технологій, сьогодні ніхто не рахується».

Пропозиція негайно підготувати з усіх запропонованих проєктів найбільш досконалий, найкращий не знайшла розуміння у парламентському комітеті. Голова комітету наголосила на тому, що потрібно підтримати кабмінівський законопроект з подальшим його доопрацюванням після першого читання. Щоправда, на той час народні депутати вже полишили залу засідань.

«Вони вже про все домовилися, – почувлося іронічне на виході. – А ми були просто учасниками спектаклю...»

**Українська наука: фінансувати чи не фінансувати?
«Експертам» присвячується¹**

Минулого тижня (26 листопада 2015 року. – *О. Г. та В. К.*) Верховна Рада в другому читанні та в цілому проголосувала за Закон України «Про наукову та науково-технічну діяльність». І в процесі його творення, і під час проходження через Раду, та й після його прийняття тривали і досі тривають суперечки щодо того, чи дійсно він є реформаторським, чи правильні зміни в нього закладено, чи достатньо їх?..

Проте у світлі надзвичайно несподіваного проекту бюджету Мінфіну, що «виринув» учора ввечері, всі позитивні зміни, які очікували українську науку в найближчі роки, можуть зійти нанівець. Якщо коротко: *проект бюджету-2016 повністю нівелює прийнятий нами Закон*. Відповідно до документа, МОН тепер буде єдиним головним розпорядником бюджетних коштів на науку, а НАН – лише виконавцем. Крім того, всі галузеві академії наук без розбору «вливаються» в НАН і дається вісім місяців на те, щоб з усім цим «розібратися» та «оптимізувати». І це, на жаль, все, що вам треба знати про новий проект бюджету щодо науки (а ми ще й цифр не бачили).

Не думаю, що Мінфін, не порадившись з Яценюком/Порошенком, прийняв би таке контрверсійне рішення. Виникають сумніви і щодо того, чи підпише зараз президент новий ЗУ «Про наукову і науково-технічну діяльність». Нижче – відповідь усім критиканам (попунктово), яким змінам парламент дав «зелене» світло, проголосувавши за нову редакцію Закону, і чому вони є надважливими для подальшого розвитку української науки.

1. *Щодо базового та грантового фінансування наукових досліджень*. Базове фінансування, закладене в Законі, є у всіх розвинених країнах (хай що б там говорили «експерти», які кивають у бік Європи, наполягаючи на протилежному). Без нього не буде кому надавати гранти. Не буде сенсу ні в «Горизонті 2020», ні в будь-яких інших програмах. Наприклад, товариство Макса Планка

¹ Автори щиро вдячні Народному депутату України («Самопоміч») О. Скрипнику за дозвіл передрукувати цей текст з: http://blogs.lb.ua/oleksiy_skrypnik/322440_ukrainska_nauka_finansuvati_chi.html?utm_source=local&utm_medium=cpm&utm_campaign=lenta

(Німеччина) фінансують у розмірі не менше 1,5 млрд євро на рік. Але при цьому саме товариство (не повірите, самоврядність!) визначило два терміни для окремих тем: шість і дванадцять років, після чого продовження відповідної теми передають до університетів, а товариство йде далі і визначає нові пріоритетні на їхній погляд теми (й самі собі замовляють дослідження!).

Якщо говорити про ЄС в цілому, то обсяг публічного фінансування (державне фінансування, вкладення у R&D тощо), що розподіляється на конкурсній основі, дуже варіюється, між 20 та 80 %, і в середньому становить 40 % (саме у найбільш розвинених країнах). І це в Європі, де вже напрацьовано і методика оцінювання, і дієві та прозорі фінансові інструменти, і практику незалежної експертизи! Більше того, ЄС ставить собі за мету збільшення фінансування науки шляхом збільшення об'ємів проектного та інституційного (тобто базового) фінансування, що базується на оцінюванні наукової діяльності.

Тому коли звучать заклики перевести все фінансування на конкурсне (та ще й з посиланням на «Європу»), а їх автори навіть не задумуються про те, яким чином це конкурсне фінансування буде розподілятися, як проводитиметься експертиза та гарантуватиметься її незалежність та якість, – це не більш як бажання здаватися передовим реформатором при відсутності знань із предмету.

2. *Щодо самоврядності виконавців наукової діяльності.* Наука може розвиватися тільки при вільному функціонуванні. Принцип Гарнака – одного з визначних президентів Товариства Макса Планка, – за яким розвивається одне з найбільш успішних наукових об'єднань світу (до речі, його структура майже повністю відповідає структурі НАН України), стверджує, що найкращу науку робить найкращий вчений, який вільно визначає напрями досліджень, має сучасну дослідницьку інфраструктуру і можливість залучення найбільш талановитих молодих вчених. Так само і наукові організації повинні мати змогу самостійно замовляти дослідження. Очевидно, що певна частина запитів щодо фундаментальних досліджень може формуватися державою і суспільством, але здебільшого – тільки тими, хто знаходиться всередині науки. Якщо говорити про прикладну науку – так само: окремі тренди можуть відчуті лише фахівці (ще до того, як ці напрями стануть економічно привабливими), окремі замовлення може робити держава, суспільство, бізнес (надаючи відповідні кошти).

3. *Щодо статусу головного розпорядника бюджетних коштів, який мають наукові організації нашої держави*, то в Україні, на жаль, не існує іншої гарантії вільного розпорядження коштами, як це є у Європі. Наприклад, у Німеччині Товариство Макса Планка створене як товариство приватного права, що фінансується державою. Для того, щоб забезпечити гнучке фінансування, що і в них є проблемою, видано спеціальний законодавчий акт, який гарантує перерахування визначених державою сум на рахунок Товариства у повному обсязі на весь рік і без вилучення наприкінці року.

Якщо є інший спосіб гнучкого фінансування, що відповідав би трендам розвитку науки в Європі, було б чудово, якби експерти у сфері фінансів нам його запропонували. В іншому випадку ми отримуємо ручне керування грошима з боку «інших» головних розпорядників бюджетних коштів (хто б це міг бути?) і неможливість довгострокових досліджень, зокрема, фундаментальних.

4. *Щодо необхідності існування п'яти чи десяти академій наук, їх оптимальної організаційної форми* тощо – це має визначати експертиза наукових інститутів, здійснена – обов'язково! – із залученням міжнародних експертів, та стратегія розвитку наукової сфери (якої наразі немає), а не псевдоексперти, які кількома реченнями демонструють звичайне невігластво в царині науки. Або Мінфін зі своїми «геніальними» ідеями. Коли кажуть, що у Європі немає академій наук або що вони є винятково громадськими об'єднаннями – це неправда. Елементарно – «погугліть», і все відразу стане на свої місця.

Стосовно ж нашої системи, то перш ніж ламати щось, необхідно двічі подумати – надто вже нестабільна ситуація, яку легко зробити незворотною. Краще навести лад у тому, що є, проаналізувавши детально і фахово наявний стан речей, в тому числі з допомогою європейських партнерів і розвинувши свою стратегію розвитку держави в цілому і науки зокрема.

5. *Щодо євроінтеграції української науки та відповідності нового закону цьому вектору*. Європа буде єдиний Європейський дослідницький простір і вже перейшла до його використання для інновацій. Фактично будується система Кремнієвої долини у масштабі всієї європейської спільноти. Використовується концепція «потрійної спіралі» для інноваційної системи, що була запропонована світу Стенфордським університетом: тісна взаємодія влади, бізнесу та науки (з освітою включно).

До речі, одними з важливих інтегральних показників виконання пріоритетів ERA є постійне збільшення інвестицій в дослідження і зростання кількості дослідників відносно кількості працюючого населення. Необхідність забезпечення неперервності збільшення інвестицій у дослідження в різні роки, особливо кризові, потребує коригування державного фінансування досліджень у бік його збільшення.

Отже, щоб ефективно долучитися до Європейського дослідницького простору і будувати інноваційну систему України (як елементу європейської та світової), конче потрібно створити систему взаємодії влади та науки. Тому в новий закон закладено створення двопалатної Національної ради з питань розвитку науки і технологій (за аналогом тієї, що функціонує в Німеччині). Вона й має виконувати таку функцію, але тільки в тому випадку, коли до її наукового комітету увійдуть найкращі вчені. Визначити їх у корупційній Україні, де тисячі людей отримали наукові ступені без власне наукової роботи, є нетривіальним завданням. Упевнений, ми, за підтримки іноземних колег, з ним упорасемося.

Загалом, проблеми наукової і науково-технічної діяльності – довга і непроста розмова. Але я дуже сподіваюся на нашу спільну – політиків та експертів – роботу над впровадженням новацій прийнятого закону. А від тих, хто досі лише критикував, хочеться побачити конструктивні дії, зокрема щодо розв'язання поставлених тут питань.

Окремо наголошую, що проект бюджету на 2016 рік, яким наразі його представляє Мінфін, у пунктах, що стосуються науки, є абсолютно неприйнятним. Документ звалює все в одну купу – без розбору, ставить нереальні завдання і непосильні строки для їх виконання, виключає використання міжнародної експертизи, а для тих, хто є носіями сильної науки, порушує вищезгаданий принцип Гарнака. У такому вигляді подавати його на розгляд парламенту не можна. Чекаю на реакцію від профільного міністерства і особисто Сергія Квіта.

М. Іоргов

**Міркування щодо положень про
Національну раду
з питань розвитку науки і технологій¹**

Добрий день!

Я виступаю від групи наукових працівників академічних інститутів, з якої п'ятеро входили в Робочу групу при Комітеті під час обговорень реформи науки в Україні і підготовки нового Закону про наукову і науково-технічну діяльність.

У своїй короткій доповіді хотів би пояснити наш погляд на створення Національної ради з науки та технологій, оскільки вона має стати ключовим органом під час реформи наукової сфери і саме від правильної, продуманої її реалізації залежить все інше в науковій сфері: довіра до Національного Фонду, створення умов для розвитку науки в Україні та покращення її зв'язків: наука-освіта, наука-економіка.

Національна рада з науки і технологій має реалізувати нову форму взаємодії – рівноправне партнерство – між науковою громадою та органами виконавчої влади задля формування і реалізації єдиної, зваженої та високофахової державної політики у сфері наукової та науково-технічної діяльності.

Національна рада з науки і технологій має бути двопалатною, тобто складатися з двох комітетів – Наукового та Адміністративного з однаковою кількістю членів у кожному з них.

В Адміністративний комітет мають входити заступники міністрів, представники національних академій, вищих навчальних закладів, директори наукомістких підприємств і т. ін., які за своїми посадами мають відношення до науки та вибору стратегічних напрямів її розвитку.

В Науковий комітет мають входити найкращі науковці України незалежно від місць роботи, наукових ступенів, вчених звань, максимально незалежні, з незаплямованою репутацією і стратегічним баченням розвитку науки в Україні. Науковці в Науковому комітеті зможуть безпосередньо представляти науковців

¹ Автори вдячні М. Іоргову за надання повного тексту виступу на засіданні Комітету з питань науки і освіти ВРУ, на якому обговорювали законопроекти про наукову та науково-технічну діяльність.

і впливати на вибір напряму розвитку наукової сфери в Україні. Зрозуміло, що тільки якісний відбір членів Наукового комітету може створити щось по-справжньому нове і мати довіру в науковій спільноті. Тому процедура вибору членів Наукового комітету Національної ради є дійсно принциповим питанням.

Перед тим як перейти до викладення нашої точки зору на згадану процедуру зауважу, що така двопалатна структура не є чимось абсолютно новим, наприклад Рада з науки в Німеччині має таку саму структуру. Схожість структур в організації науки є додатковим плюсом, оскільки дасть можливість спростити входження України в Європейський дослідницький простір, передбачене ст. 375 Угоди про асоціацію України і ЄС.

Повертаючись до наявних законопроектів відзначаю, що ідея створення Національної ради з науки і технологій була фактично сприйнята й імплементована в тій чи іншій формі у всі зареєстровані законопроекти. І тому звертаю увагу присутніх на певні деталі втілення цієї ідеї, оскільки неправильна її реалізація може призвести до створення нового органу, який фактично буде лише декоративним і не матиме авторитету ні у науковій спільноті, ні у влади, ні у громадян України, ні у Європи.

Для вибору членів Наукового комітету ми пропонуємо європейську процедуру створення Ідентифікаційного комітету – комісії зі всесвітньо відомих науковців, яка вже обиратиме членів Наукового комітету. Створення такого комітету передбачено, зокрема, в законопроекті 2244а МОН, але процедура добору членів Ідентифікаційного комітету є дуже сумнівною – запропоновано створити 17 вересня ще одну комісію, яка б обирала Ідентифікаційний комітет, який потім обирав би членів Наукового комітету.

Добре, а звідки набрати людей у цю найпершу комісію? А тут усе просто: все знову за квотним принципом:

- п'ятеро осіб від НАН України,
- по одному представнику від національних галузевих академій,
- восьмеро від вищих навчальних закладів обираються з'їздом проректорів з наукової роботи,
- двоє з ради молодих науковців при МОН (і це вже зовсім дивно).

І саме цей квотний принцип нам дуже не подобається. Навіть формально незрозумілими є квотні пропорції: якщо НАН України виробляє більшу частину наукової продукції в Україні,

то чому в цій початковій комісії НАН України має лише третину голосів? Але згаданий квотний принцип створює набагато серйознішу проблему. Є великі сумніви, що керівництво названих установ здатне обрати найкращих науковців у своїх установах. Чому? Ось зовсім недавно були вибори членів Національного агентства з оцінки якості вищої освіти, і МОН вважає, що з'їзд проректорів вищих навчальних закладів не зміг вибрати достойних кандидатур для оцінки якості освіти (і навіть зробив заяву з цього приводу). Цікаво, чому міністерство упевнене, що з'їзд проректорів вищих навчальних закладів зможе вибрати достойні кандидатури, які зможуть оцінювати якість науки?! Розумію, що є речі, які складно передбачити, але якщо вже досвід показав, що з'їзд проректорів не здатен (принаймні з точки зору МОН) обрати достойні кандидатури для оцінки якості освіти, то як можна сподіватися, що з'їзд проректорів зможе розв'язати складнішу задачу – визначитися з кандидатурами для оцінки науки?!

Автори проекту 2244а-3, який подав депутат С. Тарута, мабуть, не зрозуміли багатоступеневість процедури вибору членів Національної ради (правда, і нам складно) і запропонували застосувати безпосередньо квотний принцип вибору одразу членів Національної ради. Там трохи інші пропорції, ніж у законопроекті МОН, але, як я сказав, нам категорично не подобається сам квотний принцип!

Що пропонує наша група? Наша пропозиція: українська наука має припинити бути зацикленою на собі і скористатися можливістю, прямо передбаченою в Угоді про асоціацію з ЄС. У тій самій статті 375 Угоди про асоціацію, в якій ідеться про входження України в Європейський дослідницький простір і про поступове наближення до політики та права ЄС у сфері науки і технологій в п. 3 про співробітництво України і ЄС сказано: «Таке співробітництво сприяє Україні у підтримці реформування та реорганізації системи управління науковою сферою та дослідних установ (зокрема, в розвитку її потенціалу щодо розвитку науки і технологій) з метою сприяння розвитку конкурентоспроможної економіки та суспільства, яке базується на знаннях».

Отже, наша пропозиція: Україна має звернутися безпосередньо до Європейської комісії чи до Європейської наукової ради з проханням запропонувати склад Ідентифікаційного комітету, наприклад у виборі кандидатів зі списку попередніх Ідентифікаційних комітетів Європейської наукової ради. А потім уже цей

Ідентифікаційний комітет буде організовувати конкурс у Національну раду з науки і технологій серед українських науковців. Така допомога ЄС цілком відповідає Угоді про асоціацію стосовно підтримки реформування та реорганізації системи управління науковою сферою України, унеможливить конфлікт інтересів і створить довіру до Національної ради з науки і технологій з боку наукової спільноти і влади.

Таким чином, наша група категорично проти квотного принципу при створенні Національної ради з науки і технологій, оскільки є всі ознаки того, що сучасна організація науки в Україні не дає змоги вибрати найкращих кандидатів до Національної ради. Наша пропозиція – запросити допомогу ЄС в організації конкурсу до Національної ради. Крім того, така співпраця стане ще одним кроком до входження України в Європейський дослідницький простір після підписання Угоди про Горизонт 2020.

Підкреслюємо: хай який із законопроектів взяти за основу, якщо з нього не виключити квотний принцип і не включити процедуру щодо допомоги ЄС в організації конкурсу до Національної ради, є великий ризик провалу реформи наукової сфери і дискредитації ідеї Національної ради з науки і технологій, а також ідеї створення Національного наукового фонду, оскільки робота самого Фонду суттєво базується на довірі наукової спільноти.

Дякую за увагу!

С. Грабовський¹

Розстріл науки.

Урядова зондеркоманда та її асистенти

Отже, вбивство науки в Українській державі стало доконаним фактом. І не за правління Януковича-Азарова-Табачника, а за владарювання «європейців» Порошенка-Яценюка-Гройсмана. А ще – за сприяння президії Національної академії наук, яка, образно кажучи, підносить убивцям патрони...

Я не перебільшую: чинна влада сьогодні виконує роль зондеркоманди щодо української науки та НАНУ, бо, попри всі розмо-

¹ <http://www.day.kiev.ua/uk/article/cuspilstvo/rozstril-nauky>

ви про «підтримку науки», вона в Україні відтепер припиняє існування. Не за один момент, але впродовж кількох років ця катастрофа стане повною й остаточною.

А тепер – цифри. Законом України «Про Державний бюджет України на 2016 рік» на фінансування НАН України передбачені видатки обсягом 2 млрд 54,2 млн грн, що, за оцінкою президії НАНУ, на 284,8 млн грн або на 12,2 % менше від обсягів фінансування 2015 року і на 725,0 млн грн менше від мінімальних потреб. Найбільше скорочення обсягів фінансування – з 2 млрд 202,6 млн грн у 2015 році до 1 млрд 913,7 млн грн у 2016 році, а саме на 288,9 млн грн, або на 13,1 %, відбулося за основною бюджетною програмою КПКВК 6541030 «Фундаментальні дослідження, прикладні наукові та науково-технічні розробки, виконання робіт за державними цільовими програмами і державним замовленням, підготовка наукових кадрів, фінансова підтримка розвитку наукової інфраструктури та наукових об'єктів, що становлять національне надбання, забезпечення діяльності наукових бібліотек», за якою здійснюються видатки на забезпечення проведення фундаментальних і прикладних досліджень науковими установами Академії. А лише для виплати заробітної плати та нарахувань на неї установам НАНУ необхідно 2 млрд 174,1 млн грн. Ще 160,0 млн грн мінімально необхідні на оплату комунальних послуг. І це все без врахування інфляції й девальвації (з їхнім урахуванням фінансування Академії на 2016 рік є меншим за виділене на 2015 рік десь на чверть) і без зростання тарифів на енергоносії (давайте до суми на оплату комунальних послуг ще стільки ж).

Що ж, якщо на момент приходу до влади Віктора Януковича бюджет НАНУ дорівнював – за тодішнім курсом долара – бюджетові знаного Кембриджського університету (провідна п'ятірка у світових рейтингах), то 2015 року – зновтаки, за курсом долара на початок року, який становив 16 гривень за долар) – він скотився до рівня бюджету університету Торонто – хорошого, але далеко не найпершого у світі (між 19 і 26 місцями за різними рейтингами). А тепер, коли він став істотно меншим за 100 млн доларів? Скажімо, річний бюджет бібліотек (лише бібліотек!) Університету Манітоби становить понад 21 млн дол., а цей виш вважається найнижчим за рейтингом серед 15-ти великих університетів Канади...

Що ж, у влади – свої резони. Один високопоставлений чиновник, у минулому науковець, так оцінив ситуацію: «Академію зберігати не варто – вона не піддається реформуванню... Я змушений читати рукописи монографій філософів, істориків, економістів, правників – це розумовий жах! Потім ці книги у нерозпечатаних пачках лежать по бібліотеках інститутів, і через 25 років їх нерозпечатаними списують на макулатуру... Академія почне реформуватися, тільки коли втратить свою нерухомість у центрі Києва». Інший, ще більш високопоставлений урядовець, був на зустрічі з академіками ще категоричнішим: всю книжкову продукцію НАНУ можна, не читаючи, здавати в макулатуру. А глава держави під час зустрічі з представниками сфери науки і освіти та народними депутатами 25 грудня 2015 року поставив, як делікатно сказано в інформаційному повідомленні, «питання щодо реформування наукової сфери України і переведення її на більш практичний прикладний рівень», читай – про ліквідацію фундаментальних досліджень.

Але у науковців мають бути власні резони! Керівництво НАНУ мусило «на пальцях» пояснити главі держави, що без фундаментальних досліджень не буде «прикладного рівня» (готові напрацювання й ідеї використають за 3–5 років, а далі – порожнечка...); що гуманітарні науки й філософія – це дуже й дуже прикладні дослідження, оскільки їхнім продуктом є освічений, вільний від догм і від схиляння перед владою інтелектуал як впливовий соціальний типаж; що ті урядовці, які апріорі готові викинути на смітник всю продукцію НАНУ (отже, й книги Мирослава Поповича, Івана Дзюби, Оксани Забужко, Станіслава Кульчицького, Віри Агесвої, Владислава Гриневича – я називаю лише кількох гуманітаріїв «широкого профілю») – це зарозумілі хунвейбіни; що з неминучим істотним скороченням числа науковців і закладів Академії будуть знищені цілі школи і наукові напрями, але...

Але президія НАНУ стала «струнко», взяла під козирок і ухвалила цілий комплекс заходів зі знищення Академії за два роки до її столітнього ювілею: у двотижневий строк розробити показники, що відображають ефективність діяльності наукових установ за останні 10 років... подати пропозиції щодо оптимізації загальноакадемічних наукових програм... розглянути пропозиції щодо злиття, приєднання, перетворення неефективних установ та організацій чи їх ліквідації... подати обґрунтовані пропозиції щодо

оптимізації мережі наукових установ і їхньої структури... протягом трьох місяців провести роботу зі скорочення чисельності працівників... оцінити ефективність роботи працівників і структурних підрозділів... І так далі, і таке інше.

Іншими словами, президія НАНУ замість різкого публічного неприйняття дій влади вирішила взяти активну участь у знищенні української науки.

Саме час пояснити «на пальцях», що конкретно мається на увазі. В Інституті філософії НАНУ останні два десятиліття я працюю в дослідницькій групі, яка займається філософськими проблемами екології, отже, взаєминами «людина–природа» у якнайширшому контексті, включно з проблематикою розвитку антропосфери та біоетикою. Колись цими проблемами займалися восьмеро науковців; ще рік тому нас було четверо, залишилося троє, в тому числі один пенсіонер на півставки. Нині група на грані розформування: якщо з неї в Інституті залишиться двоє – Тетяна Гардашук, до речі, авторка «Дня», і я, – то це буде добре, але нас розкидають по різних відділах. Усе! Філософські проблеми взаємин людини та довкілля, якими у світі займаються тисячі й тисячі вчених, НАНУ наразі не відносить до актуальних і потрібних країні...

Ну, а загалом науковці Інституту філософії одержуватимуть, як і торік, по 0,7 та 0,5 ставки; незначне їх число скоротять, але сам інститут до травня точно проіснує. Чому до травня? А тому, що на той час президія НАНУ оцінить ефективність всіх інститутів, і винесе вердикт, кого розформувати, кого з ким з'єднати, а кого різко скоротити. Тож чи можна назвати діяльність нашої групи (як і всього Інституту філософії) ефективною? Ні! Вона малоєфективна. Чим вимірюється її ефект? Впливом на рішення, які ухвалює влада (він нульовий виключно в силу пихатості й зарозумілості урядовців), участю у глобальних проектах з осмислення розвитку системи «людина–природа» та доведенням їхніх результатів до світової громадськості (з цим краще, але ані влада, ані президія НАНУ тут ні при чому), формуванням нових концептів, здатних більш адекватно, ніж попередні, описувати проблемне поле (з цим, як на мене, непогано) та ефективною участю у формуванні світогляду «масового українця», але передовсім – вільного інтелектуала як такого. Й ось в тому, що стосується останнього, справи кепські. Чому?

Те, що немає бюджетних коштів на видання монографій і збірок матеріалів конференцій, на журнал «Філософська думка», ба, на відрядження до інших міст (не кажучи вже про країни), якось пережити можна. Дві останні за часом колективні монографії наша дослідницька група публікувала за власний рахунок. Так само чинять й інші групи. Зрештою, трапляються і спонсори (свої науково-популярні книги та брошури я друкую за спонсорські гроші), хоча й нечасто, можна на щось одержати гранти і т. д. Ба навіть те, що кілька останніх років у НАНУ тільки адміністративному й керівному персоналу платять повну зарплату, а інші одержують по 0,5–0,7 ставки, якось пережили. Але одного філософи не можуть зробити самі: забезпечити можливість прочитання своєї продукції по всій країні. Жодна книготоргова мережа не покриває всю Україну, та й беруть філософську літературу не всі. Натомість потрібно, щоби вона була в бібліотеках усіх основних (хоча би) вишів і в обласних бібліотеках – обов'язково! Але власноруч розсилати за власні кошти надруковане теж за власні кошти... на це не вистачить грошей і часу. Виставити все в Інтернеті? Теоретично правильно, але... Потрібен загальний зручний для користувачів портал «Філософія в Україні», де будуть зібрані всі чи практично всі сучасні монографії, журнали, альманахи та збірки, а також – в оцифрованому вигляді – все, варте уваги, за останні півтисячі років, відколи на українських теренах існує професійна філософія. З'явиться цей портал (а не десятки розрізнених сайтів, де є далеко не все) – буде наша праця достатньою мірою ефективною. Хоча й далека від ідеалу, але існуватиме комунікація – хоча б за допомогою Всесвітньої павутини – всередині самої філософської спільноти та серед зацікавлених викладачів, студентів і школярів, серед вільних інтелектуалів.

Але хіба все це не поле роботи президії НАНУ? Тому моя оцінка роботі президії – «незадовільно». Відтак чи має право президія Академії оцінювати ефективність роботи науковців, якщо передусім унаслідок її бездіяльності ця робота малоефективна? Те саме стосується й Міністерства освіти й науки...

Що попереду? За такого ставлення до себе з боку влади наука як така в Україні якщо й відновиться, то через десятиліття. Молодь, тим більше талановита, не піде працювати туди, де платять копійки (ставка старшого науковця у два з гаком рази менша за

середню зарплату по Києву), а з усіх сил тікатиме за кордон або йтиме працювати – проклинаючи владу – у ті сфери, куди ця влада ще не наклала свою тяжку лапу. Ба, справа не лише у зарплаті: наукова молодь не захоче будувати свою перспективу під сокирою майбутніх скорочень (адже з року в рік на науку виділялося все менше). Перервуться традиції, зникне недоруйнований більшовиками науковий етос, а президія НАНУ асистуватиме цим руйнівним процесам, зберігаючи себе.

Усе це, звісно, не означає, що реформа Академії та всієї української науки не потрібна. Але не цій президії НАНУ і не можливо-владним бізнесюкам та хунвейбінам її проводити.

Н. Шульга

Реформа наукової сфери України. Досвід десятиліття

На початку нового століття та тисячоліття історії сучасної цивілізації всі розвинені країни проходили певний етап аналізу здобутків та формування нових візій, цілей і завдань для наступного століття. Мені пощастило бути учасником цих процесів під час роботи у приватному дослідницькому університеті міста Рочестер (штат Нью-Йорк) і спостерігачем світового саміту Організації Об'єднаних Націй у Нью-Йорку, де була ухвалена Декларація тисячоліття ООН. Цікавим для мене був той факт, що всі вісім цілей, сформульованих для наступних п'ятнадцяти років, були пов'язані з використанням і застосуванням досягнень освіти і науки. Такого тріумфу досліджень, включених у головні документи людства, раніше не було. І саме цей факт свідчить про те, що людство на рівні свого найвищого представництва перейшло до планування свого розвитку на базі здобутих наукових знань.

Водночас спостереження за розвитком подій в Україні, постійна міграція та імміграція вчених за кордон змушували мене думати про можливі наслідки цих процесів для майбутнього української науки. Вже тоді аналіз її стану демонстрував стабільне падіння в рейтингах конкурентоспроможності та наукової продуктивності. Тому у 2005 р. після Помаранчевої революції на заклик Президента Ющенка допомогти йому з реформами

я відгукнулася з повною готовністю до дій. Так почалися спроби реальної реформи в галузі досліджень в Україні і був набутий досвід, яким варто поділитися з ширшою громадськістю.

Незалежність як рушійна сила реформ. Починаючи з проголошення України незалежною, постало питання адаптації всіх державних установ і організацій до нового статусу країни. Стосувалося це і галузі науки. Традиційно в Україні прийнято пов'язувати науку з головним розпорядником бюджетних коштів на дослідження – Академією наук. Тому і реформу науки також зазвичай оцінюють за рівнем змін у головній академії країни. Так, Академія наук УРСР стала 1991 р. Академією наук України, а з 1994 р. – Національною академією наук України. Чи змінилося щось, крім назви, принципово у статуті НАН України стосовно управління та функціонування? На жаль, ні. Фактично за перше десятиліття незалежної України Академії вдалося зберегти всі надбання радянських часів і перенести їх у нове століття, сконцентрувавши ключові зусилля на підсиленні свого самоврядного статусу. Визначальною метою існування Академії стало збереження привілейованого статусу її членів та величезного майнового комплексу, який залишився їй у спадок. Ці завдання потребують значних витрат бюджетних коштів. У стані хронічної економічної кризи утримання цього величезного майна само по собі означало випробування для Академії, тому захищеними залишилися лише члени клубу академіків.

Перед звичайними дослідниками постав вибір: або шукати долі деінде у світі, або міняти наукову кар'єру на іншу спеціалізацію в умовах ринкової економіки. За роки незалежності НАН України втратила дві третини наукових працівників. Достатньо прийти на засідання Президії НАНУ для того, щоб відчути стан законсервованого радянського ритуального порядку та оцінити рівень геронтологічних послуг для дійсних членів привілейованої спільноти. В якій ще країні можна знайти декілька сотень вчених, які б свідомо обирали своїм лідером людину, що наближається до столітнього ювілею? Тільки в тоталітарних феодальних соціумах вожді правлять до смерті на підставі беззастережної любові та відданості членів обмеженої привілейованої спільноти. Така ситуація є протилежною ролі лідера у вільній країні, де йому належить здійснювати місію розвитку та процвітання широких верств громадян, працюючи на користь усього суспільства.

Для мене завжди цікаво було оцінити інтелектуальний внесок окремої країни у світовий науковий простір. Оцифрування періодичних наукових видань зробило такий аналіз можливим, оскільки були створені світові бази наукових публікацій і даних Thomson-Reuters¹ (раніше Thomson ISI) і Scopus². Я навіть спробувала запропонувати новий показник – інтелектуальний внесок на душу населення, в якому кількість цитованих публікацій ділиться на кількість населення країни³. Рахують же ВВП на душу населення, тому такий показник буде корелювати і з розвитком науки в країні, і, як наслідок, з ВВП. Так от, мій аналіз був невтішним для України. Якщо інтелектуальний внесок на душу населення України взяти за одиницю і порівняти з країнами з подібним населенням, виходить, що ми суттєво програємо. За даними 2009 р. Польща в 6 разів, а Канада в 47 разів кращі за нас. А от Російська Федерація краща лише в 2,5 разу. Тобто можна стверджувати, що Україна та РФ мають подібні системи вироблення інтелектуального продукту.

Більше фінансування чи сучасні практики? Спроби реформувати систему науки в Україні розпочалися відразу після отримання статусу незалежності. Можна прослідкувати зміну управлінських ідей та фінансових інструментів для підтримки досліджень залежно від конституційного устрою. Це і створення 1992 р. Постановою Кабінету Міністрів нового центрального органу влади – Державного комітету України з питань науки і технологій (ДКНТ України) та іншою постановою – Державного фонду фундаментальних досліджень (ДФФД). Це і редакції та поправки до закону про наукову і науково-технічну діяльність та Положення про Раду з питань науки і науково-технічної політики при Президентові України. Ніби все робилося з правильних логічних міркувань. Але зрушень чи проривів у дослідженнях не спостерігалось. Небайдужі дослідники пояснювали такий стан речей по-різному. Домінують дві основні гіпотези. Перша пояснює стагнацію і занепад скромним фінансуванням науки впродовж останніх десятиліть. Прихильники цієї гіпотези вважають, що треба лишень додати коштів і відразу настане розквіт досліджень. Прихильники другої переконані в тому, що винна в усьо-

¹ <http://thomsonreuters.com/en.html>

² <http://www.scopus.com>

³ Шульга Н. Запровадження критеріїв якості досліджень допоможе інтеграції української науки у світовий простір. http://nauka.in.ua/news/archive/article_detail/2308

му стара радянська система побудови дослідницької інфраструктури й домінування Національної академії наук, яка є уособленням консервативної структури з минулого, не здатної до модернізації. Перевірити ці гіпотези можливо тільки на практиці, тобто знайти кошти для науки або реорганізувати дослідницьку інфраструктуру таким чином, щоб вона стала конкурентоспроможною, а кошти приходили з різних джерел.

Оскільки подібні організаційні наукові структури існували на всьому пострадянському просторі та в країнах Варшавського договору, певну перевірку двох гіпотез можна простежити на прикладах реформування в інших країнах – пострадянських учасниках так званого СНД та східно-центрально-європейських країнах, що вже стали членами ЄС. Для українських керманів від науки контакти з Російською академією наук (РАН) завжди були бажаними, ба навіть визначальними. Таку позицію ніколи не приховували, і вона набула міжнародного розголосу завдяки публікаціям у головних світових наукових часописах. Навіть до тої міри, що Президент НАН України Б. Патон не посоромився на засіданні Президії НАНУ 2005 р. висловитися на кшталт того, що «the future role of the academy should be similar to that of the Siberian branch of the Russian Academy of Sciences»¹. Тобто фактичне копіювання практик та засад існування НАН України (45,5 млн населення) не має відрізнитися від таких для «великої академії» Російської федерації (143,5 млн населення).

Яким же чином перша гіпотеза про надання достатніх коштів для академії радянського зразка працювала для РАН? Виділення величезних коштів для цієї структури, залучення приватних інвестицій та фондів при створенні інноваційного центру Сколково не спричинили появи швидких або хоча б якихось суттєвих результатів. Так, за даними світової бази рейтингу країн за бібліометричними показниками SJR² Російська Федерація перемістилася з восьмого місця у 1996 р. на 15-те у 2014-му³, поступившись місцем таким меншим за територією та кількістю населення країнам, як Нідерланди (16,8 млн населення), – 14 місце, чи Канада (35,16 млн) – 9-те місце.

¹ «Майбутня роль академії повинна бути подібна до тієї, що має Сибірське відділення Російської академії наук». <http://www.nature.com/nature/journal/v440/n7081/full/440132a.html>

² Scimago Lab, <http://www.scimagojr.com>

³ <http://www.scimagojr.com/countryrank.php>

З'ясувавши обставини втрати величезних коштів, міністр освіти та науки Д. Ліванов ініціював реформування РАН у 2013 р. Процес реформування не був підтриманий науковою спільнотою й обмежився злиттям кількох державних академій з РАН. Країна цієї зміни не відчула. Дійсні академіки продовжили наполягати на гіпотезі про недостатнє фінансування та нібито високу ефективність російської науки. Тому Україні, яка впала з 27 місця у 1996 р. на 46-те у 2014-му треба аналізувати досвід тих країн, які попри все ухвалювали мудрі рішення. Так чи так, виважені рішення приймають на підставі серйозного аудиту не лише показників окремих дослідників чи підрозділів наукової інфраструктури, а й спираючись на результати аналізу існуючих практик прийняття рішень.

Вдалу реалізацію гіпотези щодо значення реорганізації управління як рушійного чинника реформ продемонстрував Казахстан (17,4 млн населення). Цей приклад досить переконливий. Проаналізувавши стан наукової сфери, керівництво Казахстану не пішло шляхом міфологізації, а відразу ухвалило чесне рішення про реорганізацію академії радянського зразка і максимальну оптимізацію існуючих ресурсів. Спочатку було створене «Міністерство науки – академія наук РК» з подальшим відокремленням Академії наук як центру фундаментальної науки. Водночас були підсилені університети та бізнес, отримавши у своє підпорядкування прикладні інститути. Як наслідок, Казахстан піднявся з 78 місця у 1996 році на 67 місце у 2014 р., покращивши свої наукові досягнення у майже десять разів.

Цей приклад демонструє той факт, що наявність стратегії та чіткого бачення перспектив розвитку справді покращує реальні показники у дослідженнях. Академії країн Центральної Європи, що за останні два десятиліття набули статусу членів ЄС, демонструють поступовий перехід від пострадянських до найкращих світових практик оцінювання наукового доробку, ґрунтованих на жорсткій міжнародній оцінці колеґ – так званого методу *peer-review*. І якщо брати у консультанти когось із західних молодих членів ЄС, то варто звернути увагу не лише на приклад трансформації колишньої Академії наук Німецької Демократичної Республіки (16,1 млн) у наукове товариство імені Лейбніца, а й приклад Чеської Республіки (10,5 млн), яка покращила свої результати майже вчетверо і перемістилася в рейтингу на три позиції вгору, чи Польщі (38,5 млн), яка подвоїла свої результати

і утримує їх серед двадцятки країн, що лідирують у продукуванні якісної наукової продукції. Треба відзначити, що наведені приклади пов'язані не стільки зі збільшенням бюджетного фінансування місцевих академій, скільки із трансформуванням способів управління наукою, виробленням сучасної стратегії розвитку наукової сфери та створенням привабливості для фінансування від міжнародної співпраці та від приватного бізнесу. Так що друга гіпотеза виглядає більш перспективною для початку реформи наукової сфери. Увага має бути приділена саме запровадженню найкращих світових практик в управлінні та фінансуванні науки.

Робоча група 2005 року. Як же розвивалися події в Україні? У жовтні 2005 р., після Помаранчевої революції Президент Ющенко підписав розпорядження про створення Робочої групи з розробки концепції розвитку наукової сфери України. Мені довелося працювати в Робочій групі за дорученням В. Брюховецького, який був її співголовою разом з академіком Я. Яцківом. Ми підготували 17 проектів документів для уряду та Президента для початку процесу реформи наукової сфери. Головною ідеєю стало визначення терміна «наукова сфера», що означало синтез вищої освіти та досліджень в усій сукупності державних установ, пов'язаних з дослідженнями. Це означало повернення повноцінних досліджень в університети, автономію і відповідальність університетів за вибір спеціалізації та ефективної підготовки кваліфікованих кадрів для наукової діяльності. Це був лейтмотив усієї концепції реформи. Вперше було запропоновано концепцію дослідницького університету, перехід на гармонізовану зі світовою системою вищої освіти бакалавр-магістр-доктор філософії, навіть поступова відмова від другого наукового ступеня доктора наук через впровадження нової системи державної атестації наукових та науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації. Були важливі напрацювання і пропозиції для підсилення інноваційної діяльності та комерціалізації об'єктів права інтелектуальної власності. Деякий час матеріали Робочої групи (РГ) перебували на офіційному сайті НАН України, але потім були звідти вилучені через спротив реформі та новому законодавству, який виявляли керівництво і більшість дійсних членів Академії.

Після публікації вищезазначеної статті в журналі *Nature*, в якій співголова РГ академік Я. Яцків та інші досвідчені вчені про-

коментували необхідність реформування наукової сфери України, матеріали РГ були розглянуті на засіданні РНБО 6 квітня 2006 р. На цьому засіданні була визнана неможливість використання пропозицій РГ, які начебто загрожують національній безпеці України. Таким чином реформу було «покладено в шухляду». Але через деякий час вийшов Указ Президента «Про стан науково-технологічної сфери та заходи щодо забезпечення інноваційного розвитку України»¹, в якому все-таки пропонувалося роз'яснити суспільству суть реформи. На цьому етапі робота РГ формально була зупинена. Системні зміни в управлінні освітою і наукою в Україні не були впроваджені. Світова спільнота, що уважно спостерігала за спробами реформаторів покращити стан речей для науки, була розчарована реальною ситуацією з реформою². Робота основних експертів перейшла у площину провітництва та підготовки нових законів для розвитку наукової сфери.

Роль НАН України у протидії реформі наукової сфери має системний характер. Для цього є історичні підстави. Свого часу більшовики позбавили університети медицини та науки, чим спричинили затримку в прийнятті рішень молодими людьми стосовно дослідницької кар'єри і встановили партійний контроль за відбором тих, хто буде працювати на режим. За часи СРСР на академії наук республік покладали ще й виконання закритих військових проектів. Тому серед академіків трапляються як видатні вчені, так і «політичні спостерігачі» від науки, так звані «видатні організатори науки». Статус НАН України зберігся з минулих часів і є юридичним парадоксом. Одна й та сама організація є, з одного боку, державною, а з іншого – громадською самоврядною, має близько 170 інститутів, в яких працює понад 20 тисяч дослідників різного рівня, і можливість проведення експертиз, які не мають впливу на ухвалення рішень органом управління організації й незрідка і на стиль управління всередині окремих інститутів. Але аналіз наукового продукту, як-от публікацій, винаходів, патентів показує, що більшість цього продукту виробляється саме в інститутах НАН України. Це призводить до того, що реформування наукової сфери, а отже, й

¹ <http://www.rainbow.gov.ua/documents/69.html>

² Slow Train Coming. Reform of Ukraine's Archaic Research System is Needed Sooner Rather than Later. <http://www.nature.com/nature/journal/v440/n7081/full/440128b.html>

підвищення ефективності наукових досліджень традиційно пов'язують з реформуванням НАН України. Але дослідження проводять і в університетах, і в недержавних організаціях, наприклад, в аналітичних центрах. Тому реформа має торкатися не тільки найбільшої наукової організації, а й відкривати можливості для всіх учасників процесу.

Пропозиції Робочої групи 2005–2006 рр. недарма були пов'язані з підвищенням якості досліджень в університетах. Це було усвідомленням того факту, що заохочення молоді – студентів – до досліджень має відбуватися саме там. Але що робити за умов, коли університети не оновлювали свою експериментальну базу десятиліттями, а в інститутах НАН України ситуація набагато краща? Кроком до розв'язання проблеми, стало рішення Президії НАН України про підписання двосторонніх угод між інститутами та університетами, лабораторіями і кафедрами. Додатковим стимулом до співпраці стала можливість дослідників з НАН України викладати курси в університетах з подальшим отриманням викладацьких звань доцентів і професорів. У деяких випадках університетські кафедри почали формувати програми, які на 80 % забезпечені викладачами з НАН України (таке я спостерігала в НаУКМА). Тому за останнє десятиліття сталося певне взаємопроникнення університетів та інститутів з точки зору викладання та підготовки спеціалістів і дослідників.

Реформа наукової сфери покликана демократизувати спосіб управління, створити нові практики оцінки якості досліджень та урізноманітнити фінансування як університетів, так і академій. Подібна реформа потребує зміни принципів і культури прийняття нових рішень. Фактично реформу затягували всі десять років. Причинами є і правова традиція змін через нове законодавство (що саме по собі є довгим процесом в наших умовах), і політичний реванш режиму Януковича, і стан самого дослідницького та освітнього середовища, яке не спроможне висунути реальних лідерів змін. Середовище постраждало після втрати понад 20 тисяч активних та мотивованих дослідників, які назавжди залишили країну впродовж останніх десятиліть. Ті науковці, що вижили, створили досить викривлену систему функціонування наукової сфери. Наявність екстремальних випадків свідчить про хронічну хворобу самої системи. Україна, за даними міжнародного дослідження, стала місцем надання послуг з плагіату в гло-

бальному масштабі¹. Так, практика присудження наукових ступенів чиновникам, політикам, депутатам за плагіатні чи просто нікчемні роботи в галузях економіки, права й у гуманітарному блоці досягла апогею у випадку з В. Януковичем, на дисертацію якого працював цілий інститут² і який отримував гроші за книги, які ніколи не писав і які ніде не можна було купити, – нечувані в історії гонорари в десятки мільйонів гривень³.

Деморалізація та корупція в дослідницькому середовищі спричинилися до деградації самих принципів якісної підготовки дослідників, служіння пошуку істини та обстоювання точності й відповідальності за результати. Повна відсутність етичної шкали в реагуванні на такі неприпустимі порушення, як плагіат, експлуатація підлеглих студентів та працівників, непотизм, фаворитизм, відсутність добросовісності в стосунках і вимагання грошей за оцінки й захист робіт – все це стало не винятком, а повсякденною практикою у багатьох організаціях та установах. Саме такі представники псевдонауки стримують реформу наукової сфери – і ті, хто незаслужено присуджував ступені, і ті, кому вони незаслужено були надані.

Ситуацію неможливо зупинити або змінити без застосування світових критеріїв якості досліджень та виконання покарання – позбавлення ступенів та звань – за порушення наукової етики і статутних завдань наукових установ. Таким чином, реформування наукової сфери збігається з необхідністю реформування всіх суспільних практик та запровадження європейських цінностей. Оскільки рівень розвитку науки визначає рівень свідомості соціуму, то реформа наукової сфери має бути однією з пріоритетних серед усіх необхідних реформ.

Нові закони для вищої освіти та науки. Як і планувалося далекого 2005 року, реформа наукової сфери потребуватиме нового законодавства в системі вищої освіти та науки. Робота над текстами двох законів – про вищу освіту і про наукову діяльність не припинялася. Вона проходила у форматі суспільних об-

¹ *Портнов А.* «Наталія Шульга: Україна стала світовим центром плагіату» <http://historians.in.ua/index.php/en/intervyu/358-nataliya-shulha-ukraina-stala-svitovym-tsntrom-plahiatu>

² *Григораш А., Титиш Г.* Науковець Наталія Шульга. Приклад “професора” Януковича знеохоче робити дослідження в Україні, <http://life.pravda.com.ua/person/2013/04/9/126015>

³ <http://korrespondent.net/ukraine/3550982-yanukovych-poluchyl-vziatku-v-26-mln-v-vyde-avtorsko-honorara-hpu>

говорень, просвітництва, міжнародних проектів і конференцій, публікацій статей експертів і громадських ініціатив. Неабияка боротьба розгорнулася під час режиму Януковича. Оскільки одіозний міністр освіти і науки Д. Табачник підготував власну редакцію закону про вищу освіту, активність громадськості була спрямована на блокування прийняття його «новацій». Було зареєстровано альтернативні законопроекти і, таким чином, стратегія затягування прийняття рішення у Верховній Раді спрацювала на користь реформі. Тільки після Революції Гідності 2013–2014 років, коли громадянське суспільство відмовилося підтримувати режим Януковича, знову відкрилося «вікно можливостей» для проведення реформи наукової сфери. Завдяки безперервній роботі експертного середовища та новому складу профільного комітету з питань науки і освіти і самої Верховної Ради України текст «Закону про вищу освіту» № 1187-2 був підтриманий у цілому 1 липня 2014 року. Принциповими новаціями цього закону¹ стали:

1. Академічна автономія. Кожен ВНЗ отримав право впроваджувати власні освітні та наукові програми.

2. Фінансова та господарська автономія. Виші можуть відкривати власні рахунки, отримувати кредити, розпоряджатися майном та землею. Вони зможуть засновувати наукові парки та підприємства, що займаються наукою чи інноваціями.

3. Прозорість. Кожен вищий навчальний заклад зобов'язаний публікувати на власному сайті документи про свої фінанси, майно, у тому числі кошториси, звіти про їх виконання, розподіл фінансування тощо.

4. Обрання ректорів, деканів, завідувачів кафедр на п'ять років і не більше ніж двічі.

5. П'ять освітньо-кваліфікаційних рівнів:

- молодший бакалавр,
- бакалавр,
- магістр,
- доктор філософії,
- доктор наук.

6. Чотири типи вишів, а не рівнів акредитації:

- університети (універсальні навчальні заклади),
- інститути та академії (галузеві навчальні заклади),

¹ Закон України про вищу освіту. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>

– коледжі (де готують спеціалістів рівня молодшого бакалавра чи бакалавра).

7. Розміщення наукових робіт та відгуків опонентів на сайтах ВНЗ, що уможливить виявлення плагіату.

8. Отримання викладачами можливості для досліджень. Викладацьке навантаження на ставку зменшене з 900 до 600 годин на рік.

9. Зменшення навантаження на студентів (30 годин замість 36 на кредит). Запроваджується передбачена Болонською системою кредитно-модульна система вимірювання навчального навантаження. Це відкриває шлях до академічної мобільності.

10. Вступ до ВНЗ тільки через зовнішнє незалежне оцінювання.

11. Механізм електронного вступу до ВНЗ і автоматичного розміщення держзамовлення.

12. Гарантоване цільове фінансування наукових розробок в університетах, які отримують статус національного або дослідницького.

13. Державна мова як мова викладання. Для підвищення міжнародної академічної мобільності ВНЗ має право частину дисциплін викладати англійською чи іншими іноземними мовами, але забезпечивши при цьому знання здобувачами відповідної дисципліни й українською.

14. Якість освіти контролюватиме незалежний орган – Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти.

Новий базовий закон справді є проривом, оскільки закладає необхідні умови для модернізації системи вищої освіти. Питання імплементації його новаторських положень і статей потребуватиме переосмислення багатьох існуючих практик у фінансовій та управлінській сфері.

Історія підготовки нової редакції закону про наукову та науково-технічну діяльність також набула драматичних ознак. Робоча група, створена ще 2011 р. на базі колишнього Національного агентства з питань науки, інновацій та інформатизації, працювала над текстом нової редакції закону із залученням переважно представників державних академій та провідних університетів України. В цій робочій групі, якою формально керував Максим Стріха, я єдина представляла громадську організацію – Український науковий клуб (УНК). Робота йшла повільно, оскільки потреби реформи постійно наштовхувалися на

спротив академіків «старої школи», які були збентежені тими новаціями, які пропонував УНК. Новації стосувалися критеріїв оцінки якості досліджень¹, нової форми ухвалення рішень – створення Національної наукової ради, та нових форм організації досліджень – Державні ключові лабораторії (Centers of Excellence), нарощування грантового конкурсного фінансування через Національний фонд досліджень та засади інтеграції у європейський дослідницький простір. Пішло два роки на те, щоб вкрай урізаний та деформований текст закону був зареєстрований головою комітету Л. Гриневич.

Процес був призупинений початком Революції Гідності та кардинальними змінами в управлінні країною. Втеча Януковича та його прибічників, початок війни, нові вибори до Верховної Ради. Нова влада розформувала Держінформнауки, передавши частину його функцій та Державний фонд фундаментальних досліджень до структури Міністерства освіти і науки України. Держава повернулася від президентсько-парламентської республіки до парламентсько-президентського устрою. Відповідно треба було переробляти і базовий закон про науку. Після Майдану громадянське суспільство й особливо молоді активісти Майдану виступили організаторами унікальної громадської платформи під гаслом Реанімаційного пакету реформ² (РПР) із амбітним завданням пришвидшити процес прийняття головних реформ задля «перезапуску» країни через процес адвокації та громадської експертизи нових ключових законопроектів. Законодавство з освіти і науки не потрапило до переліку першочергових. Тобто навіть революція не змусила молодих реформаторів задуматися про інтелектуальне майбутнє країни. За умов зовнішньої агресії та економічної кризи група РПР «Наука. Технології. Інновації», в якій я стала головним експертом, прийняла рішення працювати не над новим законом для науки, а над змінами до існуючого. Частина змін вже було більш-менш прописано в зареєстрованому під головуванням Л. Гриневич законпроекті № 5093³ про внесення змін до Закону України «Про наукову та науково-технічну діяльність». За домовленістю з пані Гриневич законопроект був відкликаний, з тим щоб звільнити

¹ Шульга Н. Запровадження критеріїв якості досліджень допоможе інтеграції української науки у світовий простір, http://nauka.in.ua/news/archive/article_detail/2308

² <http://www.rpr.org.ua/ua>

³ http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52209

місце для нової редакції закону. Група РПР залучила до експертизи окремих науковців, представників МОН, НАН України (віце-президента А. Загороднього), громадські організації – УНК, Гумбольдт-клуб Україна, Раду молодих учених при МОН та НАНУ, всіх небайдужих. Робота над текстом поправок проходила на основі трьох основних реформаторських принципів – децентралізації управління науковою сферою, демонополізації фінансування досліджень та інтеграції до світового дослідницького простору (передусім європейського – ERA). Пристрасті точилися навколо основних новацій, які запропонував УНК, – це створення нової Національної ради з питань розвитку науки і технологій, нового Національного фонду досліджень і засад входження до ERA. Текст правок перевищив 70 % тіла законопроекту, і це привело до того, що законопроект перетворився на нову версію закону.

На жаль, Кабмін з подачі МОН, поспішаючи виконати планові зобов'язання, зареєстрував новий законопроект, новації якого були ще сирими і неузгодженими. Така дія МОН обурила молодих реформаторів. Вони вирішили «воювати» проти профільного міністерства, відповідального за реформу, замість того щоб продовжувати цілеспрямовано працювати з ним на результат. І знову, як і 10 років тому, в хід пішли всі засоби гальмування процесу реформ. Було зареєстровано три додаткових «альтернативних» законопроекти 2244a-1, -2, -3 (ініціаторами яких стали три академіки НАНУ), і процес опинився на межі зриву. На щастя, Л. Гриневич скликала Робочу групу, до складу якої все ж увійшли представники реформаторської наукової молоді та РПР. Група погодилася взяти за основу законопроект 2244a і підготувала спільну узгоджену таблицю поправок як до першого, так і до другого читання. Це уможливило голосування за новий закон в цілому 26.11.2015 р. і довело здатність українського парламенту до прийняття компромісних рішень. Але в процесі роботи над остаточними правками представникам НАН України вдалося повернути до тексту нового закону всі вилучені привілеї та соціальні надбання. Це спричинило обурення серед команди реформаторів при Президенті України. РПР довелося знову підключити механізми адвокації для подолання вето Президента, яке готували в тому числі і через проект Закону про бюджет України на 2016 р. В проекті було закладено реорганізацію державних галузевих академій наук та перехід управ-

ління майном академії до повноважень МОН. Президент П. Порошенко під впливом закликів молодих вчених, що пікетували Верховну Раду, Кабмін та Секретаріат Президента, міжфракційного об'єднання Верховної Ради «Єврооптимісти», петиції з проханням підписати новий закон, прес-брифінгів у головних інформаційних агентствах країни таки підписав новий закон і скликав зустріч, щоб чітко зазначити вимоги до здійснення реформ¹. Ще одним шансом для їх реалізації стала згода НАН України пройти незалежний міжнародний аудит і запровадити нову методологію оцінки якості досліджень на підставі критеріїв німецького наукового товариства імені Лейбніца.

Серед принципових новацій нової редакції закону можна назвати такі:

1. Національна рада з питань розвитку науки та технологій – складається з двох комітетів – Наукового та Адміністративного. Очолює Нацраду Прем'єр-міністр України.

2. До Наукового комітету входять відомі вчені з бездоганною репутацією. Не менше 30 % складу представлено закордонними експертами.

3. До Адміністративного комітету входять представники міністерств та наукомістких виробництв, керівників провідних наукових установ.

4. Нацрада на спільних засіданнях формує наукову політику, стратегію розвитку наукової сфери і визначає пріоритетні програми конкурсної фінансової підтримки важливих для країни досліджень. Така структура Нацради покликана подолати ситуацію, що склалася роками, і уможливить поступове переведення наукової сфери до пріоритетних галузей розвитку економіки країни.

5. Національний фонд досліджень покликаний проводити конкурси для підтримки фундаментальних, прикладних досліджень, цільових програм, популяризації науки. Фінансування конкурсних програм має збільшуватися щороку. Прикладні дослідження зможуть залучати приватні та міжнародні кошти для вирішення спеціальних проблем та розвитку наукомісткої індустрії.

¹ <http://www.president.gov.ua/news/ukrayinska-nauka-maye-stati-suchasnoyu-efektivnoyu-innovacij-36564>

6. Молоді дослідники зможуть проходити довгострокові стажування за кордоном без втрати місця роботи, що сприятиме поверненню і гідному забезпеченню здібних науковців.

7. Держава сприятиме створенню мережі Державних ключових лабораторій – місць проведення фундаментальних досліджень на світовому рівні та заохочення найбільш мотивованих та здібних молодих дослідників, а також здійснення міжнародної експертизи.

8. При відборі членів Наукового комітету Нацради в роботі експертних панелей з відбору грантів Нацфонду будуть залучені іноземні вчені. Така участь сприятиме більш прозорому та відповідальному способу функціонування нових інституцій.

9. Участь у міжнародних рамкових дослідницьких програмах сприятиме підвищенню кваліфікації, мобільності українських вчених, створенню національної дослідницької інфраструктури.

10. Науковим установам та університетам дозволено відкривати рахунки в державних банках, в тому числі й валютних, а операції з валютою звільнено від спеціальних обмежень та штучних перепон у використанні.

Таким чином, «шлагбаум» для початку реформи відкритий. Залишається впровадити новації закону якомога швидше – і в царині вищої освіти, і в царині досліджень: створювати необхідні підзаконні акти, імплементувати новації та апробувати нові практики управління і фінансування досліджень.

Успіх початку реформи буде залежати від того, наскільки наукове середовище готове до рішучих змін і використання тих можливостей, які закладені в нових законах. Еволюція з прискоренням триває.

**Радикальний погляд на стан науки в Україні,
або Чий вуха стирчать за небажанням змін**

Не буду приховувати, я був приємно вражений пропозицією О. Габовича та В. Кузнецова поділитися своїми думками щодо перспектив реформування української наукової сфери. Тим більше, що серед деяких співгромадян я маю репутацію радикала, який нібито закликає терміново знищити освіту і науку в Україні.

Так, я дійсно вважаю, що 99 % усього, пов'язаного з національними академіями та системою вищої освіти, є матеріалізованою аморальністю і яскравим прикладом розбазарювання мізерного українського ВВП.

На мою думку, механізми організації та адміністрування науки в Україні за ефективністю конкурують з менеджментом виправної колонії, адміністративні будівлі якої захопив криміналітет, а фінансування – зі спалюванням грошей в буржуйці, начебто призначеній для моделювання термоядерних процесів.

Не заперечую, що подеколи моя риторика занадто емоційна і будується на простих тезах, що індивідуальні індекси цитування Гірша у багатьох моїх знайомих дослідників за кордоном (непенсійного, до речі, віку) вищі, ніж відповідні інтегральні індекси у кращих НДІ та ВНЗ України. А з ТОП-50 українських науковців в галузі медико-біологічних наук більше половини не потрапило б у ТОП-50 лише одного з російських інститутів – Науково-дослідного інституту фізико-хімічної біології МДУ ім. А. Н. Белозерського¹.

Водночас я був і залишаюся прихильником того, що *радикальному демонтажу української наукової та освітньої сфер і створенню нових ефективних інституцій має передувати титанічна фахова робота неупередженого експертного середовища. І насамперед має бути проведений всебічний аналіз стану галузі, формалізовані критерії оцінки ефективності, затверджені цілі та стратегія змін, після чого складені дорожні карти, ухвалені необхідні закони та написані відповідні підзаконні акти.*

Аби не втягуватися в емоційну дискусію з чиновниками, депутатами, академіками, науковцями та громадськими активіста-

¹ <http://istina.msu.ru/statistics/department/276005/hirsh/>; http://jsi.net.ua/scopus/ratings_sci/index.html

ми, які використовують цю тему для подальшої професійної капіталізації, я вирішив аргументовано та виважено підійти до питання з цифрами і фактами в руках, з аналізом концепцій різних експертних середовищ, що стали наріжними цеглинами нового закону про ННТД (№ 2244а) і концепції майбутніх реформ.

Після вивчення звітів Держкомстату про науку та інновації в кількісних показниках¹ з'ясувалося, що за мої – як платника податків – гроші у 2014 році займалися науковими дослідженнями 600 державних установ.

За даними з того ж джерела, 257 наукових та 225 освітніх закладів мають свої аспірантури, щорічно в них захищаються 2000 аспірантів, при цьому більшість з них навчаються за кошти держбюджету, а в науковій сфері працює понад 17 000 кандидатів та 4200 докторів наук.

У цьому фундаментальному творі є ще 250 сторінок дуже важливої інформації, з якої можна зробити висновок, що ситуація в науково-освітній галузі набагато гірша, ніж її уявляє широкий загал.

Я опрацював дані академічних рейтингів провідних університетів світу² і не знайшов у ТОП-500 жодного українського ВНЗ.

Також з'ясувалося, що українському вишу достатньо мати одну діючу лабораторію на 17 000 студентів, аспірантів та викладачів, які займаються виписуванням-отримуванням довідок про вищу освіту та імітацією науково-технічної діяльності, для того щоб посісти почесне одинадцяте місце за наукометричним рейтингуванням ВНЗ на ресурсі «Наука України в дзеркалі наукометричної бази даних SciVerse Scopus»³.

Тобто утримання університетської науки в кількох університетах України, де вона ще жевріє, тягне за собою додаткові, незрівнянно більші витрати на баластні, з точки зору ефективності науки, процеси та структури. Те саме стосується кращих за рейтингами НДІ, в кожному з яких є кілька груп, що завдяки співпраці із закордонними колегами витягають на собі рейтинг своєї установи.

До речі, інтегральний індекс цитування та Гірша будь-якого з українських НДІ та ВНЗ все-таки нижчий за відповідний одно-

¹ http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publnauka_u.htm

² <http://www.shanghairanking.com/ru/ARWU2015.html>

³ http://jsi.net.ua/scopus/ratings_sci/index.html

го-однісінького члена Американської Академії Наук – Руслана Меджитова, який свого часу виїхав з СРСР¹.

Кілька днів я витратив на осмислення інформації, що є у вільному доступі на сайті Scimago Lab² і дає уявлення про кількість і цитованість публікацій в різних галузях науки будь-якої країни, включно з Буркіна-Фасо та Папуа-Новою Гвінеєю. Мої підозри про перебіг реформ науки в Казахстані, що базувалися на особистому знайомстві з ключовими фігурантами цього процесу, підтвердилися з допомогою безжальної наукометричної статистики. Після фактичного розгону НАН Казахстану кількість публікацій зросла в рази, але кількість цитувань майже не збільшилася, а за індексом Гірша Казахстан так і не наздогнав Папуа-Нову Гвінею.

Тобто у скасуванні академій (не плутати з медведпутінською клоунадою навколо РАН-ФАНО) немає нічого трагічного, але треба зважати на усталені соціальні дефекти колоніальних народів. Родоплемінний інститут жузів у Казахстані та кумівський рагулізм українців – за відсутності видимого прошарку адекватної інтелектуальної еліти – здатні суттєво вплинути на результати імплементації так званих «європейських цінностей» та практик цивілізованого світу.

Озброєний щойно набутими знаннями, я склав купу порівняльних таблиць, які мали б демонструвати стан справ у науці різних держав, ефективність і пропорції державного та приватного фінансування наукових досліджень, динаміку змін в кількості публікацій та цитувань розвинених країн, Польщі, Росії, України, Казахстану, країн Африки та Азії.

Але на фініші цієї копіткої роботи раптом стало зрозумілим, що проблема реформи науки та освіти полягає не в тім, що причетні до розробки процесу трансформацій чиновники, науковці, громадські активісти, депутати ВР та працівники фондів і НДО, що кваліфіковано звітують грантодавцям, не розуміють глибини занепаду досліджуваної галузі.

Проблема в тім, що, за винятком мізерної меншості, будь-які зміни нецікаві й абсолютно неприйнятні для абсолютної більшості тих, хто безпосередньо задіяний в процесах імітації науково-освітньої діяльності та її реформування, що кожен із фігуран-

¹ Ruslan M. Medzhitov 201 Scopusdocumenttotal Authorh-index: 86 Scopus citations 52559 Excluded self citation of all authors Authorh-index : 84 citations 51341

² <http://www.scimagojr.com/countryrank.php>

тів цього процесу перебуває в зоні комфорту, яку роками дбайливо вибудовував всередині потворних конструкцій національних академій та ВНЗ.

Як влучно зауважив В. Пелевін, «антирусский заговор, безусловно, существует – проблема только в том, что в нем участвует все взрослое население России».

Сказане проілюструю розповіддю про одне з доленосних засідань робочої групи з реформи наукової сфери при Комітеті ВР з питань науки та освіти¹.

Воно відбулося 20 січня 2015 року, (на сайті ВР помилка в даті). Мені вдалося потрапити на засідання як співзасновнику УНК завдяки Наталії Шульзі, виконавчому директору клубу. На той час минув майже рік по революції, але мені не поталанило увійти до жодної з експертних груп, що займалися проблематикою реформи науки в Україні. Тому було дуже цікаво подивитися на людей, що перебували у мейнстрімі процесу, і послухати десять презентацій бачення реформ від різних спільнот та організацій, що стали згодом концептуальною основою прийнятого наприкінці 2015 р. закону 2244а про НТТД.

На мій упереджений погляд, сім із десяти концепцій були або набором наївних тез і малюнків рівня студентської презентації периферійного ВНЗ, або неструктурованими мріями науковців щодо того, як поєднати похмуре сьогоднішнє НАН з їхніми рожевими уявленнями про те, як мала б фінансуватися та адмініструватися наука за умов особистої недоторканності мрійників.

Молоді дослідники пропонували обкласти бізнес податком на науку або надати податкові пільги тим, хто скинеться грішми на наукові гранти. Деякі персонажі пропонували взяти за модель німецьку систему адміністрування досліджень, при цьому здавалося, що вони не розуміють факту відмінності України від НДР часів Горбачова і того, що міждержавне возз'єднання з подальшою імплементацією нових правил життя найближчим часом нам світить хіба що з Росією.

Особливо цікавим був видатний господарник одного відомого у вузьких біотехнологічних колах ПрАТу (приватного акціонерного товариства), який розважив презентацією, що рясніла шедеврами на кшталт: «До 1992 року українська наука, яка здебільшого була сконцентрована в Академії наук УРСР (зараз

¹ http://kno.rada.gov.ua/komosviti/control/uk/publish/article?art_id=63070&cat_id=44731

НАНУ), входила до десяти найефективніших наук світу (матеріали ЦРУ)».

Висновки були такої ж фаховості та глибини.

Сумно, але за кожним із виступів стирчали вуха нестримного бажання косметичних змін на краще, поєднаного з нерозумінням необхідності та небажанням кардинальних реформ. Плюс, як виявилось, майже половина концепцій була варіаціями напрацьованих однієї і тієї ж групи як молодих, так і зрілих науковців із, м'яко кажучи, невисокими науковими здобутками. Майже всі декларували бажання інтегруватися в Європейський дослідницький простір і віру в те, що на тих, хто якимось чином опиниться в ньому, не полишаючи стін рідної установи, проллється, як Зевс на Данаю, золотий дощ повновагих єврогрантів.

На жаль, лише три доповіді відповідали критеріям більш-менш осмисленої та структурованої подачі матеріалу.

Концепція, яку озвучив віце-президент НАН України А. Загородній, базувалася на «правдивому» фактичному матеріалі щодо неперевершеності НАН в царині української науки. Його пропозиції як «людини системи» зводилися до косметичних заходів, спрямованих на покращення життя тих членів і працівників НАН, які мають мінімальну потенцію демонструвати хоч якісь результати.

Не переказуватиму зміст доповіді, вона доступна за вищенаведеним посиланням на сайт комітету ВР, зауважу лише, що академіки РАН демонстрували схожі презентації весь той час, поки керівництво Російської Федерації не могло визначитися, в який спосіб почати дерибан наукового бюджету і майна академій.

До речі, шановний пан віце-президент підкріпив свою доповідь парою слайдів, які демонстрували надзвичайну ефективність досліджень у НАН порівняно з Товариством Макса Планка а також Інституту теоретичної фізики ім. М. Боголюбова порівняно з Інститутом фізики Польської академії наук. На мої запитання щодо методології та інструментарію, які дали змогу демонструвати такі дивовижні результати, пан Загородній так і не спромігся відповісти, але ситуацію миттєво врятував заступник міністра М. Стріха, що яструбом кинувся захищати честь ІТФ та НАН, тож наша дискусія на підвищених тонах дозволила академіку уникнути відповіді на прями питання.

Дві найбільш адекватні презентації – О. Антонюк, директора українського Гумбольдт-клубу та Н. Шульги, виконавчого ди-

ректора Українського наукового клубу – правильно окреслили основні проблеми української наукової сфери:

- *низький рівень конкурентоспроможності наукового середовища;*
- *неефективний менеджмент;*
- *нерозвинені механізми об'єктивної незалежної наукової експертизи;*
- *непрозорість системи розподілу фінансових ресурсів;*
- *фрагментарність зв'язку між наукою та її застосуванням;*
- *низький рівень інтеграції українського наукового середовища до європейського наукового простору.*

При цьому вони сором'язливо не згадали, як і решта доповідачів, що головними проблемами української науки є:

- *її карликовий, співставний з наукою Єгипту розмір¹;*
- *абсолютна відсутність науки та наукових шкіл в університетах, за винятком кількох ВНЗ, де жевріє від однієї до кількох лабораторій;*
- *відсутність критичної маси конкурентних дослідників світового рівня, достатньої для створення хоча б кількох потужних галузевих наукових центрів без функції собезу для імітаторів наукової діяльності;*
- *відсутність експертного середовища і тотальна деградація моралі в науковій та освітянській спільнотах;*
- *навіть за умов збільшення відсотка ВВП на фінансування науки в рази його абсолютний розмір буде співставним з бюджетом американського університету, що пасе задніх.*

Такий підхід можна порівняти з медичним висновком лікаря, котрий вважає, що головними проблемами онкологічного хворого на термінальній стадії хвороби вочевидь є нежить, неголеність, та невивипрасувана брудна піжама, а також поганий апетит і сумний настрій. Відповідно треба зосередитися на вирішенні цих питань, і щасливе майбутнє пацієнта – питання часу.

Потішило, що обидві шляхетні пані переконані, що впровадження «європейських принципів наукової експертизи, гарантій чесності конкурсів через прозорість і відкритість інформації, міжнародної мобільності та законодавчих механізмів підключення до європейських наукових інфраструктур, системного підходу до інноваційної діяльності» – *це те, що слід робити переду-*

¹ <http://scimagojr.com/countrysearch.php?country=EG>

сім. І в цьому я з ними цілковито згодний, так само як і з майже всіма статтями Конституції і Кримінального кодексу України.

Головними механізмами, що матимуть наслідком позитивні трансформації, Н. Шульга та О. Антонюк вважають створення Національної ради та Національного фонду, *конкурентоспроможність* експертиз, міжнародну мобільність та чомусь «усунення бар'єрів (міфологічних, на мій погляд. – В. К.)» між наукою та бізнесом. При цьому організаційну структуру інституцій, що будуть створені в рамках нового закону про ННТД, за кількістю посад та членів комітетів можна буде порівняти з кількістю ще живих лабораторій.

Здатність наукової спільноти делегувати кілька десятків професіоналів із беззаперечною репутацією, кваліфікацією та відсутністю конфлікту особистих інтересів викликає глибокий сумнів саме через існування зон особистого комфорту для всіх науковців-виборців, які вижили в реаліях українського науково-освітнього простору, та їх мізерної кількості.

Таким чином, головні результати майже дворічної напруженої роботи різних експертних і лобістських середовищ навколо чергової спроби реформи наукової сфери України такі:

- *грунтового і фахового аналізу об'єктивного стану української науки не зроблено;*

- *стратегії реформи наукової сфери відповідно до задач держави, її можливостей та потреб суспільства не створено;*

- *очікуваний результат від косметичних нововведень сумнівний;*

- *фундаментальні засади функціонування НАН та інших «академій», права та пільги академіків лишилися непохитними, жоден з академіків під час баталій щодо майбутнього української науки не постраждав;*

- *як ніколи очевидна потреба у створенні фахового і впливового експертного середовища, без наявності якого будь-яка спроба реформувати українську науку приречена на черговий провал. І в цьому покладаю надії на подальший розвиток Українського наукового клубу, діяльність якого майже на два роки була пригальмована революцією, війною та економічною кризою.*

Які цінності важливі для вченого?¹

Університет штату Мічиган²

В той час коли багато людей святкують сьогодні день Валентина, ретельно вивчаючи послання своїх коханих, Університет штату Мічиган продемонстрував перше у своєму роді дослідження чеснот і цінностей науковців.

У процесі дослідження, презентованого на засіданні Американської асоціації з розвитку науки у Вашингтоні, округ Колумбія, було опитано майже 500 астрономів, біологів, хіміків, фізиків і дослідників землі. Метою цього дослідження було виявлення основних рис «зразкового» науковця (*exemplary scientist*³).

«Ми виявили, що науковці, вже пошановані відповідними національними організаціями або товариствами, крім того, дотримуються чесності і допитливості у найвищому сенсі цих слів», – сказав Роберт Пеннок, керівник дослідження, професор коледжу Лаймана Бріса Університету штату Мічиган.

«Якщо вам нецікаво, ви, ймовірно, не справжній науковець», – сказав він. «Вашою метою є дізнатися щось істинне про світ, незалежно від того, якій гіпотезі ви надаєте перевагу. Ваше справжнє захоплення має викликати те, що розкривається у виявлених фактах. Це є абсолютною сутністю науковця».

«Якщо хтось є нечесним і вдається до таких крайнощів, як фальсифікація фактів, то ця особа насправді не вчений в істинному розумінні цього слова», – додав Пеннок.

Учасникам опитування, було запропоновано за шкалою від нуля до десяти оцінити такі якості вченого, як уважність, здатність до співпраці, мужність, допитливість, чесність, смирення перед фактами, ретельність, об'єктивність, наполегливість і скептицизм щодо значущості їх самих для наукового дослідження.

Після того як було оцінено кожну характеристику, вчених запитували, якою мірою кожна з них представлена або не представлена в науці. Учасникам також було запропоновано визначити три найбільш важливі чесноти.

¹ Переклад з англійської Н. Вельбовець.

² <https://www.sciencedaily.com/releases/2016/02/160214201149.htm>

³ *exemplary scientist* – науковець, що може слугувати бажаною моделлю, найкращий у своєму роді. – *Прим. перекл.*

Дослідження виявило наявність неформального морального кодексу наукової культури, який більшість дослідників сподівається передати своїм студентам.

«Результати будуть мати певні наслідки для викладання науки, – сказав Пеннок, який проводив дослідження з Джоном Міллером з Університету Мічиган. – Наше навчання не має припинитися у процесі розвитку наукового контенту. Культивування таких цінностей, як чесність і допитливість, що є підґрунтям науки, має бути частиною наукової освіти».

Наголошуючи на важливості прищеплення бажаних якостей наступній генерації науковців, учасники дослідження намагалися знайти відповідь на запитання, як «зразкові» вчені зберігають і передають ці цінності своїм студентам.

94 % вчених (величезна цифра!) вважають, що наукових цінностей і чеснот можна навчитися. Втім, їхня кількість трохи скоротилася, коли питання було сформульоване так: «Чи можна реально передати ці риси нинішнім студентам?».

«Втішає те, що чотири з п'яти науковців вважають, що згадані ними цінності будуть засвоєні наступною генерацією студентів, – сказав Пеннок. – Проте дещо непокоїть те, що 22 % опитаних науковців вважають, що ці якості трохи знецінилися».

З історій фальсифікованих результатів, що потрапляють у пресу, відомо, що деякі вчені не лише не досягли цих ідеалів, а й відверто їх порушують.

«Наука – це діяльність, спрямована на встановлення істини. На підставі цього дослідження можна зробити висновок, що дослідники, які порушують цей неписаний кодекс поведінки, не можуть бути науковцями в істинному сенсі цього слова», – сказав Пеннок.

«Дослідники, які поводяться неналежним чином, не просто порушують певні нормативні вимоги, вони брутально зневажають саму сутність поняття “науковець”», – сказав він.

14 лютого, 2016

*Р. Пеннок*¹

Плекання культури етичної цілісності науки: правовий та ціннісний підходи²

Група дослідників проблем наукової етики дійшла спільної думки, що впровадження в життя підходу відповідального проведення досліджень (ВПД) не може здійснюватися епізодично, воно потребує постійного плекання *культури* наукової етики³. Одна з доволі часто цитованих статей формулює це так: «Всі пояснення [наукових невдач], схоже, зводяться до спільного знаменника – нездатності формувати культуру етичної цілісності (integrity)⁴. Фокусування на культурі є надзвичайно важливим, але характер взаємодії етики і культури складний, тому і шлях до створення етичної культури не є простим. Наука, як підкреслив Ч. Сноу⁵, має власну унікальну культуру, а отже, й власні способи оприявлення етичної цілісності. На жаль, підхід ВПД частогусто нечутливий до загальноприйнятих способів втілення і трансферу етичних норм у суспільстві, не кажучи вже про культуру науки.

В той час як глибоко закорінені культурні норми органічно структурують суспільство та його практичну діяльність зсередини, навчальна література з питань ВПД надто часто хибує на теоретизування і подання етики наукових досліджень з точки зору квазіправового зовнішнього управління. Я пропоную альтернативу, яка замість внутрішнього нормування чітко фокусується на особливих наукових чеснотах, що обіймають як епістемологічні, так і етичні цінності. Проект «Наукові цінності» йшов шляхом розвитку теорії і навчальних програм, проводячи заняття і семінари з ВПД на підставі саме цього підходу. Останнім часом

¹ Переклад з англійської Н. Вельбовець.

² *Pennock R. T. Fostering a Culture of Scientific Integrity: Legalistic vs. Scientific Virtue-Based Approaches // Professional Ethics Report. 2015, 28, 2: 1–3. DOI: 10.1126/srhl.acr8257* <http://www.aaas.org/news/fostering-culture-scientific-integrity-legalistic-vs-scientific-virtue-based-approaches>

³ Див.: *Atlas R. Responsible Conduct by Life Scientists in an Age of Terrorism // Science and Engineering Ethics, 2009, 15, 3: 292–301; Gunsalus C. K. 1993 Institutional Structure to Ensure Research Integrity // academic medicine, 1993, 68, 9: 33–38.*

⁴ *Titus S. L., Wells J.A., Rhoades L.J. Repairing Research Integrity // Nature, 2008, 453, 7198: 981–982.* Слово integrity, поширене в сучасній англійській літературі з етики науки, на наш погляд, може бути перекладене як *етична цілісність*. – Прим. перекл.

⁵ *Snow C. P. The Two Cultures and the Scientific Revolution. – Cambridge: Cambridge University Press. – 1959.*

ми проводимо загальнонаціональне дослідження, метою якого є краще розуміння місця, яке посідають ці цінності в науковій культурі. Якщо ми розширимо і переосмислимо стан дослідницької етики та наукової освіти у світлі цієї перспективи, у нас буде більше можливостей просувати культуру етичної цілісності науки. Хоча детальний виклад підходу, базованого на наукових цінностях, тут неможливий, його можна проілюструвати на принципі контрасту з підходом правовим. Репрезентативним прикладом останнього може слугувати цитована вище стаття, що закликає до зміцнення культури етичної цілісності. Автори підсумовують свої міркування у такий спосіб.

Жодна регуляторна служба не може сподіватися на виявлення всіх неякісних досліджень, і ми вважаємо, що головний (первинний) стримуючий чинник має бути на інституціональному рівні. Там має бути створена культура, що захищає інформаторів і встановлює нульову терпимість як для тих, хто скоює правопорушення, так і для тих, хто заплющує очі на нього¹.

Такі висловлювання рясніють нормативно-правовою термінологією. Рекомендації цієї статті щодо сприяння етичній культурі в наукових дослідженнях зроблено із застосуванням тієї ж зовнішньої, юридичної термінології: інститут «нульової терпимості», захист інформаторів, чітка система звітності, підготовка куратора (зокрема, кураторів, «більш обізнаних щодо своєї ролі у створенні і дотриманні правил дослідження й мінімізації можливості проведення поганих досліджень») і альтернативні механізми нагляду (контролю) за формальними скаргами (наприклад, інституційний аудит дослідницьких записів). Навіть остання рекомендація щодо моделювання етичної поведінки сформульована так само і сфокусована здебільшого на «правилах», «процедурах» і «стримуючих чинниках»². Це не розвиток етичної культури, а контроль за її дотриманням.

Відповідно до своєї назви проект ВПД фокусується на поведінці, тобто на тому, як науковці мають *проводити* свою роботу. Характеристика якості проведення досліджень в літературі ВПД зазвичай подана в термінах слідування правилам і їх порушення. Звичайно, закони – не єдиний їх різновид, але позаяк ця галузь

¹ Titus S. L., Wells J.A., Rhoades L.J. Repairing Research Integrity // Nature, 2008, 453, 7198: 980.

² Ibid: 982.

виникла як відповідь на кричущі порушення в поведінці¹, не дивно що правила ВПД були спочатку осмислені теоретично і сформульовані в існуючих і досі термінах права. Простіше кажучи, ВПД у тому вигляді, в якому цієї дисципліни навчають зараз, зосереджене не стільки на поведінці, скільки на неправомірній поведінці.

Правова база може бути необхідною як засіб для установ, що займаються девіантною поведінкою, але це не самий ефективний спосіб зміцнення культури етичної цілісності. Йдеться не про те, що правила поведінки є проблематичними як для нас самих, так і для оточення, з огляду на культурну динаміку потрібно взяти до уваги той факт, що правила, нав'язані ззовні, сприймаються зовсім не так, як ті, що є невід'ємною частиною культури. Це одна з причин, чому вчені іноді бачать правила ВПД як втручання в науку, а не як засіб просування її цілей.

Крім того, юридичний підхід, який фокусується на неправомірній поведінці, не враховує важливу особливість культури, сфера функціонування якої виходить за межі поведінкових характеристик заради певних установок. Культура є по суті нормативною й охоплює всі різновиди цінностей та ідеалів, в тому числі ідеалів характеру. Іншими словами, культура включає в себе не лише якийсь тип поведінки: що я маю або не маю робити, а й те, якою людиною я маю або не маю бути. Мислення в термінах наукових чеснот дає змогу аналізувати і просувати такі цінності в культурі науки.

Краще розуміючи риси характеру, що властиві «зразковому» вченому, можна глибше зрозуміти його дії. Це безпосередньо пов'язано з поняттям самого дослідження.

Говорячи про відповідальне ведення досліджень, ми за умовчанням припускаємо, що маємо справу з науковими дослідженнями, для яких характерні особливі цілі та методи. Саме тут починається підхід, ґрунтований на наукових цінностях. Аристотель пояснив, як на шляху до телоса, або завершення практики, виникають цінності: це ті врегульовані диспозиції, які сприяють досягненню досконалості в цій практиці. Головною метою наукової практики є відкриття емпіричних істин про світ природи, і методи науки відображають такі її засадничі епістемологічні

¹ Див.: *Steneck N.H.* Research Universities and Scientific Misconduct: History, Policies, and the Future // *The Journal of Higher Education*, 1994. 65, 3: 310–330; *Steneck N.H., Bulger R.E.* The History, Purpose, and Future of Instruction in the Responsible Conduct of Research // *Academic Medicine*, 2007, 82, 9: 829–834.

значення, як верифікованість і повторюваність. До наукових чеснот, таким чином, належать такі найголовніші риси характеру, як допитливість (прагнення до знань) і чесність, а також пов'язані з ними уважність, об'єктивність, скептицизм, ретельність і деякі інші, які вчений має спробувати виховати в собі заради процвітання науки¹.

Завершує перелік ключових термінів – відповідальність. Як правило, в цьому контексті його розуміють як синонім етичного проведення дослідження, але тут варто було б з'ясувати зміст цього поняття. Найперше запитання, яке ставлять у цьому контексті: відповідальність за що? Відповідь на нього містить перелік обов'язків. Як зазначалося раніше, обов'язок у науці не обмежений дотриманням законів і правил. Та коли ми говоримо про відповідальність, постає друге питання: відповідальність перед ким і перед чим? Це принциповіше питання, тому що обов'язки є похідними від нього. Я вважаю, що науковець відповідає насамперед перед самою наукою, зокрема тому, що наука ґрунтується на фактах, а не на владі (авторитеті). Учений не несе відповідальності перед науковим керівником чи будь-якою конкретною людиною, він відповідає передусім перед цінностями, що формують науку як практику, і, зрештою, перед людством як таким, позаяк кінцевою метою всіх практик є процвітання людства.

Це і означає, що етична цілісність науки є вищою за етичну цілісність дослідження. Етична цілісність включає в себе поняття єдиного цілого, що складається з частин, які функціонують разом завдяки своїй опорній структурі. Науковці є засадничо дослідниками, але не тільки. Вони також є колегами і наставниками (вчителями). Вони взаємодіють із суб'єктами інших професій та інших сфер життя. Це громадяни і люди. Зважаючи на це, ми маємо розширити сферу дослідницької етики, адже вона більше стосується науки, ніж просто проведення досліджень.

Щоб уможливити подальшу розмову, я схильний зберегти традиційний сенс підходу ВПД з його наголосом на етичній цілісності науки й оцінкою ВПД як однієї з ключових частин ширшої категорії наукової етики, що її також слід розглядати як таку, що містить у собі наукові чесноти та інші категорії, які можуть бути пов'язані, хоча й опосередковано, з фундаментальними дослід-

¹ Pennock R. T. Scientific Integrity and Science Museums // Museums and Social Issues, 2006, 1, 1: 7–18.

женнями. Але не потрібно вдаватися до юридичної термінології; етика наукових досліджень вже є терміном з доволі широким змістом. Як вказує Пімпл, її можна було б навіть назвати «некогерентною» сферою, предмет якої охоплює «нестаріючі моральні істини і щойно укладені довільні угоди; найдрібніші деталі конкретних дій і широкий діапазон державної політики; питання життя та смерті і зворотного боку простого етикету»¹. Незалежно від того, будемо ми приймати новий термін чи розширюватимемо сферу старого, я залишаюся при думці, що нам потрібне ширше поняття, яке міститиме в собі цю широку перспективу і чітко характеризуватиме особистість вченого.

Однією з переваг нашого підходу є те, що він дає можливість систематизувати деякі зі згаданих розрізнених аспектів предмета. Цей підхід може бути корисним при аналізі таких традиційних проблем у ВПД, як ставлення до авторства², соціально суперечливих питань, зокрема клонування людини³, відповідального фінансування наукових досліджень і конфлікту інтересів⁴, а також таких загальних питань, як відповідальність при відстоюванні етичної цілісності наукових методів⁵. Це також допомагає вирішити інші професійні обов'язки, що заслуговують серйозної уваги, – це, зокрема, експертне оцінювання, поширення наукової інформації, професійне зростання, наставництво й освіта. Це сприяє розумінню інтересів і виявленню конфліктів між ними. Завдяки такому підходу можна навіть побачити у новому світлі проблему соціальної відповідальності науковців (яка також виходить за межі традиційного законодавства), позаяк такі питання включають відносини між науковими і загальними людськими цінностями. Ці та інші аспекти підходу заслуговують подальшого розгляду, але мета цієї статті полягала в тому, щоб наголосити на його корисності для розвитку культури етичної цілісності взагалі.

¹ *Pimple K.* Six Domains of Research Ethics: A Heuristic Framework for the Responsible Conduct of Research // *Science and Engineering Ethics*, 2002, 8, 2: 198.

² *Pennock R. T.* Inappropriate Authorship in Collaborative Scientific Research // *Public Affairs Quarterly*, 1996, 10, 4: 379–393.

³ *Pennock R. T.* The Virtuous Scientist Meets the Human Clone // *New Ethical Challenges in Science and Technology*. Sigma Xi Forum 2000 Proceedings, 2001: 117–124.

⁴ *Pennock R. T.* Research Funding and the Virtue of Scientific Objectivity // *Academic Integrity*, 2002, 5, 2: 3–6.

⁵ *Pennock R. T.* Scientific Integrity and Science Museums // *Museums and Social Issues*, 2006, 1, 1: 7–18.

Ціннісний підхід до науки не відкидає важливість правил або навіть закону як засобу доповнення саморегулювання. Знову ж таки, проблема не в правилах і законах як таких, а радше в тому, чи накладені вони ззовні, чи постають як оприявлення внутрішніх цінностей всередині культури. Проект «Наукові цінності» виходить із того, що наука має властиву їй моральну структуру і що наукові чесноти є перспективним принципом організації, переосмислення та розширення наукової освіти і ВПД. А успішним стартовим майданчиком для формування культури етичної цілісності могло б стати для початку усвідомлення важливості цінностей, уже властивих культурі науки.

ПІСЛЯМОВА

Дорогі читачі!

Коли виходило перше видання нашої книги, праця робочої групи над новим Законом про наукову і науково-технічну діяльність була в розпалі. Минуло кілька місяців, і в нашій Післямові, яка має, принаймні частково, відобразити перебіг подій та зрушення на науково-освітнянському фронті, ми можемо констатувати, що Закон таки ухвалений Верховною Радою і підписаний Президентом, тобто набув чинності¹. Він виявився не таким, як його проект, який ми детально обговорювали у першому виданні, проте концепція назагал не зазнала принципових змін. У Законі збережено структуру шести державних академій, яку ми критикували, але натомість вперше в історії України була законодавчо підтримана нова інституція – Національна наукова рада, на яку покладали і покладають стільки надій молоді науковці. Якщо підсумувати, то новий Закон законсервував стару недолугу систему існування української науки, втім остаточно не знищивши науку як таку.

Та не встигли науковці України отямитися, як з урядово-парламентського неба гримнув грім із чорними блискавками невігластва, про можливість якого ми неодноразово попереджали, в тому числі у першому виданні книги: якщо реформуванням не перейматиметься НАНУ (на решту академій годі й сподіватися), то уряд проведе реформи на свій копил. Аби не бути голослівними, наведемо слова сірого кардинала строкатої правлячої коаліції І. Кононенка, яку він сформулював в інтерв'ю газеті «Сегодня», обговорюючи майбутній (наразі прийнятий) бюджет: «Есть очевидные вещи. К примеру, сокращение финансирования науки, в том числе и фундаментальных исследований. К сожалению, десятилетиями финансируются исследования, от которых получаем нулевой экономической эффект. У нас кроме Академии наук масса отраслевых академий, которые финансируются из бюджета, а эффекта не видно. Безусловно, науку и наукоемкие технологические вещи нужно развивать. Но если попросить Академию наук и отраслевые академии показать научные исследования, которые внедрены и дали экономический эффект, то не думаю, что таких будет много»². Тобто парламентар запропону-

¹ <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/848-19/page>

² http://censor.net.ua/news/362010/kononenko_umenshenie_finansirovaniya_nauki_pozvolit_sokratit_razryvy_byudjeta

вав скорочувати насамперед науку, від якої, як йому здається, немає ніякої користі, а не, скажімо, обсяг коштів, як стверджують ЗМІ, що їх крадуть із бюджету через масштабну корупцію в роботі митниці.

Так починалася масована атака на українську науку під приводом та омофором бюджету на 2016 рік. Потай від громадськості урядовці та пов'язані з ними парламентарі аморфної більшості почали втілювати, поки що на папері, структурні перетворення наукових установ через цілеспрямоване недофінансування та відповідні формулювання у бюджеті. Такого ще не знала історія новітньої України. Прем'єр-міністр А. Яценюк виступив у ролі першопрохідця, і цю роль виконав блискуче. Судіть самі.

На засіданні Кабінету Міністрів пан Яценюк суворо розкритикував науку, запропонувавши оцінювати її шляхом бюджетного регулювання¹. Більше того, він послався на західний досвід і рекомендував звернутися до іноземних (переважно, європейських) партнерів. Здавалося, це повністю узгоджується з нашою критикою і побажаннями, які, власне, давно стали тривіальністю в компетентному науковому середовищі України. Але насправді це зовсім не так. Спочатку має бути аудит, суспільне обговорення, узгодження та впровадження нового, плідного й прогресивного закону про науку, підготовка планів структурних зрушень, а вже потім – реалізація новацій через бюджет. Натомість та уривчаста інформація, що просочилася до депутатів Верховної Ради, а відтак – до громадськості, показує, що плани уряду зовсім інші. Зокрема, нібито заплановано об'єднати всі державні академії, зрівнюючи академіків різного «кольору», тобто підносячи статус таких одіозних фігур, як Д. Табачник та С. Ківалов. Ані з науковцями, ані з фахівцями, які допомагають у реформуванні науково-освітньої галузі, про це ніхто не порадився. Цій перебудованій академії планують значно урізати фінансову «пайку». Зрештою, це головне, заради чого напружено працювала урядова думка. Академії пропонують частково передати свою землю в оренду, а майно приватизувати. Дуже скоро ми побачимо, чи вдасться загарбницькому лобі досягти своїх цілей, але притаманний їм низький рівень розуміння державних проблем і перспектив розвитку України вони вже продемонстрували.

¹ http://censor.net.ua/news/361249/yatsenyuk_poruchil_kvitu_razobratsya_kuda_propadayut_sredstva_vydelennye_na_nauku_situatsiya_sovsem; <http://www.pravda.com.ua/rus/news/2015/11/18/7089316/>

Пани Яценюк, Кононенко та великий бізнес, який стоїть за ними, показали, що вони нічого не знають або не бажають знати про світоглядне значення науки як невід'ємної, важливої та необхідної частини секуляризованої культури, про її вирішальну роль у суспільному житті, матеріальному виробництві, освіті, інженерній справі, військовому будівництві тощо¹. Для них наука – це сукупність зовнішніх ознак на кшталт учених ступенів, академічних регалій, різного роду премій, це засідання огрядних панів у дорогих костюмах та бенкети з тостами за «рідну владу» – гуртом або вроздріб. Суспільство, в принципі, могло б подолати це згуртоване товариство, щире у своїй запеклій антинауковості та безкультурності. Але на заваді стає сірість та відсутність і фактичних досягнень, і хоча б зовнішнього блиску в керманичів шести академій.

Вихована в такому стилі й такими вождами народна традиція очікує від науки, скажімо, від теорії елементарних частинок, космології й топології негайного практичного виходу й одночасно (sic!) нобелівських і філдсівських премій. У цьому ми нещодавно переконалися, звернувши увагу на вимоги телеглядачів до молодих вітчизняних науковців². Їх цікавить не проникнення в глибини Всесвіту, не розв'язання проблем просвітництва, старіння, невиліковних на цей час хвороб, не підвищення інтелектуального рівня суспільства, а нобелівські премії як еталон успіху. Що тут сказати. Трунок беззмистовного телебачення і пустопорожньої естради спотворив і ставлення народу до науки, зробивши її реформування ще важчим, хоча й не менш необхідним.

Для зацікавлених читачів подаємо інформацію: Текст ЗАКОНУ УКРАЇНИ «Про наукову і науково-технічну діяльність» є у вільному доступі на сайті Верховної Ради³.

На сайті Ліга Закон⁴ відразу після назви Закону вміщено такий текст: «Установлено, що норми і положення цього Закону застосовуються у порядку та розмірах, встановлених Кабінетом Міністрів України, виходячи з наявних фінансових ресурсів державного і місцевих бюджетів та бюджету Фонду соціального страхування України, згідно із Законом України від 25 грудня 2015 року N 928-VIII».

О. Габович, В. Кузнєцов

¹ Див., напр.: Бен-Давид Д. Роль ученого в обществе. – Москва: Новое литературное обозрение. – 2014.

² <https://www.youtube.com/watch?v=5wwGkpy9xzM>

³ <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/848-19/page>

⁴ <http://www.ligazakon.ua>

РЕЗЮМЕ

Проаналізовані деякі принципові аспекти стану фундаментальної науки в Україні на 2014 рік. Показано, що в країні відсутнє усвідомлення того, що головне, хоча й не єдине завдання науки полягає у створенні нового знання. Особливу увагу приділено державним академіям наук, зокрема Національній академії наук України. Показано, що існуючий закон про науку та проект нового закону мають суттєві вади з юридичної точки зору і перешкоджають вільному розвитку науки в руслі загальних тенденцій розвинутих країн. Піддано критиці існуючий статус самоврядних державних академій як своєрідний гібрид громадської організації та державної установи. Проаналізоване поняття про українську еліту, яке використане для виявлення її справжнього рівня. Наведені деякі наукометричні дані про українську науку. Показано вкрай незадовільний стан суспільних та гуманітарних наук в Україні. Обговорені критерії, за якими має бути проведений майбутній аудит української науки з метою її реформування на європейський лад.

ABSTRACT

Certain principle aspects of the fundamental science state in Ukraine as of 2014 were analyzed. It was shown that no awareness exists in the country that the main although not unique task of the science consists in the creation of new knowledge. The special attention was paid to state academies of science, in particular, to the National academy of science of Ukraine. It was demonstrated that the active law concerning science as well as the project of the new law have substantial shortcomings from the judiciary viewpoint and inhibit a free progress of science in line with general trends of the developed countries. The existing status of the autonomous state academies, being a peculiar symbiosis the non-governmental organization and state institution, was criticized. The concept of a scientific elite was analyzed, which was used to determine its true level. Certain scientometric data on the Ukrainian science were presented. A very unsatisfactory situation with social sciences and humanities was shown. Criteria were discussed for the future audit of the Ukrainian science in order to reform it in the European style.

РЕЗЮМЕ

Проанализированы некоторые принципиальные аспекты состояния фундаментальной науки в Украине на 2014 год. Показано, что в стране отсутствует осознание того, что главной, хотя и не единственной задачей науки является производство нового знания. Особое внимание уделено государственным академиям наук, в частности Национальной академии наук Украины. Показано, что существующий закон о науке и проект нового закона имеют существенные недостатки и препятствуют свободному развитию науки в русле общих тенденций развитых стран. Критикуется существующий статус самоуправляемых государственных академий как своеобразный гибрид общественной организации и государственного учреждения. Проанализировано понятие украинской элиты, использованное для определения ее реального уровня. Приведены некоторые наукометрические данные об украинской науке. Показано крайне неудовлетворительное состояние общественных и гуманитарных наук в Украине. Обсуждены критерии, по которым должен быть проведен будущий аудит украинской науки с целью ее реформирования по европейскому образцу.

UKRAINIAN BASIC SCIENCE AND EUROPEAN VALUES

CONTENTS

FOREWORD

by J. E. Fredriksen Ambassador of
the Kingdom of Norway to Ukraine..... 7

INTRODUCTION 8
Problem Formulation 11
Deep and Surface Structures in the Context
of Scientific Values..... 22

CHAPTER I

EXPLICATIONS

Academy and «Academies»..... 26
«West» and Post-Soviet Interpretation
of the Term «Academy» 31
«Academy» and «Academicians» 33
Types of Membership in the National Academy
of Sciences of Ukraine 35
Potential of Ukrainian Science and Obstacles
to its Implementation 39

CHAPTER II

PHILOSOPHICAL AND LEGAL ASPECTS OF THE ACADEMIC SCIENCE ORGANIZATION

The Constitution of Ukraine as the Source
of European and Native Legal Values 46
Was the Pre-Reform Russian Academy of Sciences Perfect?..... 49
Historical Overview of the State-Academies Foundation 53
Modern Settlement of Legal Relationships in Science:
the Role and Status of Academies..... 59
Which Category of Entities Do Academies Belong To?..... 63
Which is Higher – the Home Rule or the Rule of Law? 71
The NASU Charter as a Depository of Soviet Law «Values» 75
Legal Conclusions..... 90

CHAPTER III

ELITES AND VALUES

The Concept of Elite	98
Basic Science as a Mechanism to Produce New Knowledge.....	103
New Knowledge as Precondition for the Researcher	
Membership in the Scientific Elite.....	112
Prestige of a Scientist and his Presence in Social Space.....	114
Imperative Requirements to Ordinary and Personal	
Academy Members Concerning their Research.....	120
Lifelong Stipend as a Motivation Against	
the Scientific Activity	122

CHAPTER IV

EUROPEAN SCIENTOMETRIC VISION OF SCIENCE AND SCIENCE ELITE IN UKRAINE

National and International Assessments	
of Scientific Achievements	128
Who is Who in Accordance with Scopus.....	135
Google Scholar versus Web of Science	
and Nature Index 2014.....	139
Summary.....	144

CHAPTER V

SOME PUBLISHED AND UNPUBLISHED MATERIALS ABOUT SCIENCE

<i>K. Twardowski</i> . On the Dignity of the University.....	148
Symptoms of a Serious Illness,	
or What is the National Science?	152
Letter to the President of Ukraine Victor Yushchenko	160
Proposals for the Project «Conception	
of the Development of Ukrainian Science»	161
<i>O. Gabovich</i> . Outsider's Notes.....	168
Open Letter «The First Step to Overcome Corruption	
in Science and Education»	173
Info on the Session of the Committee of Science	
and Education of Verkhovna Rada of Ukraine 28.03.2014.	178
Press Release NAS of Ukraine	178
Press Release Verkhovna Rada of Ukraine.....	181
Some Speeches	
V. Kuznetsov	183
I. Yehorchenko	185
Letter to the Prime Minister of Ukraine	
Arseniy Yatsenyuk 21.06.2014.....	194

Letter from the Ministry of Education and Science of Ukraine	197
Letter to the First Deputy Minister of Education and Science of Ukraine I. Sovsun	198
<i>V. Adzhiyev</i> . Theses and Reputation: the Case of Albion	202

Chapter VI

SUPPLEMENTS

TO THE SECOND EDITION

BY THE AUTHORS	206
<i>V. Loktev</i> . Words of Congratulation	207
<i>L. Surzhik</i> . Legislation or a Trap for Science?	228
<i>O. Skrypnyk</i> . Ukrainian Science: to Invest or not to Invest? Devoted to the «Experts»	233
<i>M. Iorgov</i> . On the Proposition Concerning the National Council of Science and Technology	237
<i>S. Hrabovsky</i> . Science Execution. Governmental Zonderkommando and its Helpers	240
<i>N. Shulga</i> . Reformation of the Ukrainian Scientific Sphere. The Decade Experience	245
<i>V. Kyrychenko</i> . Radical's View on the Science State in Ukraine or Whose Ears are Sticking out Behind the Reluctance to Change	260
What Values are Important to Scientists? Michigan State University	267
<i>R. Pennock</i> . Fostering a Culture of Scientific Integrity: Legalistic vs. Scientific Virtue-Based Approaches	269
AFTERWORD	275
ABSTRACT	278
CONTENTS	280

Наукове видання

Олександр Габович, Володимир Кузнецов, Надія Семенова

**Українська фундаментальна наука
і європейські цінності**

Видання 2-ге, доповнене

Науково-літературний редактор *Н. М. Вельбовець*
Комп'ютерна верстка *Н. Б. Пчельник*
Коректори *Ю. В. Данилюк, Ю. М. Футей*

Підписано до друку 08.02.2016. Формат 60х90 1/16.
Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 17,75.
Наклад 300 прим.

Видавничий дім «Кієво-Могилянська академія»
Свідоцтво про реєстрацію № 1801 від 24.05.2004 р.

Адреса видавництва та друкарні:
04070, Київ, Контрактова пл., 4.
Тел./факс: (044) 425-60-92.
E-mail: phouse@ukma.kiev.ua
www.publish-ukma.kiev.ua

Габович О., Кузнецов В., Семенова Н.

Відповідальний редактор *Кузнецов В.*

Українська фундаментальна наука і європейські цінності. – Видання 2-ге, доповнене. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2016. – 284 с.

ISBN 978-966-518-698-4

Чи є сьогоднішня організація української академічної науки найкращою з можливих? Чи сприяє вона відродженню українського суспільства? Чи на часі проведення всебічного аналізу стану української науки із застосуванням загальноприйнятих у світовій науці критеріїв? Яке місце в системі організації науки мають посідати європейські цінності? Автори пропонують відповіді на ці запитання, усвідомлюючи при цьому, що вони не є остаточними. Монографія презентує важливу інсайдерську інформацію про стан речей, даючи можливість читачеві зробити свої висновки і включитися в обговорення цієї вкрай актуальної теми. Зокрема, в книзі розглянуто певні концептуальні аспекти дослідження науки: ціннісний, термінологічний, філософсько-правовий, когнітивний і наукометричний. Автори вважають, що підтримувана державою так звана наукова еліта України не має права претендувати на це високе звання. Думка авторів: для збереження та розвитку української науки потрібні об'єктивне бачення ситуації, політична воля і продумані активні дії як влади, так і самих науковців.

Книга розрахована на науковців, державних службовців і всіх, хто цікавиться наукою та освітою як державними інституціями.

УДК 001(477)

ББК 72(4Укр)